

www.ziyouz.com kutubxonasi

АРТУР ҚОНАН ДОЙЛ

ЙЎҚОЛГАН ДУНЁ

Русчадан Маҳмуд ЯҲЕЕВ таржимаси

Тошкент

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«ЁШ ГВАРДИЯ» нашриёти

1983

Машхур инглиз ёзувчisi, ҳаммага таниш изқувар Шерлок Холмс образининг ижодкори Артур Конан Дойл (1859—1930) турли жанрлардаги етмиш жилдлик адабий мерос қолдирган. Унинг илмий тафаккур билан сугорилган гаройиб воқеаларга бой саргузашт асарлари турли мамлакатларда севилиб ўқилади. Улар орасида адебининг «Йўқолган дунё» романи жаҳон илмий-фантастикасининг энг яхши намуналаридан ҳисобланади. Жанубий Америка чангальзорлари орасида, Амазонка дарёсининг юқориалидаги одам оёғи етмаган ясситоғ бағрида сақланиб қолган бир гурӯҳ одамсимон маймунлар ва баҳайбат йиртқич маҳлуқлар билан учрашган, кўп қийинчилликларни енгигиб, неча-неча ўлимдан қолиб, фанни янгиликлар билан бойитган, фидойи кишиларнинг саргузаштлари ҳақида мақоғли ҳикоя қилинади.

K 70304—88
356(04)—83 139—83 4703000000

© «Ёш гвардия» нашриети, 1983, таржима.

БИРИНЧИ БОБ

«ИНСОН — ЎЗ ШУҲРАТИНИНГ ИЖОДКОРИ»

Глэдисимнинг отаси, мистер Хангертон, ўтакетган бе-аидиша, аммо ниҳоятда хушфөйл одам бўлса-да, ўзига бино қўйган, патларини ҳурпайтириб юрадиган тўтиқушга ўхшарди. Глэдисдан кўнглимни қолдирадиган бирор кимса мавжуд бўлса, ана шундай кишининг қайнотам бўлишини асло хоҳламаслигимдир. Аминманки, «Қаштана»га ҳафтада уч кун келиб туришимни мистер Хангертон ўзича, унинг суҳбатига, айниқса, биметаллизм¹ тўғрисидаги гапларига ишқибозлигим туфайли деб ўйлади. У киши биметаллизм бобида ўзини зўр билимдон деб ҳисоблайди-да.

Ўша куни кечқуруи мен у кишининг кумуш нархи арzonлашгани, пулнинг қадрсизлананаётгани, рупия² курси тушиб бораётгани, бинобарин, пул сиёсатини тўғри йўлга солиб юбориш зарурати туғилгани ҳақидаги сийқаси чиққан сафсаталарини эшитиб ўтиrdim.

— Фараз қилинг-а, тўсатдан, бутун дунёда ҳамма пулларни бир вақтнинг ўзида тўлаш зарур бўлиб қолди, дейлик! — хитоб қилди у заифона, аммо ваҳимали товуш билан.— Пул системаси ҳозиргидек аҳволда қолаверса, нималар бўлар экан?!

Табиийки, у ҳолда дастлаб мен хонавайрон бўлур эдим, дедим, лекин бу жавобим мистер Хангертонни қониқтиргомади, у киши курсидан дик этиб турди-ю, енгилтаклигим учун мени койиб, шу қилифингиз сиз билан

¹ Биметаллизм ёки икки хил металлдан ясалган танга — тўлов қонунига кўра, икки хил металлдан, масалан, олтин ва кумушдан ясалган тангалар ёситаси билан қонуний тўловлар амалга ошириладиган пул системаси.

² Рупия — Ҳиндистондаги кумуш танга.

жиддийроқ бирор масалани муҳокама қилиш имкониятини йўққа чиқарди-да, деди. Сўнгра хонадан югуриб чиқиб, массонлар¹ йиғинига бориш учун отлана бошлади.

Ниҳоят, мен Глэдис билан ёлғиз қолдим! Менинг бундан буёнги тақдиримни ҳал қиласидиган дақиқа келди. Шу оқшом мен ўзимни шиддатли жангга чоғланган, қалбини ғалаба нашидаси-ю, мағлубият ваҳимаси кемираётган солдатдек ҳис қилдим.

Глэдис дераза олдида ўтирас, унинг мағруона ниҳолдек қомати тўйқ-қизил дарпарда орқасидан аниқ кўриниб турарди. Мунча ҳам гўзал бўлмаса! Айни чоғда мендан нақадар узоқда-я! Биз у билан дўст эдик, жуда қадрдон дўст эдик, аммо-лекин уни, айтайлик, ҳамкасб мухбирларим билан қиласидиган ўртоқларча муносабатлар доирасидан олиб чиқиб кетишга асло мұяссар бўла олмаяпман-да.

Глэдис биз эркакларни мафтун эта оладиган аёлларга хос ҳамма фазилатлар соҳибаси. Баъзилар уни совуқ, қўрс дейишар, аммо бундай хаёлга бориш мен учун хоинликдек туюларди. Нозикбаданлиги, шарқ аёллариники сингари қарға қанотидек тим-қора сочи, хумор кўзлари, дўрдоқ, аммо хушбичим лаблари — буларнинг барчаси уни эҳтиросли нозанин қилиб қўйган эди. Шунга қарамай, шу чоғгача унинг муҳаббатига сазовор бўла олмаётганимга иқрор бўлишдан ўзга чорам йўқлигини ўйлаб эзилардим. Бас, етар, эзилиб юргандан кўра, таваккал қилиб, шартта юрагимни очиб соламан — вассалом! Шу оқшом унинг жавобини олишга эришаман! Балки рад этар, лекин мажбуран ака-сингил тутиниб, кўнглингни овубит юргандан кўра рад этилган ошиқ бўлганинг афзал-да!

Мен ана шу қарорга келиб, орамиздаги ноқулай сукунатни бузишга жазм этган ҳам эдимки, ул қаро кўзларнинг менга синчковлик билан тикилаётганини сезиб, Глэдиснинг мағрур бошини ёзғирганнамо сарак-сарак қилиб турганини кўриб қолдим.

— Сезиб турибман, Нэд, сиз менга уйланмоқчи бўлганингизни изҳор қилиб, кўнглимни сўрамоқчисиз. Керак эмас. Ҳаммаси эскича қолаверсин, шунда яхши бўлади.

Мен унга яқинроқ сурилдим.

— Қаёқдан билдингиз буни? — ҳайратимнинг чинлигига ишонмаслик мумкин эмасди.

— Бу нарсани олдиндан билмайдиган аёл зоти бўлар-

¹ Массонлар ёки «озод гишчилар биродарлигиги» — XVIII аср охирида Англиядаги пайдо бўлиб, Европага ёйилган диний-ахлоқий оқим.

микин?! Наҳотки сиз бизларни ғафлатда қолдираман деб ўйлассангиз? Оҳ, Нэд! Сиз билан шундай юрганимиз менга қанчалар яхши ва ёқимли эканлигини билсангиз эди! Дўстлигимизни бузишнинг нима кераги бор? Навқирон йигит билан бокира қизнинг шундай очиқ, самимий дилкашлиқ қилиб юришлари қандай соз, лекин сиз буни ҳечам қадрламайсиз.

— Рост, Глэдис, билмайман. Гап шундаки... инчунун, мен бунақа очиқ суҳбатни, айтайлик, темир йўл бекати бошлиғи билан ҳам қиласвераман.— Бекат бошлиғи миямга қандай келиб қолганига ўзим ҳам ҳайронман, лекин бўлар иш бўлди: бу мансабдор шахс чақиртика нақдек орамизга тушиб қолиб, икковимизни кулдириб юборди.— Йўқ, Глэдис, менинг умидларим катта. Мен сизни қучмоқчиман, бошингизни сийнамга босмоқчиман. Глэдис, мен хоҳлайманки...

Глэдис ниятимни амалга ошироқчи бўлганимни кўриб, дик этиб ўрнидан туриб кетди.

— Нэд, ҳаммасини расво қилдингиз!— деди у.— Шунарса бўлмаса қандай яхши, қандай соз, а! Наҳотки, ўзингизни боса олмассангиз?

— Лекин бу нарсани биринчи бўлиб мен ўйлаб топган эмасман-ку!— илтижо қилдим унга.— Инсоннинг табиати шунақа ўзи. Муҳаббат шунақа бўларкан.

— Ҳа, муҳаббат икки томонлама бўлса, эҳтимол, ҳаммаси бошқача бўлармиди. Лекин мен ҳеч қачон севги нималигини билган эмасман.

— Наҳотки сиз шундай ҳуснингиз, шундай қалбингиз билан севги нималигини билмасангиз! Глэдис, ахир, ўзингиз севги учун яратилгансиз-ку! Сиз севиб қолишингиз керак!

— Унда севгининг ўзи қалбимни ром этишини кутиш лозим.

— Лекин нима учун мени севмайсиз, Глэдис? Сизга нима ҳалақит беряпти ўзи — менинг ташқи қиёфамми ёки бошқа бирон нарсами?

Шу гапдан кейин Глэдис бир оз юмшади. У қўлинни узатди — о, бу ҳаракатда қанчалар латофат, қанчалар назокат зоҳир бўлганини билсангиз эди!— шу ҳаракати билан бошимни орқага итарди. Кейин ғамгин табассум билан юзимга боқди.

— Йўқ, гап бунда эмас,— деди у.— Сиз кеккайган бола эмассиз, шунинг учун ҳам бемалол иқрор бўлиб айтаманки, гап бунда эмас. Гап сиз ўйлагандан жиддийроқ масала устида.

— Менинг характерим хусусидами? У жиддий қиёфага кириб, бошини эгди.

— Мен тузаламан, фақат нимани истаётганингизни айтсангиз бўлгани. Ўтиринг, ҳаммасини муҳокама қилиб чиқамиз. Хўп, майли, ҳеч нарса қилмайман, жим ўтираман, фақат ўтирангиз бўлди!

Глэдис менга тикилди, ҳойнаҳоӣ, менинг самимиyllи гимга шубҳа қилаётгандир, лекин мен учун ана шу гумони тўла ишончидан қўмматлироқ эди. Бу ҳолатни қофозда баён қилиш нақадар жўн ва аҳмоқона бир нарса бўлиб чиқишини билсангиз эди! Балким, менга шундай туюлаётгандир? Ҳайҳот, нима бўлгандаям, Глэдис курсига ўтириди.

— Қани, хўш, айтинг-чи, нимадан норозисиз?

— Мен бошқани севаман.

Энди мен дик этиб туриб кетдим.

— Қўрқманг, мен хаёлимдаги маҳбубни айтаяпман,— тушунтира бошлади Глэдис ўзгариб кетган юзимга тикилиб.— Ҳаётда бунақа одамга ҳали дуч келганим йўқ.

— Айта қолсангиз-чи, ким у ўзи? Афт-ангари қанақа?

— Уми, эҳтимол, сизга жудаям ўхшаган одамдир.

— Мунчалар саховатлисиз, а? Ундан бўлса, нега менга ёпишиб олмаяпсиз? Бир оғиз сўзингиз кифоя-ку! Ким у — ичкилик ичмайдиган, гўшт емайдиган одамми, самога учадиган аэронаутми, фариштами ё? Мен ҳаммасига розиман, Глэдис, фақат сиз нима кераклигини айтсангиз бас!

Бунчалик тантлигим кулгисини келтириб юборди.

— Аввало, менинг хаёлимдаги одам, ҳар ҳолда, бундай демаган бўларди. У одам қаттиққўл, пишиқ-пухта бўлиб, хотинларнинг бемаъни саркашликларига жон деб кўнавермайди. Аммо энг муҳими — у ҳаракат кишиси, ўлимнинг кўзига тик боқишдан қўрқмайди, тажрибаси бой, жасорат кўрсатишга тайёр турувчи, ғайритабии тажриба ортирган киши. Мен унинг ўзини эмас, шуҳратини севаман, чунки шон-шавкатининг нури менга ҳам тушади-да. Ричард Бертон¹ни эсланг. Бу сайёҳнинг хотини ёзган таржимаи ҳолини ўқиганимда у хоним уни нима учун яхши кўрганини англадим. Леди Стенли²-чи? Унинг

¹ Бертон Ричард Френсис — Африкага саёҳат қилиб, унда Танганьика кўлинини кашф этган, Шарқни ўргангандан ва ўз саргузаштлари ҳақида бир неча китоб ёзган сайёҳ.

² Леди Стенли — Африкада бедарак кетган Ливингстон экспедициясини қидириб топган машҳур инглиз сайёҳи Генри Мортон Стенлининг рафиқаси.

эри ҳақида ёзган китобининг охирги бобини эслайсизми? Хотин' киши ана шундай эркакларга қуллуқ қилиши керак! Мана бундай муҳаббат аёлни ерга урмайди, балки улуғлайди, чунки бутун олам буюк ишларга илҳомлантирувчи бундай аёлларни эъзозлайди!

Шу онларда Глэдис бирам гўзал бўлиб кетдики, мен суҳбатимизнинг кўтаринки руҳини бузиб юборишимга оз қолди, ҳайриятки, вақтида ўзимни тўхтатиб қолдим-у, баҳсимизни давом эттиравердим.

— Ҳаммаям Бертон, Стенли бўлдавермайди-да,— дедим мен.— Бунақа имкониятлар қаёқда дейсиз. Агар шундай имкониятлар туғилиб қолса, мен улардан фойдаланган бўлур эдим!

— Йўқ, бундай имкониятлар ҳар қадамда учрайди. Менинг орзуим моҳияти ҳам шунда-да, унинг ўзи жасоратга пешвоз боради. Ҳеч қандай тўсиқ унга ғов бўла олмайди. Мен ҳали бунақа қаҳрамонни топганимча йўқ. Лекин ўни тирик кишидек шундоққина кўриб турибман. Ҳа, инсон ўз шуҳратининг ижодкоридир. Эркаклар жасорат кўрсатишлари керак, хотинлар эса уларни ўз муҳаббатлари билан мукофотлашлари лозим. Бир неча кунгина муқаддам ҳаво шарида самога кўтарилган француз йигитининг жасоратини эсланг. Ўша тонг палласида бўрон бўлаётганди, лекин парвози эълон қилинган эди, шунинг учун ниятини амалга оширишни асло кечиктирмади. Бир кечаю кундуз ичидаги шамол ҳаво шарини бир ярим минг миль масофага суреб кетиб, аллақаерга, Россиянинг марказига олиб бориб ташлабди. Мен ана шундай одам ҳақида гапирияпман. Уни севадиган хотинни ўйланг. Бу аёл бошқаларнинг ҳавасини келтирмайди дейсизми! Сенинг эринг қаҳрамон дея менга ҳам ҳавас қилишсан-да!

— Сиз учун мен ҳар нарса қилишга тайёрман!

— Фақат мен учунми? Йўқ, бунақаси кетмайди! Сиз бошқача иш қила олмаслигиниз тўфайли жасоратга қўл уришингиз керак, чунки ўзингизнинг табиатингиз шунақа, чунки баданингиздаги эркаклик фурури ўзимни кўрсатаман деб турибди. Мана, масалан, сиз Киган тошкўмир шахтасидаги портлаш ҳақида ёзгансиз. Лекин нима учун ўзингиз шахтанинг ичига тушиб, заҳарли газ ютиб, бўғиляётгандарга ёрдам бермадингиз?

— Мен тушганман.

— Сиз менга буни айтмовдингиз-ку.

— Бунинг нимаси жасорат?

— Мен буни билмовдим.— Глэдис менга мароқ билан тикилди.— Жасурлик қилибсиз-да!

— Бошқа нимаям қила олардим. Яхши очерк ёзмоқчи бўлсанг, ҳодиса юз берган жойда ўзинг бўлишинг керак.

— Жасорат сабабини бунча жўн талқин қилмасангиз! Бу гапингиз ниятингизнинг латофатини йўққа чиқаради. Лекин, ҳар қалай, шахтага тушганингиздан жуда курсандман.

Мен узатилган қўлни ўпишдан ўзимни тия олмадим — бу ҳаракатда олам-олам назокат, ифтихор ифода этилган эди-да.

— Балки сиз, мени болалик орзулари ҳалиям қолмаган тентак экан, деб ўйларсиз. Лекин бу орзулар мен учун амалга ошадиган нарсалар бари! Мен уларсиз яшай олмайман — улар қон-қонимга сингиб кетган. Мен қачонлардир турмуш қуришни ихтиёр этгудек бўлсан, фақат машҳур одамга тегаман.

— Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас-да! — хитоб қилдим мен. — Эркакларни жасоратга илҳомлантирадиган хотинлар сиздақа бўлмай, қандай бўлади яна! Қани, менга бир имконият келиб қолсин-чи, ўшанда кўрасиз, ундан фойдалана оламанми, йўқми?! Сиз инсон ўз шуҳратини ўзи бунёд этиши керак, у қўлимга шуҳратнинг ўзи келиб тушади, деб кутиб туриши лозим эмас, деяпсиз. Масалан, жилла қурса Клайв¹ни олинг. Шу камтаргина хизматкор — клерк Ҳиндистонни зabit этди-я! Иўқ, сизга қасамёд қилиб айтаманки, менинг нималарга қодир эканлигими ни олам билади ҳали!

Менинг ирландияликларга хос эҳтиросим жўшиб кетганини кўриб, Глэдис кулиб юборди.

— Хўп, бўлмаса, ҳаракатингизни қилаверинг. Бунинг учун сизда ҳамма нарса бор — ёшсиз, соғлирингиз жойида, кучингиз, билимингиз, ғайрат-шижоатингиз барқ уриб турибди. Сиз бу гапни бошлаганингизда кўнглім ғам-андуҳга тўлган эди. Энди хурсандман, чунки суҳбатимиз сизда ажойиб фикрларни уйғотди.

— Борди-ю...

Унинг қўли бамисоли дуҳобадек лабларимни силади.

— Энди бир оғиз ҳам гапирманг, сэр. Сиз шундоқ ҳам редакцияга ярим соат кечикиб қолдингиз. Сизга буни эслатишдан ийманиб турувдим. Насиб этса, ҳаётдаги ўз ўрнингизни топиб қолгудек бўлсангиз, шу бугунги суҳбатимизни давом эттиарамиз балки.

Шу сабабдан ҳам мен ўша туманли ноябрь оқшомида

¹ К л а й в Р о б е р т — инглизларнинг Ост-Индия ширкати арбоби. Меҳнат фаолиятини клерк (котиб)ликдан бошлаган.

бахт нашидаси билан маст бўлиб, гўзал маҳбубамга муносиб улуғ ишни амалга ошириш учун бирор кунни ҳам беҳудага ўтказмасликка қатъий қарор қилиб, Кемберуэл трамвайи ортидан қувар эдим. Лекин бу ниятга эришишм учун қандай сир-синоатларга дуч келишимни, унга қандай йўллар билан етишимни бир худонинг ўзидан бошқа ҳеч ким билмас эди-да!

Муҳтарам китобхон, бу кириш боби мен баён қилмоқчи бўлган қиссага ҳеч қандай алоқаси йўқ-ку, дейиший мумкин, аммо бусиз ҳикоямнинг ўзи ҳам бўлмас эди, чунки инсон шуҳратининг бунёдкори унинг ўзири деган ғоядан илҳомланган кишигина ҳар қандай жасоратта тайёрdir, оддий турмуш икир-чикирлари билан алоқасини батамом узиб, сирли воқеалар ўлкасига, ғаройиб саргузаштлар ва буюк мукофотлар кутаётган мамлакатга бош олиб кетишга қодирдир!

Мен итнинг кейинги оёғи бўлиб, «Дейли газетт» редакциясида ишлаб юрган кезларимдаги ўша оқшом каламни азизам Глэдисга муносиб жасорат кўрсатиш имкониятини шу кунлардаёқ топишим лозим деган қатъий қарор чўлғаб олганини тасаввур қилиб кўринг-а! Менинг ҳаётимни таҳликалар гирдобига рўбарў қилиб шуҳрат ортиришдан маҳбубамнинг мақсади нима экан? Шафқатсизликми, худбинликми? Бундай фикрлар камолга етган кишиларни чўчитиши мумкин, лекин энди йигирма уч ёшга тўлган, илк севги шаробидан маст бўлган йигитни асло иккилантира олмайди.

ИККИНЧИ БОБ

«БАХТИНГИЗГА ЭРИШМОҚ УЧУН ПРОФЕССОР ЧЕЛЛЕНЖЕРДАН МАДАД ИЗЛАНГ»

Мен газетамизнинг «Сўнгги ахборот» бўлими муҳаррири, малла, вайсақи Мак-Ардлни ҳамиша севардим, ўйлашимча, у ҳам менга яхши муомаласини дариғ тутмасди. Биз ҳаммамиз, албатта, Бомонтга қойил қолиб юрадик, лескин у нуқул олимпия чўққиларидағи сийраклашган ҳаво қўйнидан тушмас, ўша ердан унинг нигоҳига ҳалқаро кризислар ёки министрлар кабинетининг қулаши каби воқеалар яхши кўринарди. Биз уни баъзан ўзининг муқаддас қароргоҳида улуғворлик билан қадам ташлаб, нигоҳини уфққа тикканича хаёлан Болқон ярим оролидами, Форс кўрфазидами — кезиб юрганини кўриб қолардик.

Бомонт билан ҳамсуҳбат бўлиш бизга қайда, шунинг учун ҳам биз одатда унинг ўнг қўли бўлган Мак-Ардл билан ишимизни битириб кетаверардик.

Мен редакцияга кирғанимда, қария мени боши билан имлади-да, кўзойнагини кал жойига суриб қўйди.

— Э, келинг, мистер Мелоун, ҳар тарафдан сиз ҳақингиздаги гапларни эшитаямсан. Муваффақиятларингиз чакки эмас,— деди у ҳуштакаллуфлик билан.

Мен унга ташаккур айтдим.

— Сизнинг шахтадаги портлаш ҳақидаги очеркингиз жуда зўр. Сауторкда бўлган ёнгин тўғрисида ёзган мақолангиз ҳам ажойиб, дейишим мумкин. Яхши журналист бўлиш учун сизда ҳамма фазилатлар бор. Бирор иш билан келдингизми?

— Ҳа. Бир яхшилик қилсангиз, дея илтимос билан келдим.

Мак-Ардлнинг кўзлари безовталаниб жавдиради.

— Ҳм! Ҳм! Хўш, хизмат?

— Сэр, сиз мени газетамизнинг топдириғи билан бирор ёққа юбора олмайсизми? Мен бутун куч-қувватими ишга солиб, сизга қизиқарли хабарлар олиб келардим.

— Қандай топшириқни назарда тутасиз, мистер Мелоун?

— Хоҳлаган топшириғингизни бераверинг, сэр, фақат ғаройиб саргузашт ва хавф-хатарлар билан боғлиқ бўлсин. Мен газетаҳни доғда қолдирмайман, сэр. Менга қанча қийин бўлса, шунча яхши.

— Чамамда, ҳаётингиз билан хайрлашмоқчисиз шекилли?

— Йўқ, менинг ниятим — ҳаёт беҳуда ўтмаса бас, сэр.

— Азизим мистер Мелоун, сиз жудаям... жудаям баландпарвоз бўлиб кетибсизми, а?! У замонлар ўтиб кетган. Maxsus мухбирларга қилинадиган ҳаражатлар ўзини оқламапти. Ҳар қалай, бунақа топшириқлар номи чиқкан, ҳалқ ишончини қозона оладиган кишиларга берилади. Харитадаги «оқ доғлар» аллақачон аниқланган, сиз бўлсангиз ҳе йўқ, бе йўқ, романтик саргузаштларга чоғланниб қолибсиз! Ҳа, айтгандай, тўхтанг-чи,— қўшиб қўйди ва қўққисдан жилмайди.— Ҳа, айтганча, «оқ доғлар» масаласида... Бир шарлатан, ҳозирги замон Мюнхгаузени бор, ана ўшанинг шармандасини чиқариб, устидан бир кулмаймизми? У тарқатган ёлғон яшиқларни фош қилмаймизми, а? Зўр иш бўларди-да. Хўш, розимисиз?

— Нима десангиз ҳам, қаерга йўлласангиз ҳам — мен ҳаммасига тайёрман!

Мак-Ардл ўйга толди.

— Бир одам бор,— деди у ўйлаб-ўйлаб.— Билмадим, у билан танишиб олиш, жилла қурса икки оғиз суҳбатини ёзиб олиш мумкин бўлармикин? Ҳа, айтганча, сизда одамларни ром қилиш қобилияти бор-ку. Бунинг сири нимада, ҳеч билолмайман; ё сиз ёқимли йигитсиз, ё ҳайвоний магнетизмнинг иши бу, ёки сизнинг дилкаш, ҳушчақчақ киши эканлигингизмикин, ҳар қалай, мен ўзим ҳам буни ҳис қиласман.

— Менга жудаям меҳрибонсиз-да, сэр.

— Хўш, нима учун энди биз профессор Челленжердан баҳтимизга эришиш учун мадад сўрамас эканмиз? У Энмор-паркда истиқомат қиласми.

Рости ни айтсан, мен бу таклифни эшитиб, бошим қотиб қолди.

— Челленжер? Машхур зоолог, профессор Челленжерми? «Телеграф»лик Бланделлнинг миясини ёргаи олим эмасми?

«Сўнгги хабарлар» бўлимининг муҳаррири қовоғини солиб иржайди.

— Нима, ёқмадими? Ахир сиз ҳар қандай жасоратта тайёр эдингиз-ку!

— Йўқ, нега энди? Бизнинг ишимизда ҳар нарса ҳам бўлиши мумкин-да, сэр,— жавоб бердим мен.

— Жуда-тўғри. Мен сизга айтсан, у ҳаммавақт ҳам унақа баджаҳл бўлавермайди, чамамда. Афтидан, Бланделл вақтини топмай олдига кирган ё бўлмаса, қўполлик қилиб қўйгандир. Сизга омад ёр бўлса ажаб эмас, деб умид қиласман. Сизга хос хушмуомалалик иш бериб қолишига ишонаман. Бу мавзу худди ўзингиз қилиб юрган иш, бундай суҳбатни газета жон деб босиб чиқаради.

— Мен ўша Челленжер ҳақида ҳеч нарса билмайман десам бўлади. Бланделлни дўпослаганида судлангани учун номи эсимда қолган, холос,— дедим.

— Баъзи маълумотлар мендан топилади, мистер Мелоун. Бир вақтлар мен бу нусха билан қизиққандим.— У стол ғалладонидан бир варақ қофоз олди.— Мана, унинг ҳақидаги қисқача маълумот. «Челленжер Жорж Эдуард. Ларгда 1863 йилда туғилган. Маълумоти: Ларгдаги мактабни, Эдинбург университетини битирган. 1892 йилда — Британия музейида илмий ходим. 1893 йилда — Музей қиёсий антропология бўлими хазинадорининг ёрдамчisi. Ўша йили музей директори билан ачиқ-чучук ёзишмалар қилганидан кейин бу жойни тарк этган. Зоология соҳасидаги илмий тадқиқотлари учун медалга сазовор

бўлган. Хорижий мамлакатлар илмий жамиятларининг аъзоси... Шу ерда майда ҳарф билан терилган узундан узоқ рўйхат келади: «Бельгия жамияти, Америка академияси, Ла-Плата ва ҳоказо ва ҳоказо, Палеонтология жамиятининг экс-президенти, Британия олимлар уюшмаси... ва бошқалар». Эълон қилинган асрлари: «Қалмоқлар бош суяги тузилиши масаласига доир», «Умуртқалилар эволюцияси ҳақида очерклар»— ва шу каби жуда кўп мақолалар, жумладан, Венадаги зоологлар конгрессида қизғин баҳсларга сабаб бўлган «Вейсманнинг сохта назарияси» сарлавҳали мақола. Севимли эрмаклари: пиёда сайр қилиш, альпинизм. Адреси: «Энмор-парк. Кенсингтон». Мана буни олиб қўйинг. Бугун сизга бошқа ҳеч қандай ёрдам бера олмайман.

Мен қофозни чўнтағимга солиб қўйдим-да, Мак-Ардлнинг қизил ёноқли чеҳраси ўрнига пуштиранг кал жойи менга боқиб турганини кўриб, дедим:

— Бир минут, сэр. Бу жентельмендан қайси масала юзасидан интервью оламан, шунисини билмай турибман. Нима ишлар қилган у ўзи?

Нигоҳим қаршисида яна унинг қизил ёноқли чеҳраси пайдо бўлди.

— Нима қилди, дейсизми? Икки йил муқаддам бир ўзи Жанубий Америкага экспедицияга жўнаган эди. У ердан ўтган йили қайтиб келган. У Жанубий Америкада шубҳасиз бўлган, лекин қаерида бўлганлигини аниқ кўрсатиб беришдан бўйин товлайди. Ўзининг саргузаштларини энди бошлаши билан, битта-яримта синчков савол тушиши ҳамоно тутилиб, мум тишлагандек жим бўлиб қолади. Аллақандай мўъжизалар юз бермаган бўлса, афтидан, роса ёлғонни тўқиб, бизни чиппа-чин ишонтира-ётганлиги ҳам эҳтимолга жуда яқин. Бу гапларни эскирган фотосуратлар билан исботламоқчи бўлади, одамларнинг айтишларича, улар сохта фотолар эмиш. Бечорани ёлғончига чиқариб, шу даражага олиб келишдики, савол билан мурожаат қилувчи ҳар қандай одамга ташланадиган бўлиб қолди, мухбирлардан бир нечасини нақ зинанинг тепасидан итариб юборган. Менимча, у фирт савдои, ҳатто бирорни ўлдириб қўйишдан ҳам тоймайдиган хавфли одам. Сиз ана шундай киши билан муомала қилишингиз керак бўлади, мистер Мелоун. Қани, энди туёғингизни бир шиқиллатиб қолинг-да, мумкин қадар ундан кўпроқ нарсани билиб олишининг иложини қилинг. Сиз кап-катта одамсиз, бўш келмассиз, деб ўйлайман. Гапнинг пўст калласини айтсан, иш берувчи масъулияти ҳақидаги қонунни назар-

да тутадиган бўлсак, таваккал қилиб, омадингизни сикаб кўраверинг.

Яна тиржайган қип-қизил башара кўз олдимдан фойиб бўлиб, сарғимтири пўстак жиякли, пуштиранг яssi қалла намоён бўлди. Суҳбатимиз тугаган эди.

Мен ўзимнинг «Ёввойи» клубимга равона бўлдим, лекин йўл-йўлакай Адельфи-Террас панжараси олдида тўхтаб, пастда кўл-кўл мойлари жимир-жимир қилиб оқаётган қол-қора сув бетига тикилганча узоқ хаёл суриб қолдим. Тоза ҳавода бўлганимда ҳамиша миямга яхши, ёрқин фикрлар келарди. Чўнтағимдан профессор Челленжернинг ҳамма жасорати битилган қофозни олдим-да, кўча фонари ёруғига солиб қарай бошладим. Шу пайт илҳом париси кўнглимга ғулғула солиб қолди, ҳа, буни илҳомим келди, дейишдан ўзга иложим йўқ. Бу мижғов профессор ҳақида билганиларимга таяниб ҳукм чиқарадиган бўлсам, шу нарса аниқки, у ҳеч қанақа мухбирни яқинига йўлатмайди. Унинг қисқача таржиман ҳолида зикр этилган икки жанжал шундан далолат берадики, у илм-фаннынг фидойиси. Унинг ана шу жиҳатидан фойдаланса бўлмасмикин? Уриниб кўраман?

Мен клубга кирдим. Соат ўн бирдан салгина ошган эди, ҳамма йиғиладиган вақтга анча бор бўлса ҳам, меҳмонхона одамга тўлиб кетибди. Қамин печка ёнидаги курсида баланд бўйли, ориққина бир одам ўтирибди. Мен кресломни оловга яқинроқ сурганимда, у киши мен томон ўгирилиб олди. Бундай учрашувни мен ғорзу қилишим мумкин эди. Бу одам «Табиёт» журналининг ходими — мурдадек ориқ, аммо хотамликда жаҳонда тенги йўқ Тарп Генри эди. Мен дарҳол ишга киришдим:

— Сиз профессор Челленжер ҳақида нималарни биласиз?

— Челленжер ҳақида? — Тарп совуқ гап эшитгандек хўмрайиб олди. — Челленжер. Э, анави Жанубий Америкага бориб келдим деб, ҳар хил ёлғон-яшиқларни тарқатиб юрган одамми?

— Қанақа ёлғон-яшиқлар?

— Гўё у ўша ерларда аллақандай гаройиб махлуқларни кашф этган эмиш. Кейинги пайтларда уни бу сўзларидан воз кечишига мажбур қилишган чоғи. Ҳар қалай, чурқ этмай қолди. Унинг охирги валақлаши — Рейтер мухбири саволларига берган жавоблари бўлди. Лекин бу суҳбати шунақа шов-шуввлар бўронини қўзғадики, иши чаппасидан кетганини ўзи ҳам англаб қолди. Бу воқеа жанжалга айланди. Бирорлар унинг гапларига чиппа-чин

ишионган эди, лекин ана шу бир ҳовуч хомийларини ҳам ўзидан тезда узоқлаштириб юборди.

— Қандай қилиб?

— Қўполлиги, номатлуб ҳулқ-автори билан-да. Зоология институтида ишлайдиган бечора Уэдли ҳам унга яхшилик қиласман деб балога қолди-я! Уэдли уйга «Зоология институтининг директори профессор Челленжерга ўз ҳурматини изҳор этади ва институтнинг навбатдаги мажлисида лутфан иштирок этишларини ўтиниб сўрайди», деган хатни юбориб қолармиди. Жавоби қўполдан қўпол бўлибди.

— Бе, ундаи бўлиши мумкин эмас!

— Жуда пардалироқ қилиб айтадиган бўлсак, тахминан шу мазмунда жавоб ёзибди: «Профессор Челленжер Зоология институтининг директорига ўз ҳурматини изҳор қилиш билан бирга ўз томонидан шуни маълум қиласадики, у келган жойига туёфини шиқиллатиб қолса, лутфан матлуб иш қилган бўлур эди».

— Ё раббим, оллоҳ!

— Ҳа, қария Уэдли ҳам бўш келмаган бўлиши керак. Уша мажлиснинг ўзида унинг бўғилиб: «Фан арбоблари билан эллик йил мулоқотда бўлиб, бунақасини кўрганим йўқ...» дегани эсимда. Қария жиғи-бийрони чиқиб, ўзини қўярга жой топмаганди ўшанда.

— Хўш, ана шу Челленжер ҳақида менга яна нималарни гапириб бера оласиз?

— Ҳа, айтгандек, маълумотингиз учун мен бактериологман-ку, ахир. Мен тўққиз юз марта катта қилиб кўрсатадиган микроскоп ёрдамида кўринадиган оламда яшайман, шундоқ ҳам кўзга чалинадиган нарсалар мени кам қизиқтиради. Мен билиш мумкин бўлган оламнинг энг чеккасида посбонлик қиласман ва ҳар сафар кабинетидан чиқиб, беўхшов, қўпол маҳлуқлар бўлмиш одамлар билан тўқнашганимда мувозанатимни йўқотиб қўяман. Мен одамовиман, фийбатга тобим йўқ, шунга қарамай, Челленжер ҳақидаги миш-мишларнинг баъзилари менинг ҳам қулоғимга чалинган, чунки бу унча-мунча одамлардан эмас-да. Челленжер — донишманд одам. У инсон куч-қудрати, барҳаётлигининг тимсоли, лекин айни чоғда у бориб турган мутаассиб, бунинг устига ўз мақсадига эришиш йўлида ҳеч нарсадан тоймайди. Бу одам ҳатто аллақандай сохталиги яққол билиниб турган фотосуратларни рўкач қилиб, уларни Жанубий Америкадан олиб келгандман, деб таъкидлашгача бориб етди.

— Сиз уни ўтакетган мутаассиб дедингиз, а? Унинг мутаассиблиги нимада кўринади?

— Ҳамма нарсада! Унинг сўнгги қилиғини олинг — Вейсманнинг эволюцион ривожланиш назариясига хуружларини. Айтишларича, Челленжер Венада шу хусусда катта жанжал кўтарган эмиш.

— Бу жанжалнинг моҳияти ҳақида батафсилоқ гапириб бера олмайсизми?

— Йўқ, ҳозир гапириб бера олмайман, лекин редакциямизда Вена конгресси протоколларининг таржимаси бор. Хоҳласангиз танишиб чиқишингиз мумкин, мен уларни сизга кўрсатиб қўяман.

— Бу айни муддао бўлур эди. Менга ўша нусхадан интервью олиш вазифаси топширилган, шунинг учун унинг тилини топишим керак-да. Бераётган ёрдамингиз учун катта раҳмат. Агар кечикмаган бўлсак, юра қолинг.

Орадан ярим соат ўтгач, мен журнал редакциясида ўтирадим, олдимда каттакон китобдек тўпламнинг «Вейсман Дарвинга қарши» мақоласи очилган. Сарлавҳа остига «Венадаги қизғин эътиrozлар. Жўшқин мунозаралар» деб ёзиб қўйилган. Менинг билимим унчалик чуқур бўлмагани учун мунозаранинг моҳиятини илғаб ололмасдим, лекин шунга қарамай, инглиз профессор муҳокамани кескин олиб бориб, европалик барча ҳамкасларини ғазаблантирганини пайқадим. Кўзим даставвал «Жойлардан порозилик садолари эштилади», «Залда тўполон», «Ҳамма ғазабланади», деган қавс ичига олинган жумлаларга тушди. Ҳисботнинг қолган қисмидан бамисоли хитойча ёзувни кўргандек ҳеч вақо тушунмадим. Мен биология масалаларида фирт саводсиз бўлганим учун ҳеч нимани англамадим.

— Манавиларни жилла қурса инсон тилига таржима қилиб берсангиз бўларди! — илтижо билан ёлвордим ҳамкасламага мурожаат қилиб.

— Ие, ўзи таржима қилинган-ку!

— Ундей бўлса аслига мурожаат қилганим маъқул экан.

— Ҳақиқатан ҳам тушунмаган одам баҳснинг маъносига бориб етолмаслиги аниқ.

— Мен бу абрақадабра¹дан бирор маънони англашдиган қоидани билдирувчи ягона маънодор тушунчани ажратиб олсан кифоя эди-я! Ҳа, манави жумла мос кела-диганга ўхшайди. Унинг маъносини қарийб англайпман.

¹ Абрақадабра — маъносизлик, чалкашлик.

Ҳозир кўчириб оламиз. Бу жумла мени олабўжи професорингиз билан боғловчи восита бўла қолсин.

— Мендан сизга бошқа ҳеч нарса керак эмасми?

— Йўқ, йўқ, тўхтанг-чи! Мен унга хат билан мурожаат қилмоқчиман. Шу мактубимни редакциянгизда ёзишга ҳамда адресингиздан фойдаланишимга рухсат берсангиз соз бўларди-да, номамнинг обрўси кўтарилган бўларди.

— Унда Челленжер дарҳол редакциямизга босиб келиб, барча жиҳозларимизни синдириб ташлайди-да.

— Йўғ-е, бўлмаган гап! Хатни сизга кўрсатаман. Унда ҳақоратомуз бирор оғиз ҳам сўз бўлмайди.

— Хайр, майли, ундоқ бўлса, менинг столимга ўти-ринг. Қоғозни манави ердан оласиз. Мактубни юборишдан олдин назорат қилиш учун менга кўрсатиб олинг.

Мен росаям меҳнат қилиб, хатни ёздим, чоғимда, на-тижаси ёмон бўлмади. Ўз асаримдан мағрурланиб, ҳеч нарсани ёқтирамайдиган бактериологга ўқиб бердим.

— «Муҳтарам профессор Челленжер! Каминаи камта-рин бир табиатшунос сифатида Сизнинг Дарвин ҳамда Вейсман назариялари ўртасидаги зиддиятларга оид фа-разларингизни зўр қизиқиши билан кузатиб бордим. Яқинда мен сизнинг қимматли фикрингизни эслаш шарафига муяссар бўлдим...»

— Беномус ёлғончи! — тўнгиллади Тарп Генри.

— «...Яъни Сизнинг конгрессдаги ажойиб нутқингиз ёдимга тушиб кетди. Фикрлари аниқ ифода қилинган бу докладни табиатшунослик, бобидаги фаннинг энг зўр ютуғи деса бўлади. Аммо у ерда мана бундай дейилган: «Мен кўплаб авлодлар давомида аста-секин шаклланувчи ҳар бири алоҳида индивид тарихидан таркиб топган тузилишга эга бўлувчи микроқисмдир, деган мутлақо қабул қилиб бўлмайдиган ва қуруқ ақиданамо таъкидлашларга қатъиян қаршиман». Сиз сўнгги йилларда олиб борилган изланишларга суюниб, ўз нуқтаи назарингизга баъзи бир ўзгартишлар киритиш лозиммикин деб ҳисобламайсизми? Бу назариянгизда бирор қусур йўқмикин? Мени қабул этишдек лутфу карамингизни дариф тутмассиз деган умиддаман, чунки бу масалани ҳал қилиб олиш жуда муҳим, миямда туғилган баъзи фикрларни эса фақат шахсан қиласидиган сұхбатимиз чоғида ривожлантириш мумкинdir. Сизнинг ижозатингиз билан ҳузурингизга индинга (чоршанбада), эрталаб соат ўн бирда ташриф бюриш шарафига муяссар бўлурман. Камина камтарин қулингиз, сэр, Сизга чексиз ҳурмат эҳтиром билан Д. Ме-лоун», Хўш, қалай? — тантанавор оҳангда сўрадим.

— Нима ҳам дердим модомики, виждонингиз шунга йўл қўйса...

— Виждоним ҳеч қачон менга панд берган эмас.

— Хўш, кейин нима қилмоқчисиз?

— Унинг олдига бораман. Бир амаллаб хонасига кириб олсан, бас, уёғига вазиятга қараб ҳаракат қиласман. Эҳтимол, чин юракдан тавба-тазарру қилиш керак бўлиб қолар. Баданида мусобақалашинга жиндек иштиёқ бўлса, бас, дидига ўтиришиб қолишим нақд.

— Еқармикинсиз? Эҳтиёт бўлинг, тағин сизни ҳам бирор нарса билан тушириб қолмасин. Маслаҳатим шуки, совут ёки америкача футбол ўйинчилари кийимини кийиб олинг. Хўп, яхши боринг. Мабодо лутфу карам айлаб жавоб ёзгудек бўлса, мактубини чоршанба куни эрталаб манави ердан оласиз. Бу ғаламис, хавфли маҳлуқдан ҳамма жирканади, унинг жигига тегишдан қўрқмайдиган студентлар калака қилганлари қилган. Лекин, сиз, ҳар қалай, у ҳақда умуман эшитмаганингиз маъқулроқ эди.

УЧИНЧИ БОБ

«МУНЧА ҲАМ БАДФЕЪЛ БЎЛМАСА, ҚУРҒУР»

Дўстимнинг гумонлариям, ниятлариям рўёбга чиқмади. Чоршанба куни унинг хонасига келганимда мени Кенсингтон почтаси муҳри босилган хат кутарди. Адреси тиконли симга ўхшатиб ажи-бужи қилиб, тирнаб ёзилганди. Мактубнинг мазмuni қўйидагича эди:

Энмор-парк, Кенсингтон.

«Сэр!

Хатингизни олдим. Сиз унда ҳеч кимнинг қўллаб-қувватлашига муҳтоҷ бўлмаган нуқтаи назаримни ёқламоқчи бўлганингизни изҳор қилиб, мени ишонтирмоқчи бўласиз. Менинг дарвинизм тўғрисидаги фикрларим ҳақида гапириб, Сиз «фараз» деган сўзни ишлатишга журъат этибсиз. Шуни таъкидлашни лозим деб ҳисоблайманки, мазкур сўз ўша жумлада бир қадар тахқирона маъно кассб этади. Ҳа, айтгандай, Сиз ёзган мактубнинг мазмуни мени шу нарсага амин қилдики, Сизни нодонлик ва бетамизликда айблаш мумкин, холос, илло Сизда ёмон ниятлар йўқ, шунинг учун ҳам жазодан ҳолисиз. Сиз менинг докладимдан бир жумлани юлиб олгансиз-у, аммо, назаримда, унинг маъносига асло тушунмагансиз. Фикримча,

мазкур жумланинг маъноси ривожланиш даражаси энг паст поғонада бўлган махлуқларгагина аниқ бўлиши мумкин, илло шу фикрни қўшимча шарҳлар билан тушунтириб беришим ҳақиқатан ҳам зарур экан, Сиз тайинлаган вақтда ўзингизни қабул қилишим мумкин, гарчи ҳар қандай ташрифни, ҳар қандай меҳмонни жиним сўймаса ҳам. Менинг назариямга «баъзи тузатишлар киритиш» масаласига келсак, маълумингиз бўлсинким, ўз қарашларимни пишиб етилган фикрларда баён қилган эканман, уларни ўзгартириш одатим йўқ. Келганингизда, марҳамат қилиб, мазкур мактубнинг конвертини хизматчим Остинга кўрсатсангиз, чунки унинг зиммасига ўзларини мухбир деб атайдиган хира-хандон абллаҳлардан мени муҳофаза қилиш вазифаси юклатилган.

Сизга ҳурмат билан

Жорж Эдуард Челленжер».

Мен олган жавобнинг мазмуни ана шундай эди. Жасуона уринишимнинг натижасини билиш учун редакцияга атайлаб барвақт келган Тарп Генрига уни виқор билан ўқиб бердим. Тарп қўйидаги изоҳ билан кифояланди:

— Кон оқишини тўхтатувчи аллақандай янги дори — кутикурами-ей, шунга ўҳшаган нарса бор дейишади. У арникадан ҳам кучли таъсир қиласди.

Баъзи одамлар хўп ғалати, қизиқчи бўлишади-да!

Мен хатни ўн яримда олган эдим, аммо кеб — извозчи мени учрашув манзилига кечиктирмай етказиб олиб борди: Биз остонасида тўхтаган бино жуда савлатли бўлиб, бош дарвозаси равоқининг катталиги, деразаларидағи дарпардалар оғирлиги бу қутқули профессорнинг бадавлатлигидан далолат берарди. Менга эшикни қораҷадан келган, қотмагина, ёшини билиб бўлмайдиган, матросча қора камзул, жигарранг чарм гетра кийган киши очди. Кейинчалик билсам, бу киши шоффёр бўлиб, хонадонга хизматчи чидамагани учун ҳар хил юмушларни бажара-верар экан. Унинг синчков, тиниқ мовий кўзлари оёғимдан бошимгача кузатиб, чамалаб чиқди.

— Сизни кутишяптими? — сўради у.

— Ҳа, мени қабул қилишлари белгиланган.

— Хат ёнингиздами?

Мен конвертни кўрсатдим.

— Тўғри,

Афтидан, бу одам беҳуда гапиришни ёқтирмаса кепрак. Мен унга эргашиб, коридорда кетаётган эдим, тўсат-

дан ошхона эшиги очилиб, рўпарамда лоп этиб бир хотин чиқиб келди. Бу серҳаракат, кўзлари қоп-қора жувон инглиздан кўра француз аёлларига кўпроқ ўхшаб кетарди.

— Бир минутга,— деди бу хоним.— Тўхтаб туринг, Остин. Бүёққа ўтинг, сэр. Сиздан сўрашга ижозат этсангиз, сиз илгари у билан учрашганмидингиз?

— Йўқ, хоним, бундай шарафга мусассар бўлмагандим.

— Ундаи бўлса, олдиндан кечирим сўрайман сиздан. Сизни огоҳлантириб қўяйки, бу жуда бўлмағур одам, ҳа, ҳа, том маънодаги бўлмағур одам! Шуни билганингиздан сўнг ўзингиз билиб муомала қиласиз.

— Бундай эътиборингизни қадрлайман, хоним.

— Жаҳали чиқиши биланоқ хонадан қочиб чиқаверинг. Аччиқ-қуттуқ гапларни айтманг. Бундай эҳтиётсизлик учун кўплар адабини ейишди. Кейин бу жаңжал ошкор бўлиб, оқибати мен учун ҳам, ҳаммаларинг учун ҳам ёмон бўлади. Сиз у билан нима ҳақида гаплашмоқчи одингиз? Жанубий Америка тўғрисида эмасми?

Мен аёлларга ёлғон гапира олмас эдим.

— Вой, худойим-е! Бу жуда хавфли мавзу-ку. Сиз унинг бирор оғиз ҳам сўзига ишонмайсиз, бу мени асло ҳайратлантирмайди. Фақат ишонмаётганингизни айтиб юборманг, бамисоли қутуриб кетади. Ўзингизни гўлликка солиб ишонаётгандек эшитаверинг, шунда ишингиз ўнгидан келаверади. Шуни эсингиздан чиқармангки, у ўзининг ҳақлигига қаттиқ ишонади. Бунга шубҳаланмасангиз ҳам бўлади. Ўзи — покликнинг тимсоли. Энди боринг, бунчалик ушланиб қолишингиздан шубҳаланиб юрмасин, у хавфли бўла бошлаганини, чинакамига хавфли бўла бораётганини кўришингиз биланоқ қўнғироқчани чалингда, мен етиб боргунимча алаҳситиб туринг. Мен ҳатто ёнг оғир онларда ҳам уни эпақага солиб оламан.

Хоним мана шу дадиллантирувчи сўзлар билан мени камган Остин ихтиёрига топширди. Остин бўлса қисқа сұхбатимиз давомида бамисоли буюк осойишталик тимсолидек, худди жез ҳайкалдай чурқ этмай турган эди. Остин мени ичкарига бошлади. Эшик тиқиллашига жавобан ичкаридан қутурган буқанинг бўкиришига ўхшаган наърани эшитдим-у, хонанинг ўртасида профессорга рўбарў бўлдим.

У устига китоблар, хариталар, диаграммалар қалаштириб ташланган кенг стол қаршисидаги айланма креслода ўтиради. Остонадан ўтишим биланоқ айланма курси шергина бурилди. Бу одамни кўрган заҳотим жоним ҳал-

Қумимга келди. Мен ҳар қандай ғайритабиий одамга рўйбарў бўлишга тайёр эдим, лекин бундай баҳайбат одамни кўриш хаёлимга ҳам келмаган эди. Айниқса, унинг баҳайбатлиги ақлимни шоширади. Қадамининг катталиги-ю, улуғвор юришини айтмайсизми! Бундай катта бошни мен умримда кўрмаганман. Агар унинг цилиндр қалпоғини кийиб кўрганимда балки елкамга тушармиди. Профессорнинг юзи билан соқолига қараган киши Сурия буқасини кўргандек бўларди. Юзи баркашдек, сергўшт, тўртбурчак соқоли эса қоп-қора бўлиб, селкиллаб кўкрагига тушиб турарди. Сочлари ҳам ғайритабиий таассурот қолдиради — узун бир тутам кокил бамисоли баланд дўнг пешонасиға ёпишириб қўйилгандек. Ёрқин кулранг-мовий кўзлари қоп-қора қалин қошлари остидан менга танқидий, ҳокимона назар ташлади. Мен кенг яғринларини, дум-думалоқ қудратли кўкрагини, узун қора жун босган улкан икки қўлини кўрдим. Шуларнинг устига унинг момақалдироқдек гумбуrlайдиган овози ҳам борлигини айтадиган бўлсам, машҳур профессор Челленжер ҳақидаги дастлабки таассуротим нақадар ваҳимали эканлигига ишонч ҳосил қиласиз.

— Хўш? — дағаллик билан деди у. — Нима керак сизга?

Менга шу нарса аён бўлдики, бор гапни дарҳол тўкиб солсан, интервью ололмайман.

— Муҳтарам сэр, мени қабул қилишга илтифот қилиб, катта саҳоватингиздан баҳраманд этдингиз, — мўмин-қобиллик билан шу сўзларни айта туриб, унга конвертни узатдим.

У стол ғаладонидан менинг хатимни олди-да, олдига қўйди.

— Э, анави оддий ҳақиқатларни ҳам билмайдиган йигит сизмидингиз? Аммо-лекин, фикримча, менинг умумий хуносаларим сизнинг мақтовингизга сазовор бўлиптида, а?

— Шубҳасиз, сэр, шак-шубҳасиз! — Мен бу сўзларни имкони борича ишончли қилиб айтдим.

— Марҳамат қилиб айтинг-чи! Бу фикрлар менинг позициямни қанчалик мустаҳкамлайди! Сизнинг навқиронлигингиз билан ташқи қиёғангиз бундай асосни янада кучайтиради. Хайр, майли, менга Венада хуруж қилган чўчқалар подаси билан мулоқотда бўлгандан кўра, сиз билан суҳбатлашганим яхши, аслида у бетавфиқларнинг чўчқадек чийиллашлари инглиз тўнғизининг хуриллашидек таҳқирона бир нарса эди, холос. — Шу он ғазабга тўлиб,

кўзларини шундай чақчайтирдики, афти ҳозир эслатилган махлуққа ўхшаб кетди.

— Ўлар, афтидан, ўзларини абраҳона тутишганга ўхшайди,— дедим мен.

— Ҳамдардлигингиз ўринсиз! Сизни ишонтиришга журъат этиб айтаманки, муҳолифларимни бир ёқлик қилишга ўзим қодирман. Сэр, сиз Жорж Эдуард Челленжерни деворга тақашга интилинг, шунда уни жуда хурсанд қилган бўласиз. Келинг, энди, сэр, сизнинг ташрифларингизни камайтириш учун ҳамма ишни қиласайлик. Бу келишларингиз сизни баҳтиёр қилишига шубҳам бор, менинг бўлса инчунун. Фикру ожизимча, сиз менинг докладимда олға сурилган ўша тезислар ҳақида ўзингизнинг аллақандай мулоҳазаларингизни изҳор қилмоқчи эдингиз чоғи.

Унинг суҳбатлашув тарзида беиболарча тўғрилик ҳукмрон бўлгани учун ҳийла ишлатиш осон эмасди. Шунга қарамай, мен бу ўйинни зора-мора яхши йўл топилиб қолса, деган умидда чўзишга ҳаракат қилдим. Сиртдан қараганда, ҳаммаси жуда жўндек туюларди! Эй менинг ирландларга хос топқирлигим, сенга жуда муҳтоҷ бўлиб турган шундай пайтимда наҳотки кўмак бермасанг?! Пўлат кўзларнинг ўткир тиғлари мадоримни қуригтан эди.

— Х-хўш-ш! Ўзингизни кутдиришга мажбур қилмангда!— бўкирди профессор.

— Мен, албатта, фан оламига энди кириб келаётган одамман,— дедим тентакона жилмайиб,— камтарона тадқиқотчи унвонидан бошқасига даъво қилмайман. Шунга қарамай, фикримча, бу масалада сиз Вейсманга нисбатан ҳаддан ташқари қаттиқ кетганга ўхшайсиз. Ахир ўшандан бери тўпланган далиллар унинг нуқтаи-назарларини... фикрларини мустаҳкамламайдими?

— Қанақа далиллар?— бу гапни хавфли бир сокинлик билан айтди у.

— Албатта, фикру ожизимча, бевосита далиллар ҳали йўқ. Агар таъбир жоиз бўлса, мен ҳозирги замон илмий фикрининг йўналишига таянаман.

Профессор бутун диққат-эътиборини менга тикканича стол узра энгашди.

— Сизга маълум бўлиши керакки,— деди у чап қўлиниг бармоқларини навбатма-навбат букар экан,— биринчидан, бош чаноги кўрсаткичи доимий фактор ҳисобланади.

— Шубҳасиз!— жавоб бердим мен.

- Телегония¹ ҳам ҳали *sub judice*
  - Шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас!
  - Ҳомила плазмаси ҳам партеногенетик³ тухумдан фарқ қиласди.
  - Бўлмасам-чи! — хитоб қилдим ўзимнинг беорлигидан ҳузурланиб.
  - Булар нимани исботлайди? — сўради у майин, муғамбирона товуш билан.
  - Ниманиям исботларди? — минғиллаб сўрадим, — нимани исботлайди?
  - Сизга айтайми? — деди профессор ҳамон ўша муғамбирона товушда.
  - Ҳимматингизни дариғ тутманг.
  - Бу шуни исботлайдики, — кутилмаган ғазаб билан бўкирди у, — бунаقا шарлатанинг иккинчиси бутун Лондонда топилмайди! Сиз илм-фандан узоқ бўлган, оддий инсоний фазилатлардан тамомила маҳрум бўлган ғаламис, сурбет муҳбирваччасиз!
- У дик этиб ўриидан турди. Кўзларида тентакона ғазаб учқунлари чақнади. Ана шу даҳшатли дақиқаларда ҳам мен профессор Челленжернинг бўйи пастлигини кўриб ҳайратланишдан ўзимни тия олмадим. У менинг елкамдан келарди — худди эзиб қўйилган Геркулеснинг ўзи, борлиқ ҳаётий куч-қудрати гўё яғринларининг кенглигига, сеп-семиз танасигаю ақл-заковатига сингиб кетгандек эди.— Нимага энди сиз билан чаппакилашиб ўтирибман, сэр! — бўкириб деди у иккила қўлинни столга тираб, бўйини чўзиб.— Бемаъни гаплар билан овора бўлиб ўтирибман, а? Сиз бўлсангиз менга тенг келмоқчисиз — мана шу кичкинагина ёнғоқдек каллангиз билан, а! Бу лаънати ёзғувчиilar ўзларини ҳамма нарсага қодирмиз, зўрмиз, деб ўйлашади! Улар бировни улуғлаш ёки лойга қориш учун бир оғиз сўзимиз кифоя, деб ўйлашади-да. Биз ҳаммамиз уларнинг бир оғиз мақтovлariга сазовор бўлиш учун сажда қилиб ялинишимиз керак. Манавинисини арши-аълога кўтарасиз, анависини ерга қорасиз... Сизларнинг қабихона қилиқларингни мен биламан! Жудаям ҳаддан ошиб кетдиларинг! Илгарилари думларингни қисиб, мўминтой бўлиб юрадиларинг, энди бўлса, думларингни

² Телегония — ирсият назариясидаги сохта таълимотларидан бири.

² Шубҳа остида (лотинча).

³ Партеногенез — уруғнинг бачадондаги жинсий алоқасиз ривожланиш ҳолати. Айрим ҳашаротлар ва ўсимликларда учрайди.

тутқизмайсанлар. Ярамас сафсатабозлар! Сенларнинг алабларингни бериб қўяман ҳали! Ҳа, сэр, Жорж Эдуард Челленжер сизнинг тенгингиз эмас. Бу одам буйруққа итоат қилишни ёмон кўради. У сизни огоҳлантириб қўйган эди, шунга қарамасдан сурбетларча суқилаверсангиз, ўзингиздан кўринг. Таслим бўлинг, мурувватли мистер Мелоун! Таслим бўлинг! Сиз хавфли ўйин бошлагансиз, фикримча, ютқаздингиз!

— Қулоқ солинг, ахир, сэр,— дедим мен эшик томон тисарилиб, уни очарканман,— сиз кўнглингизга сиққанича сўкинаверишингиз мумкин, лекин ҳамма нарсанинг ҳам чегараси бор. Мен мушт кўтариб бошимга келингизга йўл қўймайман!

— Ие! Ҳали шундоқми?— У вазмин, даҳшатли қиёфада менга хуруж қила бошлади, кейин бирдан тўхтади-да, улкан қўлларини қап-катта кишидан кўра ёш болага ярашадиган калта камзулининг чўнтакларига суқди. — Мен уйимдан бунақа шўртумшуқларнинг кўпини улоқтирганман. Сиз тўртинчиси ёки бешинчиси бўласиз. Ҳар бири учун ўрта ҳисобда уч фунту¹ ўн беш шиллингдан² жарима ҳам тўлаганман. Қимматликка қиммат, лекин керак бўлгандан кейин иложим қанча! Энди, сэр, нима учун ҳамкасабаларингиз изидан туёғингизни шиқиллатиб кета-нермаяпсиз? Шахсан мен буни муқаррар деб биламан.— У яна менга жудаям нохуш бўлган хуружини бошлади, моҳир рақс муаллимидек оёқларининг учини унда-мунда қўйиб мен томон келарди.

Мен ютургилаб меҳмонхонага қочиб қолишим мумкин эди, лекин бунақа қочоқликни шаънимга мұносиб кўрмадим, номус деб билдим. Бундан ташқари, менинг ҳам дилимда адолатли қаҳру ғазаб учқунлари алангаланиб бормоқда эди. Шу чоққача ўзимни босиб турганим ўтакетган даражада ножӯя иш бўлган экан, лекин бу одамнинг дўқ-пўписалари тезда ҳамиятимга тегиб, жаҳлимни қўзгади.

— Қўлингизни тортинг, сэр! Мен бунга йўл қўймайман!

— Буни қаранг, а!— Унинг қоп-қора мўйлабининг учлари силкинди, қаҳрли иржайиши натижасида лаблари очилиб, оппоқ қозиқ тишлари ялтираб кетди.— Сиз бунга тоқат қилолмайсизми ҳали?

— Жиннилик қилманг, профессор!— қичқирдим мен.— Нимангизга чиранасиз? Тошим икки юз қадоқдан ортиқ

^{1,2} Буюк Британия империясининг бир қатор мамлакатларида қабул қилинган пул бирлиги. Бир фунт стерлинг 20 шиллингга тенг,

бўлса. Мен чайирман, ҳар шанба куни регби ўйнайман, Ирландия терма комондасида. Мен билан тенглашишга йўл бўлсин...

Лекин шу чоғ у менга ташланди. Яхшиямки, эшикни очишга улгурган эканман, йўқса у дабдала бўлиб кетарди. Иккаламиз коридор бўйлаб ўмбалоқ ошиб, думалашиб борарканмиз, йўл-йўлакай нимаям бўлиб битта стулни ҳам илаштириб кетдик. Профессорнинг соқоли оғзимга кириб кетипти, иккаламиз маҳкам қучоқлашиб олганча баданларимиз айқаш-уйқаш ҳолатда думалашарканмиз, лаънати стулнинг битта оёғи устимизда чир айланарди. Ҳушёр Остин чиқиши эшигини ланг очиб юборди. Биз зинапоялардан ўмбалоқ ошиб, коптоқдек бўлиб пастга қуладик. Мюзик-холл артистлари aka-ука Мэклар ана шундай ўмбалоқ ошишларини кўрганман, аммо бундай томоша кўрсатиш учун улар озмунча машқ қилишмаган, ҳеч қандай тажрибага эга бўлмай, бундай ҳайратомуз ҳаракатлар қилишда бирор аъзоинг шикастланмай иложи йўқ. Стул зинанинг охирги поясига урилиб, чил-чил бўлди, биз бўлсак, ажралишиб, тарнов тагидаги ариқчага шалоплаб тушибмиз. Профессор дик этиб турди-ю, бўғма одамнинг касали тутгандек хириллаб, муштларини ўйнатиб ўдағайлай бошлади.

— Таъзирингизни егандирсиз? — қичқирди у зўрға нафас олиб.

— Безори! — жавоб бердим мен ердан бир амаллаб туришга интилиб. Биз яна ёқалашиб кетай дедик, чунки профессорнинг жангарилиги ҳали босилмаганди, аммо тақдирнинг ўзи мени бу аянчли аҳволдан қутқарди. Ўртамиизда чўнтак дафтарини очиб олган полициячи турарди.

— Бу нима деган гап? Уялмайсизми? Уят! — деди у. Энмор-паркда мен эшитган энг ақлли сўзлар мана шулар эди. — Хўш. — Полициячи мени тергай кетди, — тушунтириб беринг-чи, нима гап ўзи?

— У менга биринчи бўлиб ҳужум қилди, — дедим мен.

— Шу тўғрими, биринчи бўлиб сиз ҳужум қилдингизми? — сўради полициячи.

Профессор жавоб ўрнига мишигини тортиб қўйди, колос.

— Бу неchanчи воқеа ўзи? — деди полициячи бошини жаҳл билан сарак-сарак қилиб. — Ўтган ойда ҳам худди шунга ўҳшаш бир жанжал кўтарувдингиз. Йигитнинг кўзи шикастланибди. Даъвоингиз борми, сэр?

Мен дарҳол ғазабимни шафқатга бурдим.

— Йўқ, даъвойим йўқ.

— Бу қанақаси энди? — сўради полициячи.

— Бунда менинг ҳам бир оз айбим бор. Мен ўзим сабабчи бўлдим. У мени огоҳлантирган эди.

Полициячи дафтарчасини шартта ёпди.

— Бунақа бемаънигарчиликлар энди тақрорланмасин, — деди у. — Хўп майли, зиёни йўқ, тарқалинглар, тарқалинглар!

Бу гап қассоблик дўконида дастёрик қиладиган болага, чўри хотинга ва атрофимизга тўплланган икки-уч томошаталаб бекорчига тааллуқли эди. Полициячи бу кичкина подани олдига солиб, йўлакдан одим ташлаб кетди. Профессор менга қараган эди, кўзларида истеҳзо учқунлари чақнади.

— Киринг! — деди у. — Мен сиз билан суҳбатни ҳали тамомлаганим йўқ.

Бу сўзлар қаҳр оҳангида айтилган бўлса-да, мен унинг орқасидан уйга кирдим. Ёғоч ҳайкалдек қотиб турган хизматкор Остин орқамиздан эшикни ёпди.

ТЎРТИНЧИ БОБ

«ОЛАМДАГИ ЭНГ БУЮҚ ҚАШФИЁТ»

Кўча эшик ёпилиши биланоқ ошхонадан миссис Челленжер югуриб чиқди. Бу ушоққина хотин қаҳр-ғазабга тўлганди. Ў бамисоли жўжаларини кўппакдан кўксини қалқон қилиб ҳимоя қилган курк товуқдек эрининг йўлини тўсади. Афтидан, миссис Челленжер менинг ҳайдаб чиқарилишимни кўрган-у, қайтиб келганимдан бехабар эди.

— Жорж! Бу ҳайвонлик-ку! — қичқириб деди у. — Шундай ўқтам йигитни майиб қилдинг-ку, ахир!

— Мана ўзи, соппа-соғ, жин ҳам ургани йўқ.

Миссис Челленжер ҳижолатдан довдираб бир қарди-ю, лекин тезда ўзига келди.

— Кечирасиз, мен сизни кўрмабман.

— Ташвишланманг, хоним, зиён-заҳмат етгани йўқ.

— Лекин у кўзингизнинг тагини кўкартириб қўйипти-ку! Жуда хунук бўлди-да! Бу уйда бирор ҳафта йўқки, жанжалсиз ўтган бўлсин! Сени ҳамма ёмон кўради, Жорж, ҳамма сени калака, тахқир қилади! Йўқ, мен энди чидолмайман! Сабр-тоқатим тугади!

— Одамларга кир кўйлакни кўз-кўз қиляпсанми! — гўлдиради профессор.

— Бу энди ҳеч кимга сир эмас! — қичқириди хоним. — Гап шундоқ экан, айтганим бўлсин, бу шармандаликлар

кўчамизгагина эмас, бутун Лондонга машҳур бўлганини наҳотки фаҳмламаган бўлсанг!. Остин, сиз бизга керак эмассиз, бораверинг. Ҳар ким келиб, суякларингни синдириб кетаверади. Сен ўз шаънингни, нафсониятингни ёрга уриб юбординг. Катта университетнинг профессори бўладиган сенек одам студентларнинг ҳурматини қозонишинг керак эди. Ҳамиятинг қани, Жорж!

— Ўзингники қани, азизам?

— Худо билсин, сен мени не кўйларга солмадинг! Безори, учиға чиққан безори! Фирт безори бўлиб кетдинг!

— Жесси, ўзингни босиб ол.

— Беномус жанжалкаш!

— Бас! Бунақа сўзлар учун шармандалик дорига осадилар!— деди профессор.

Мен шу чоғ бир нарсага жуда ҳайрон бўлиб қолдим: профессор эгилди, хотинини азот кўтарди-да, меҳмонхона бурчагида турган қора мармарнинг баланд шоҳсупасига қўйди. Камида етти фут¹ келадиган бу шоҳсупа шу қадар тор эдики, миссис Челленжер унда йиқилиб тушай-йиқилиб тушай деб зўрга ўтиради. Бундан ўзга кулгили манзарани қидириб топиш амримаҳол: бояқиш йиқилиб кетишдан қўрқиб, тошдек қотиб, қимир этмай турарди, фазабидан юзи бужмайиб кетганди, фақат оёқларини ликиллатарди; холос.

— Мени тушириб қўй!— ниҳоят, ялина бошлади миссис Челленжер.

— Жон эр, тушириб қўйинг, десанг.

— Бу бемаънилик, Жорж! Мени ҳозироқ тушириб қўй!

— Мистер Мелоун, юринг, менинг хонамга.

— Шафқат қила қолинг, сэр!— дедим мен унинг хотинига тикилиб.

— Эшитяпсанми, Жесси? Мистер Мелоун сен учун илтимос қиласапти, «Жон эр» дея илтимос қил, тушириб қўяман.

— Бемаънилик? Хўп майли, жон эр, илтимос, тушириб қўйинг!

Профессор хотинини бамисоли читтакдек енгил нарсани кўтаргандек мармардан узиб, тушириб қўйди.

— Ўзингни яхши тут, азизам. Мистер Мелоун — матбуот вакили. Эртагаёқ у мана шу машмашаларни ифлос газетасида дўмбира қилиб, жуда кўп нусхасини қўшни-

¹ Фут — инглиз ўлчови. Бир фут 12 дюймга ёки. 30, 479 см.га тенг.

ларимизга сотади. «Арши-аълодаги бир ойимтилланинг ғалати қилиқларий», деб ёзади. Ойимтилла дегани — бу сен бўласан, Жесси; эсингдами, бир неча минут сени арши-аълого миндириб қуювдим, а? Сарлавҳачаси ҳам антиқа бўлади: «Бир турфа әр-хотин турмушидан». Бу мистер Мелоун ҳеч нарсадан тап тортмайди, ўзининг ҳамкарабалариdek егани ўлакса,— *porcusèx grege diabolí*— иблислар тўдасининг чўчқаси. Тўғри айтаямманми, мистер Мелоун?

— Сиз ҳақиқатан ҳам бадфеъл экансиз,— дедим мен жаҳл билан.

Профессор қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Сизлар, икковларинг менга қарши иттифоқ тузинглар,— тўнғиллади у бақувват кўксини кўпчишиб, дам мен томон, дам хотини томон кўз қирини ташлаб. Қейин тамомила бошқача оҳангда деди:— Бу арзимас, беозор оиласиний машмашаларимиз учун бизни кечирасиз-да, мистер Мелоун. Мен жўнаб қўя қолинг, деб таклиф қилганимда, исло мана шу беозор ҳангомаларнинг гувоҳи бўла кўрманг демоқчийдим. Қани, хўш, ойимтилла, жўнаб қолингу газабланиб юрманг, тағин.— У ўзининг улкан қўлларини хотинининг елкасига қўйди.— Ҳар доимгидек, сен ҳақсан. Агарда Жорж Эдуард Челленжер сенинг маслаҳатларингга кирганида борми, у бообрў одам бўлиб кетармиди, лекин ўзи эмас, бошқа кишига айланиб қоларди. Ҳурматли одамлар жуда кўп, азизам, лекин Жорж Эдуард Челленжер дунёда ягона. Шундай экан, у билан муросаю мадора қилиб яшашга уринавер.— У хотинини чўлпиллатиб шундай ўпдики, бояги қилиқлари ҳолва бўлиб қолди, баттар жаҳлим чиқиб кетди.— Энди, мистер Мелоун,— давом этди профессор яна улуғворлик қиёфасига кириб,— бүсқقا марҳамат қиласиз.

Биз ўн минутгина илгари гурсиллаб, ўмбалоқ ошибчиқиб кетган хонанинг ўзига кирдик. Профессор эшикни яхнилаб беркитди-да, мени креслога ўтқизиб, нах тумшумга сигаралар солингган қутичани рўбарў қилди.

— Энг зўр «Сан-Хуан Колорадо» сигараси,— деди ў.— Сизга ўхшаган салга пов этиб кетадиган жizzакиларга бўнақа наркотиклар яхши таъсир қилади. Вой худо-ей! Ўнинг думини ким тишлаб узади! Кесиб ташланг — сигарани ҳурмат қилиш лозим! Мана энди креслонинг сўяничиғига ўзингизни бемалол ташланг-да, мен сизга изҳор қилишини лозим топган гапларни диққат билан тингланг. Бирор савол-павол чиқиб қолгудек бўлса, қулай фурсат келгунча ўйлаб туришга ҳаракат қилинг. Дастав-

вал — тамомила ҳақли равишда ҳайдалганингиздан ке-йин уйимга қайтганингиз хусусида.— У соқолини чўччайтириб, гўё яна баҳсга киришишимни кутгандек, ғўдайганича менга тикилди.— Демак, қайтараман: мутлақо ҳақли равишда ҳайдалганингиздан сўнг. Нима учун сизни қайтиб киришга таклиф қилдим? Чунки сизнинг ўша сурбет полициячига берган жавобингиз менга маъқул бўлди. Бу жавобда жирканч касбингизга хос бўлмаган одамшавандалик, ҳалоллик учқунлари ялт этгандек бўлди. Айб ўзингизда эканлигини тан олиб, сиз маълум даражада объективлик ва билимларингиз доираси кенглигини намойиш қилдингизки, бу фазилатларингиз раҳму шафқатимга сазовор. Инсон ирқларининг энг тубан табақалари афсуски, сиз ҳам шулар жумласидансиз, менинг ақлу зakovatim доирасидан четда турадилар. Сизнинг полициячига берган жавобингиз ўзингизни дарҳол менинг нуқтаи назарим доирасига олиб кирди. Сиз билан яқиндан танишиш истаги туғилди менда ва уйга қайтиб киришингизни таклиф этдим. Хув авави бамбуқ столча устида турга япон кулдонига сигаранинг кулини лутфан тўксангиз, ана олдингизда туриби.

Профессор бу сўзларнинг ҳаммасини бамисоли студентларга лекция ўқигандек, тўхтамай, тутилмай, тез айтди. У улкан чўлқурбақадек шишинган ҳолда менга юзма-юз ўтириб, бошини орқасига ташлаб, кўзларини қисиб олганди. Кейин ёнига бурилиб, қип-қизил динг қулоқлари узра тиккайган бир тутам сочини менга намойиш қилаётгандек бир алфозда столи устидаги уюм-уюм қоғозлар орасини титкилаб, анчагина уринган бир дафтари топиб, қўлига олди.

— Мен сизга Жанубий Америка тўғрисида баъзи бир нарсаларни гапириб бермоқчиман,— бошлади у сўзини.— Фикру мулоҳазаларингиз ўзингизда тураверсин. Аввал марҳамат қилиб, эшитиб олинг: ҳозир сиз эшитадиган нарсаларни бирор бир шаклда ошкор қилишингизни токи бунга мендан тегишли рухсат олмагунингизча ман этаман. Аслида бунақа рухсат берилмаса керак ҳам. Тушунарлими?

— Бунчалик ҳаддан ташқари қатъийликнинг боиси нима?— сўрадим.— Менинча, холисона баён қилиб бериш...

У дафтарчасини стол устига қўйди.

— Ундай бўлса, сиз билан гаплашадиган нарса қол мади. Хайр, яхши боринг.

— Йўқ, йўқ, мен ҳар қандай шартга ҳам розиман!—

қиңқирдим.— Ахир танлаб олиш имкониятига эга эмас-ман-ку.

— Танлаб олиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас,— тасдиқлади у.

— Ундей бўлса, чурқ этмасликка сўз бераман.

— Чин сўзингизми?

— Чин сўзим.

Унинг сурбетларча, ишончсизлик билан боққан нигоҳи менга қадалди.

— Гапларингизнинг чин-ночинлигини мен қаёқдан биламан?

— Жудаям ҳаддингиздан ошяпсиз шекилли, сэр,— ҳедим жаҳл билан.— Мен ҳалигача бунақа ҳақоратларни эшитмагандим!

Менинг жаҳлим чиққани профессорнинг ғазабини қайнатиб юбориш ўрнига унда қизиқсиниш ҳисси уйғотди.

— Қалтабош типи,— ғўлдиради у.— Брахицефал¹, кулранг кўз, қора соч, негрсимонларнинг баъзи белгилари.. Кельт² бўлсангиз керак, а?

— Мен ирландман, сэр.

— Асл ирландмисиз?

— Ҳа, сэр.

— Унда ҳаммаси тушунарли. Демак, сизга маълум-қиладиган маълумотларни сир сақлашга сўз бердингиз. Бу маълумотлар, албатта, жуда оз. Лекин баъзи бир қизиқарли маълумотларни сиз билан баҳам кўраман. Сизга маълум бўлса керакки, мен икки йил муқаддам Жанубий Америкага саёҳат қылгандим — бу саёҳат жаҳон фанининг олтин фондига киради. Саёҳатдан мақсад — Уоллес³ билан Бейтс⁴нинг баъзи хулосаларини текшириб кўриш эди, бу ишни улар ўз кузатишларини олиб боришган жойнинг ўзида текшириб кўриш керақ эди. Менинг саёҳатим натижалари ана шу билангина чегараланган бўлгандаям, бари бир муносиб диққат-эътиборга сазовор бўлиши аниқ эди, бироқ қўққисдан тадқиқотларимни бутунлай бошқа йўлдан олиб боришинга мени мажбур қилган бир ҳолат юз бериб қолди.

¹ Брахицефал — қалтабош ёки юмалоқ бош.

² Кельтлар — эрамизнинг мингинчи йилидан сўнг Европада истикомат қилган ва кейинчалик ҳозирги Франция, Бельгия, Британия ва Ирландияни эталлаган қабилалар группаси.

³ Уоллес Альфред Рессель (1823—1913) — инглиз таинатшуноси.

⁴ Бейтс Генри Уолтер (1825—1892) инглиз сейёхи ва таинатшуноси.

Эҳтимол, сизга маълумдир, яна ким билади дейсиз: бизнинг нодонлик асримизда ҳеч нимага ҳам ажабланмай қўяр экансан, Амазонка дарёси оқадиган жойларнинг баъзи ерлари тўла тадқиқ қилинмаган, унга қўйиладиган ирмоқларнинг кўпи харитага туширилмаган. Мана шунинг учун ҳам мен ўз олдимга ана шу кам ўрганилган жойларга саёҳат қилиш, у ерларнинг фаунаси ни — ҳайвонлар оламини ўрганиш вазифасини қўйдим, бу эса менга шунчалик кўп материал бердики, мен бутун умримни бахшида қилган зоологиядан жуда катта, монументал асар ёзишимга етиб ортади. Экспедицияни тугаллаб, *мен уйга келаётганимда, йўл-йўлакай Амазонкага қўйиладиган ирмоқлардан бири бўйидаги Америка ҳиндуларининг қишлоқчасида тунашимга тўғри келди. Бу ирмоқнинг номиниям, географик ўрининям айтмайман. Қишлоқчада ҳиндуларнинг кўкама деган қабиласи яшаркан — мўмин-қобил халқ, аммо насли айний бошлаган, ақлизаковат савиясининг даражаси ўртамиёна, лондонликникидан салгина баландроқ бўлса бордир. Мен биринчи марта бориб, дарё бўйлаб юқорига юрганимда, ўша ерлик аҳолидан бир неча кишини даволаган, умуман ҳиндуларда катта таассурот қолдирган эдим-да, шунинг учун ҳам менини орзиқиб кутишаётганига шубҳаланмаса ҳам бўларди. Улар дарҳол имо-ишоралар билан қишлоқда менинг ёрдамимга муҳтоҷ киши борлигини тушунтиришиди ва мен қабила йўлбошчиси кетидан бир ҳужрага кириб бордим. Қулбага киришим биланоқ менинг муолажамга муҳтоҷ бўлиб ётган беморнинг ҳозиргина жони узилганини пайқадим. Унинг ҳинду эмас, балки оқ одамлигини кўриб ҳайратда қолдим. Оқ бўлганда ҳам қанақа денг, ҳаммаёғи оппоқ, таъбир жоиз бўлса, оқларнинг оқи эди у, соchlариmallarang, ўзида альбиноснинг¹ ҳамма белгилари мужасам. Унинг кийим-бошидан жулдур-жулдур парчаларгина қолибди, узоқ вақт кераклича сув, овқат истеъмол қилмагани учун озиб, чўп бўлиб кетибди. Ҳиндуларнинг ўзларини тутишларидан, улар бу одамни илгари ҳечам кўрмаганлар, деган хulosага келдим; бу одам қишлоққа ўрмонзордан бир ўзи, ҳамроҳсиз келган, дармонсизлигидан оёғида зўрға турарди. Нотаниш кишининг халтаси ёнида ётарди, уни очиб, ичидаги нарсаларни кўздан кечирдим.

¹ Альбинизм — ҳайвоннинг терисида рангнинг бўлмаслиги (қизил кўзли, ҳаммаёғи оппоқ қуёнлар ва сичқонлар). Тўла альбинизм одамларда ҳам учрайди.

Халтанинг ич томонига кичкинагина ёрлиқча тикилган бўлиб, унда эгасининг исми ва адреси ёзилган экан: «Мепл-Уайт, Лейк-авеню, Детройт, Мичиган штати». Бу одамга мен ҳар доим қуллуқ қилишга тайёрман. Мен очган кашфиётнинг Мұхимлиги ҳамманинг эътиборини қозонгач, унинг исми менинг номим билан ёнмаён туради, десам, муболаға бўлмайди.

Халтадаги нарсалар Мепл-Уайтнинг рассом ва шоирлигидан, бу ерларга янги, ёрқин таассуротлар излаб келиб қолганидан далолат берарди. Унда шоир шеърларининг қораламаси сақланарди. Бундан ташқари, мен халтадан дарё манзараларининг анчайин, ўртамиёна чизилган расмларини, бир қутича бўёқларни, пастали қаламлар ва мўйқаламлар солинган довотдонни, сиёҳдонда ётган манави эгик сүякни, Бекстернинг «Парвоналар ва игначилар» китобини, жуда арzon турадиган тўппонча билан унга мос талайгина ўқни олдим. Шахсий зарурат буюмларини сарсен-сағардонликда юрганларида йўқотиб қўйган бўлса керак, балки бунақа нарсалари умуман бўлмагандир. Америкалик қашшоқ зиёлиларнинг бу ғалати вакили бисотида бошқа ҳеч вақо йўқ эди.

Энди кетаман деб турсам, йиртиқ камзулининг чўнтағида бир нарсанинг учи чиқиб турганига кўзим тушиб қолди. Бу этюдлар чизадиган альбом эди — мана, бу олдингизда турибди, ўша пайтдагидек титилиб кетган. Гапимга ишонаверинг, ана шу обида қўлимга тушганидан бери уни, бамисоли Шекспирнинг биринчи ардоқли нашридек, эъзозлаб юраман. Энди бу альбомни сизнинг қўлингизга топшираман ва илтимос қиласманки, саҳифама-саҳифа кўриб чиқинг, расмларнинг мазмунига эътибор қилиб, мағзини чақинг.

У сигарани тортиб, стулнинг суюнчиғига ястаниб олдида, қаҳрли, шу билан бирга синовчан нигоҳини юзимга тикиб, бу расмларнинг менга қандай таъсир қилаётганини кузата бошлади.

Мен альбомни очиб, аллақандай кашфиётларни излай бошладим — қанақа кашфиётлар излаганимни ўзим ҳам билмайман. Бироқ биринчи саҳифа ҳафсаламни пир қилди, чунки унда денгизчилар курткасини кийган даванѓирдек бир йигитнинг сурати чизилган бўлиб, тагига «Жимми Колвер почта кемасида» деб ёзилганди. Кейин ҳиндулар турмушидан олиб чизилган бир неча кичик-кичик лавҳа. Яна бир расмда диний хизмат унвонидаги хуштабиат сезмиз киши акс эттирилган, бошида соябони кенг шляпа, жуда ориқ европалик билан гаплашиб ўтирибди. Тагига

«Росариолик фра¹ Кристоферо ҳузурида нонушта» сўзлари битилган. Шундан кейинги саҳифалар аёллар ва болаларнинг бошлари билан тўлдирилган, ундан сўнг эса ҳайвонларнинг тасвирлари туркуми берилган. Уларнинг тагига «Ламантин»² саёз қумлоқда», «Тошибақа ва тошибақа тухумлари», «Қора агути³ палма тагида» қабилидаги жумлалар ёзилганди. Агути дегани чўчқанинг худди ўзи экан. Ниҳоят, кейинги икки саҳифа аллақандай хунук, бурни узун калтакесакларнинг қоралама тасвирлари билан тўлган эди. Мен бу расмлар ҳақида қандай фикр юритишни билмай гаранг эдим, шунинг учун, тушунтириб берсангиз, деган маънода профессорга мурожаат қилдим.

— Манавилар тимсоҳлар бўлса керак, а?

— Аллигаторлар! Аллигаторлар! Ҳақиқий тимсоҳлар Жанубий Америкада яшамайди. У ва бу тур орасидаги тафовут...

— Мен фақат шуни айтмоқчиманки, бу ерда сизнинг сўзларингизни тасдиқловчи ҳеч нимани кўрмаяпман.

У беозор табассум билан жавоб берди:

— Яна бир саҳифа очинг.

Лекин кейинги саҳифа ҳам мени ҳеч нарсага ишонтира олмади. Бу — акварель билан наридан бери тус берилган манзара — рассом мавзуни чуқур ёритиш учун тайёrlаб қўядиган тугалланмаган этюдларнинг бири эди. Этюднинг олдинги қисмини оқимтир-кўкиш тусдаги патсимон ўсимликлар эгаллаган бўлиб, улар базальт қатламларига ўхшаган қоянинг тўқ-қизил рангдаги ёнбағрини қоплаб, кўкка бўй чўзгандилар. Кейинги планда эса бу қоялар сидирға девордек салобатли кўринади. Ўнгроқда пирамида шаклидаги қоя юксалган бўлиб, у асосий тоғ тизмасидан чуқур жар билан ажралган; унинг чўққисида — улкан дараҳт. Ана шу нарсаларнинг ҳаммаси узра тропик ложувард осмон файз сочиб турибди. Торгина ям-яшил ҳошлиқ қизил қояларга жияқдек ярашганди. Кейинги саҳифада яна битта акварелда чизилган расмнинг хомакисини кўрдим, бу ҳам ўша манзарага ўхшайди-ку, лекин яқин жойдан олингани учун тафсилотлари яққолроқ кўринади.

— Х-хўш, қалай? — деди профессор.

— Бу формация ҳақиқатан ҳам мароқли экан, — жа-

¹ Фра — оға, католик дини мансабдори исмидан олдин келувчи курматни билдирувчи сўз.

² Ламантин — ўтхўр китлар тўдасига мансуб сутэмарлар оиласига кирадиган, бўйи икки ярим-уч метрлик денгиз ҳайвони.

³ Агути — Жанубий ва Марказий Америка ўрмонларида яшайдиган кемирувчилар.

воб бердим мен,— лекин мен унга баҳо бера олмайман, ахир мен геолог эмасман-ку.

— Мароқли формация?— такроран сўради у.— Ахир, бу ўхашаши йўқ ягона хушманзара — географик манзара-ку! У ғайритабий туюлади! Бунақасини түшингда ҳам кўрмайсан! Янги саҳифани очинг-чи.

Мен саҳифанинг орқасини ўгирган эдим, ҳайратимни яшира олмай қичқириб юбордим. Альбомнинг бу саҳифасидан менга аллақандай бир маҳлуқ қараб туарди. Бундай даҳшатли маҳлуқ ё бангининг хаёлхонасида, ёхуд безгак тутган кишининг алаҳсирашида намоён бўлиши мумкин. Унинг боши қушники, танаси ҳаддан ташқари шишириб юборилган тимсоҳники, ерда судралиб юрувчи думи ўткир иғналар билан қопланган, япасқи белига эса йирик тиканлар қадаб қўйилгандек бўлиб, хўрзанинг тоҷисига ўхшайди. Бу маҳлуқ ёнида паканагина, митти одам турибди.

— Х-хўш, бунисига нима дейсиз?— хитоб қилди профессор ғолибона қиёфада қўлларини артар экан.

— Бу аллақандай баҳайбат маҳлуқ, қандайдир муболагага ўхшайди.

— Бундай маҳлуқни тасвиrlашга рассомни нима мажбур қилганикин?

— Майни кўп ичиб қўйганида чизгандир-да.

— Дурустроқ тушунтириб бера олмайсизми?

— Яхши, сэр, лекин ўзингиз қандай изоҳлайсиз?

— Жуда оддий: шундай ҳайвон мавжуд. Жуда аёнки, рассом уни ўз кўзлари билан кўриб туриб чизган.

Мен боя иккаламиз коптоқдек коридорда думалашиб кетганимизни эслаб, кулиб юборишдан ўзимни тийиб қолдим.

— Шубҳасиз, шубҳасиз,— дедим мен овсарлар билан суҳбатлашилганда ишлатиладиган хушомадгўйлик билан.— Бироқ мана шу митти одамчанинг қадди-қомати мени ажаблантиради. Бу ерга ҳиндунинг расми солинган бўлганда, Америкада пакана одамларнинг аллақандай қабиласи бор экан; деб ўйлаш мумкин эди, аммо, бу — европалик, унинг бошида пўқакдан ясалган шлем бор.

Профессор бамисоли қутурган қўтосдек пишқирди.

— Сиз мулоҳазаларингиз билан мени бойитаяпсиз,— қичқирди у.— Инсон нодонлигининг чегараси мен ўйлагандан ҳам кенг экан! Сизнинг фикрлаш иқтидорингиз турғун бўлиб қолибди. Ажабо!

Профессорнинг бу хуружи жуда ҳам аҳмоқона бўлгани учун мен хафа ҳам бўлмадим. Ҳа, арзимаган нарсаларга-

ям асабни бузишнинг нима кераги бор? Бу одамдан хафа бўлиш керак бўлса, унинг ҳар бир сўзига, ҳар минутда жаҳлинг чиқиши лозим. Ҳорғин бир жилмайиш билан ки-фояландим.

— Бу митти одамнинг кичкиналиги мени ҳайратда қолдирди,— дедим мен.

— Мундоқ қарасангиз-чи, ахир!— қичқирди профессор эгилиб, ҳасипдек семиз, жундор бармоғини альбомга нуқиб.— Ҳайвоннинг орқасидаги манави ўсимликни кўр-япсизми? Сиз уни қоқи ўт ёки брюссель карами деб ўйланган бўлсангиз керак ҳойнаҳой. Шундоқ, а? Йўқ, афандим, бу «фил суюги» деб аталадиган жанубий америка пальмаси, унинг бўйи эллик, олтмиш футдан ошади. Наҳотки, инсон бўй-басти бу ерда бекорга солинмаганини фаҳмла-маган бўлсангиз? Рассом шундай маҳлуққа рӯбарў келганида расм чизиш ўёқда турсин, ўзи тирик қолмасди. У ўсимликнинг ва маҳлуқнинг катталигини кўрсатиш учун ўзининг-суратини чизган. Унинг бўйи, айтайлик, беш футдан салгина ошади. Дараҳт эса ўн марта баланд десак бўлади.

— Э, худо!— қичқириб юбордим.— Демак, сизнингча, бу жонивор... Унга ин қидирадиган бўлсак, Чаринг-Кросс вокзали ҳам кичиклик қиласр!

— Бунда, албатта, муболага бор, лекин жонивор нусхаси ҳақиқатан ҳам йирик,— мағруона деди профессор.

— Ахир, мумкин эмас-ку,— хитоб қилдим мен,— битта расмга қараб бутун инсониятнинг тажрибасини бир чеккага суриб қўйиш мумкин эмас-ку, ахир!— Мен бошқа саҳифаларни ҳам варақлаган эдим, бошқа ҳеч нарса чизилмаганига ишонч ҳосил қилдим.— Аллақандай саёқ рассомнинг наша чекиб туриб, кайфда чизган яккаю ягона сурати далил бўлармиди?! Сиз фан кишиси сифатида шундай фикрни қувватлай олмаймиз.

Профессор жавоб ўрнига жавондан аллақандай бир китобни суғуриб олди.

— Мана, талантли дўстим Рей Ланкастернинг ажойиб монографияси,— деди у.— Бу ерда битта расм бор, у сизни қизиқтирмаслиги мумкин эмасдир. Ҳа, мана! Мана. Тагидаги ёзувни ўқинг, а: «Юра даври¹нинг динозаври — стегозавр²нинг таҳминий ташқи кўриниши. Кейинги оёқ-

¹ Юра даври — мезаой (ўрта ҳаёт эраси)нинг ўрта даври, геология ҳисобларига кўра, 730 миллион йилга яқин илгариги замонни ўз ичига олади.

² Стегозавр — (юра ва бўр даврларида куруқликда яшаган динозаврлар (даҳшатли калтакесаклар)нинг катта гуруҳига мансуб бўйиб, ҳозирда ўлиб битган маҳлуқнинг бир тури.

ларининг ҳар бири икки одам бўйи келади». Хўш, энди нима дейсиз бунга?

У менга очиқ китобни узатди. Мен расмга нигоҳ ташлаб титраб кетдим. Номаълум рассом хаёлан чизган хомаки сурат билан аллақачон йўқ бўлиб кетган оламнинг бу вакили ўртасида, шубҳасиз, катта ўхшашлик бор эди.

— Ҳақиқатан ҳам ҳайратомуз! — дедим мен.

— Ҳалиям қайсалик қилишда давом этасизми?

— Эҳтимол, бу оддий бир ўхшашлик бўлса-чи, ёхуд ўша америкалик кишингиз бир вақтлар бу суратни кўрганину кейин кайфида эсига келиб қолиб чизгандир.

— Жуда соз,— сабр-тоқат билан деди профессор,— майли, шундай бўла қолсин. Энди марҳамат қилиб, мана-ви нарсани кўринг.

Профессор менга, унинг сўзларига қараганда, вафот этган кишининг халтасидан топилган сүякни узатди. Сүякнинг узуналиги олти дюйм, йўғонлиги бош бармоғимдек келади, унинг бир учидаги эса, қуриб-қақшаб кетган тоғай қолдиди.

— Бу сүяк биз билган қайси ҳайвонники бўлиши мумкин? — сўради профессор.

Мен ҳали миямдан чиқиб кетишга улгурмаган бор билимимни тўплаб, сүякни диққат билан кузата бошладим.

— Бу жуда ҳам баланд одамнинг ўмров суюги бўлса керак,— дедим.

Сұхбатдошим жирканиб, қўлини силтаб қўйди:

— Одамнинг ўмрови эгилганроқ бўлади, бу сүяк эса тўппа-тўғри-ку. Унинг сиртида чуқурча бор, бу чуқурча ундан йўғон томир ўтганидан далолат беради. Ўмровда бунга ўхшаш нарса бўлмайди.

— Ўнда сизга жавоб беришга қийналаман.

— Ўзингизнинг нодонлигинизни ошкор қилиб қўйишдан қўрқманг. Ўйлашимча, Жанубий Кенсингтон¹ зоологлари орасида бу сүякни аниқлаб бера оладиган битта ҳам олим топилмаса керак,— ў доридан бўшаган қутичани олди-да, унинг ичидан худди ловиядек келадиган кичкинагина сүякчани олди.— Фикру ожизимча, мана шу сүякча сиз қўлингизда ушлаб турган ўша одам скелети таркибидаги сүяклар сирасидан жой олади. Ўша жониворнинг нақадар катта ўхшашлик бор эди тасаввур қилгандирсиз?

¹ Жанубий Кенсингтон — Лондон яқинидаги жой, Британия музейининг табиий-тарихий бўлими шу ерда.

Анави тоғай қолдигини ҳам унутманг — улар мазкур жонивор қазилмада топилгани эмас, балки янги нусха эканлигидан далолат беради. Хўш, энди нима дейсиз?

— Балки филницидир...

У худди бир ерига санчиқ тургандек алланечук бўлиб кетди.

— Бўлди! Бас қилинг! Жанубий Америкада фил нима қиласди! Бу ҳақда оғиз ҳам оча кўрманг! Ҳатто ҳозирги бошланғич мактабларимизда ҳам...

— Хўп, майли,— унинг сўзини бўлдим.— Фил бўлмаса, бошқа бирор Жанубий Америка жонивори, масалан тапиридир!

— Ҳой йигитча, шунга амин бўлингки, фаннинг бу соҳасида энг оддий тушунчалардан хабарим бор. Бу суюк тапириники ёки зоологларга маълум бўлган бирор жониворларницидир, деган фикрни хаёлга ҳам келтириш мумкин эмас. Бу жуда кучли, жуда йиртқич ҳайвонники бўлиб, ҳозир ҳам ер юзида яшайди, аммо ҳалигача фанга маълум эмас. Сиз ҳали ҳам шубҳаланяпсизми?

— Ҳар қалай, жуда мароқли экан, қизиқиб қолдим.

— Демак, сиздан ҳам умидни узмаса бўларкан-да. Сезишимча, миянгизда аллақандай учқунлар ялт-юлт қиляпти, шекилли, келинг, шу чўғни сабот билан пулфайлик. Энди марҳум америкаликни тинч қўйиб, менинг ҳикоямга қайтайлик. Сиз, албатта, менинг бу сирни билмагунимча Амазонкани тарк этмаганимни фаҳмлагандирсиз. Бу рассом қаердан келиб қолганлиги ҳақидаги баъзи бир маълумотлар менда бор эди. Сирасини айтганда, мен ҳиндуларнинг айрим афсоналаридан фойдаланишим ҳам мумкин эди, чунки номаълум мамлакат тўғрисидаги мотив дарё соҳилларида яшовчи қабилаларнинг ҳамма ривоятларида нақл қилинади. Сиз, албатта, Курупури ҳақида эшитган бўлсангиз керак, а?

— Йўқ, эшитган эмасман.

— Курупури — ўрмон опаласи, қаҳри қаттиқ, даҳшатли рўё бўлиб, у билан учрашганинг ажали етмай қолмайди. Ҳеч ким Курупурининг қиёфасини тасвирлаб бера олмайди, лекин унинг номини эшитган ҳиндуни даҳшат босади. Бироқ Амазонка соҳилларида яшовчи ҳамма қабилалар бирдек Курупурининг қаерда яшашини аниқ айтадилар. Америкалик ҳам ўша ерлардан келган. У ерда аллақандай, ақл бовар қилмайдиган даҳшатли бир нарса

Т а п и р — қисқа хартумли, сутэмизувчи ҳайвон.

борга ўхшайди. Мен ана шу сирнинг тагига етишга қарор қилдим.

— Хўш, нима қилдингиз?

Менинг енғилтаклигимдан, ҳафтафаҳмлигимдан асар ҳам қолмади. Бу алпона одам диққат-эътибор ва ҳурмат қозониш йўлини биларди.

— Мен ҳиндуларнинг қаршилигини, шу мавзуда тап очилганда кўрсатишадиган ашаддий қаршиликларини ҳам бартараф қилишга муваффақ бўлдим. Турли-туман панду насиҳатлар, совға-саломлар билан, ҳатто иқрор бўлишим керакки, дўй-пўписалар ишлатиб, икки йўл кўрсатувчини ҳамроҳ қилиб олдим. Жуда кўп саргузаштлардан сўнг — уларни тасвирлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ,— кўп кунлик йўлни босиб — қаерлардан юрганим, қанча йўл босганим ҳақида лом-мим демасликни маъқул кўраман,— биз, ниҳоят, ҳанузгача ҳеч ким томонидан тасвирланмаган, менинг омадсиз ўтмишдошимни ҳисобга олмасак, ҳеч ким бўлмаган жойларга етиб бордик. Энди марҳамат қилиб, манави нарсани кўринг.

У менга кичикроқ фотосуратни узатди.

— Унинг ёмон ҳолатда бўлишига сабаб шуки, биз дарё бўйлаб паст томонга сузиб борарканмиз, қайиғимиз тўнтарилиб кетганида, ишлов берилмаган негативлар солинган ғилоф синиб қолган эди. Бу фалокатнинг натижасини кўриб турипсиз. Ҳамма негативлар бузилди — бу йўқотишининг ўрники асло тўлатиб бўлмайди. Манави суратга қаранг — омон қолган фотоларнинг сал дурустрофи шу. Унинг яхши чиқмаганига шу изоҳим билан қаноатланасиз-да энди. Фотолари сохта деган мишишлар юрипти, лекин унақалар билан баҳслашиб ўтиришга ҳозир майлим йўқ.

Фотосурат ҳақиқатан ҳам хира эди. Faразгўй танқидчи ундоқ экан, бундоқ экан дея айбситиши мумкин. Мен хира тасвирдаги воҳага, унинг тафсилотларига диққат билан тикилар эканман, улкан шаршарани эслатувчи жуда баланд қоялар қаторини кўрдим, олдинги томонда эса дарахтлар билан қопланган қия текислик кўзга ташланади.

— Агар янгишмасам, бу манзара альбомда ҳам бор эди шекилли,— дедим.

— Мутлақо тўғри,— жавоб берди профессор.— Мен у ерда манзилгоҳ изларини кўрдим. Энди яна битта фотосуратни кўринг.

Бу ҳам ўша воҳа бўлиб, фақат анча йирик планда олинган эди. Сурат жудаям бузилган эди. Шунга қара-

май, мен ундағи чўққисида дараҳт кўкка юксалган ёлғизгина қояни кўрдим; у тоғ тизмасини дарадан ажратиб турарди.

— Энди менда ҳеч қандай шак-шубҳа қолмади,— тан олдим мен.

— Демак, уринишларимиз зое кетмаяпти,— деди профессор.— Катта муваффақият бу! Энди, марҳамат қилиб, бу қоянинг чўққисига боқинг. Унда бирор нарсани кўраплосизми?

— Улкан дараҳтни.

— Дараҳт устида-чи?

— Каттакон қушни.

У менга лупани узатди.

— Ҳа,— дедим лупадан қарар эканман,— дараҳтга каттакон бир қуш қўнган. Тумшуғи жудаям катта-я, балки бу соқақушдир?

— Кўзингизнинг мазаси йўқ экан-ку,— деди профессор.— Бу соқақуш эмас, умуман қуш эмас. Сизга маълум бўлғайким, мен ана шу маҳлуқни отиб туширишга муваффақ бўлдим. Бу — мен ўша ерлардан олиб келган яққаю ягона рад этиб бўлмайдиган далил вазифасини бажаради.

— У шу ердами, ёнингиздами?

Ниҳоят, мен бу ҳикояларнинг ашёйи далилини кўрадиган бўлдим!

— У менда эди. Бахтга қарши, дарёдаги фалокат негативларнигина эмас, ана шу ўлжани ҳам нес-нобуд этганди. У гирдобга тушиб қолди, ҳар қанча уринсан ҳам, қўлимга бир қанотининг ярмисидан бошқа нарса илинмади. Мен ҳушимдан айрилибман, ўзимга келиб қарасам, сув қирғоқча чиқариб ташлабди, ҳайтовур, ажойиб нусханинг мана шу жиндеккина қолдигини бағримга босиб олган эканман. Мана у, олдингизда.

— Жудаям катта кўршапалакми? — ўз тахминимни изҳор этдим.

— Асло ундей эмас! — дарҳол оғзимга урди профессор.— Мен олий маърифат ва фан оламида яшаб, зоологиянинг асосий принциплари жамиятнинг кенг доиралари орасида бунчалик номаълум бўлишини ўйламагандим. Наҳотки сиз қиёсий анатомиянинг қуш қаноти, аслини олганда, кўршапалак қаноти бир-бирига парда билан бирриккан учта узун-узун бармоқдан иборат билак суюгидан таркиб топган деган оддий қоидасини билмасангиз. Мазкур ҳолатда бу суюк билак суюгига асло ўхшамайди, мана, ўзингиз ҳам парда битталигини кўриб, ишонч ҳосил

қилишингиз мумкин. Бинобарин, кўршапалакни эсламаса ҳам бўлади. Хўш, бу — қуш ҳам, кўршапалак ҳам бўлмаса, у нима ўзи? Нима бўлиши мумкин, ахир?

Менинг камтарин билимларим адойи тамом бўлганди.

— Очиғини айтсам, бир нарса дея олмайман,— дедим.

Професор аввал ҳам эсга олган монографиясини очди.

— Мана,— деди у гапида давом этиб, қанотли аллақандай даҳшатли маҳлуқни кўрсатар экан,— мана, диморфодон ёки птеродактил¹нинг — юра даврида яшаган қанотли калтакесакнинг ажойиб тасвири, кейинги саҳифада эса қанотининг механизми чизилган. Энди уни қўлингиздаги сурат билан таққосланг.

Схемага назар ташлашим биланоқ баданим жимирилашиб кетди. Бу нарса мени тамомила ишонтирди. Баҳсолишишга ҳожат қолмади. Маълумотларнинг жамулжамлиги ўз ишини қилди. Рассомнинг чизмалари, фотосуратлари, профессорнинг ҳикояси, мана энди ашёи-далил! Яна нимани талаб қилиш керак? Профессорга ҳам шундай дедим — куч-қудратим борича жиддийлик билан дедим, чунки мен бу одамга адолатсизлик қилиб келишаётганини мана энди билган эдим. У стулнинг суюнчиғига ўзини ташладида, кўзларини қисиб, майин табассум қилди; у шу топда иқрор қуёши сочаётган мўл-кўл нурларда чўмилаётгандек кўринарди.

— Бу жаҳондаги энг буюк кашфиёт-ку! — хитоб қилдим мен, гарчи аъзойи баданимда табиатшунос эмас, балки журналист эҳтироси жўш ураётган бўлса ҳам.— Бу жуда зўр-ку! Сиз фан Қолумбисиз! Сиз йўқолиб кетган оламни кашф этдингиз! Сизнинг гапларингизга шаккоклик қилиб келганимдан минг афсус қиласман. Буларнинг ҳаммаси мумкин бўлмаган нарсадек туюлганди менга. Лекин очиқ-оидин фактларни тан олмаслигим мумкин эмас, уларнинг ҳаммаси барчага баробар ишончли бўлиши зарур.

Професор ҳузур қилганидан кўзларини сужди.

— Хўш, сиз кейин нима қилдингиз, сэр?

— Ёғин-сочин мавсуми бошланди, мистер Мелоун, ғамлаган озиқ-овқатларим тугади. Мен бу улкан тоғ ён-бағирларининг бир қисмини тадқиқ қилдим, аммо унинг тепасига чиқа олмадим. Чиқиш мумкин бўлган пирамидасимон қоядан туриб птеродактилни бир ўқ билан уриб

¹ Птеродактиль — юра ва бўй давларида яшаб, қирилиб кетган учувчи калтакесаклар — птерозаврларнинг вакили.

туширдим. Ўзимнинг алъпинистлигимни эслаб, бу қоятошнинг ярмигача чиқиб бордим. У ердан эса ясситоғ дўмба-йиб турган бутун саҳни кузатиш мумкин эди. Бу ҳақиқатан ҳам поёnsиз тоғ ёнбағирлари эди! Қаёққа қарама — фарбгами, шарққами — яшилликка бурканган қояларнинг кети кўринмасди. Ясситоғ этакларида ботқоқликлар, илон-чаёнлар гужфон ўйнаб ётган, ўтиб бўлмас чакалакзорлар ястаниб ётипти. Бу ботқоқликлар иситма-безгакнинг уяси. Мазкур тўсиқлар бу мамлакатни муҳофаза қилувчи табиий восита бўлиб хизмат этиши ўз-ўзидан равшан.

— Сиз у ерда яна бошқа қандайдир ҳаёт асарини кўрмадингизми?

— Йўқ, сэр, кўрмадим, лекин биз ўша қоялар этакларида ўтказган бир ҳафта ичидан юқоридан келаётган алла-қандай ғалати товушларни эшишиб турдик.

— Америкалик расмини чизган қанақа ҳайвон эди? У маҳлуқ билан қандай қилиб юзма-юз келди экан?

— Мен, у қандайдир йўл билан чўққига чиқишга муваффақ бўлган ва ҳайвонни ўша ерда учратган, деб фақат тахмин қила олишим мумкин. Бинобарин, ўшаёққа бирор йўл бўлса керак-да. Йўл, шубҳасиз, оғир бўлиши керак, бўлмаса бу қўрқинчли маҳлуқлар пастга тушиб, ҳамма-еёни тутиб кетишарди. Бошқасига ишонмайману лекин бунга шубҳа бўлиши мумкин эмас!

— У ерга қандай келиб қолишипти улар?

— Менимча, бунинг жумбоқлик ери йўқ,—деди профессор.—Ўз-ўзидан тушунарли. Сизга маълум бўлса керакким, Жанубий Америка мармар тошлардан иборат қитъа. Қадим-қадим замонларда бу жойларда вулқонлар отилиши туфайли қатламларнинг ногаҳоний ўзгаришлари юз берган бўлса керак. Эсингиздан чиқармангким, бу қоялар базальт жинсларидан таркиб топган бўлиб, вулқон отилишидан ҳосил бўлган. Тахминан, бизнинг Саксекс графлигимиз музофотидек келадиган бутун бир диёр аҳолиси билан бирга осмони-фалакка кўтарилади-ю, манзил қитъанинг қолган қисмидан ҳар қандай шамолларда ҳам совурилмайдиган метин жинсли тик қоялар билан пақкос тўсилиб қолади. Нима бўлди денг? Табиат қонунлари бу ерда ўз кучини йўқотиб қўйди. Қолган оламдаги яашаш учун курашнинг шарти бўлмиш барча ҳар хил тўсиқлар ё йўқолиб кетди, ёки тубдан ўзгарди. Оддий шароитларда қирилиб кетадиган жониворлар кўпаяверди. Маълумингизки, птеродактиль ҳам, стегозавр ҳам юра даврига оид бўлиб, иккови Ер тарихидаги энг қадимги ҳайвонлар сирасига киради, улар мутлақо ғайритабиий, тасодифан

вужудга келган мұхит әшінде шароитлар туфайли тирик қолишиган.

— Лекин сиз топған далиллар шак-шубҳага ўрин қолдирмайды-ку! Сиз уларни тегишли одамларга тақдим қылсанғыз кифоя-да.

— Үзим ҳам соддадиллик билан шунақа деб ўйловдым,— ағсус билан жавоб берди профессор.— Сизга бир нарсаны айтишим мүмкін: ҳақиқатда бутунлай бошқача бұлып чиқди — мен ҳар қадамда ишончсизликка дуч келдім, бунинг замирида инсонлардаги нодонлик ва ҳасад-гүйлик ётади. Бирорлар олдида букилиб, судралып қуллуқ қилиш, сўзларимга шубҳа қилувчиларга ҳақ эканлигимни исбот қилиш менинг одатим әмас-ку, сэр. Дарҳол ихтиёримда бўлган ашёю далилларни мана деб рўкач қилиш менга ярашмайди, деган қарорга келдім. Шу мавзунинг ўзи менга ёмон кўринадиган бўлып қолди, шунинг учун ҳам унга тил тегизишини ҳам истамасдим. Сизга ўхшаган кишилар,— эрмак талаб бекорчиларнинг таъбига хуш ёқувчи нарсалар излаб юрувчи кишилар оромимни бузиб, сурбетлик билан келишганда, мен иззат-нафсимга птур етмайдиган ҳолатимни бузмай, уларнинг таъзирини беришдан ожиз эдим. Тан олишим керакки, мен қизиққон одамман, жаҳлимни чиқаришганда, ёмон ишлар қилиб қўяман. Ағсуски, сиз ҳам буни тотиб кўрдингиз.

Мен шилпиқ қўзимни силаб қўйдим-у, аммо чурқ этмадим.

— Челленжер хоним шу қилиғим учун доим мен билан уришгани-уришган, лекин ўз иззатини билган ҳар қандай одам ҳам менинг ўрнимда шундай қилган бўлур эди. Аммо-лекин бугун мен сабр-тоқат намунасини намойиш қилиб, ироданинг эҳтирос устидан ғалабасини кўрсатиб қўймоқчиман.

У столидан таклифномани олди-да, менга узатди.

— Кўриб турибсизки, бугун кеч соат саккизу ўттизда Зоология институтида анча машҳур табиатшунос, мистер Персивал Уолдроннинг «Асрлар лавҳалари» мавзудаги лекцияси бўлади. Каминани президиумга маҳеус таклиф қилишган, залда ҳозир бўлганларнинг барчаси номидан лекторга ташаккур изҳор қилишим керак экан. Шундай қиласман. Лекин, албатта зўр эҳтиёткорлик ва одоб билан!— жамоатни қизиқтирадиган ва баъзи бирорларда мен кўтарған масала билан кенгроқ танишиш истагини уйғотадиган бир неча фикрни қистириб ўтишимга монелик бўлмас дейман. Албатта, мунозарали масалаларга тегилмайди, шунга қарамай, сўзларим замирида қандай чу-

— қур муаммолар ётганини ҳамма қайқаб олади. Узимни босиқ тутишга сўз бераман. Ким билсин, балки менинг босиқлигим яхши натижаларга олиб келар.

— Мен ҳам борсам бўладими ўша ерга? — шошиб-пишеб сўрадим.

— Албатта... албатта мумкин,— севинч билан жавоб берди профессор.

Бу одамнинг лутфи-карами ҳам унинг қўполлигидақа антиқа ва ҳайратомуз эди. Унинг хуш табассуми нақадар ўқтамлигини айтмайсизми! Қўзлари кўринмай кетди, ёноқлари шишиб, қоп-қора соқол осилиб турган икки дона қип-қизил олмадек шаклга кирди.

— Албатта келинг. Залда, гарчи фан масалаларида ожиз ва ўта уқувсиз бўлса ҳам, бир иттифоқдошим борлигини ҳис қилишнинг ўзи мен учун мароқли. Одам жуда кўп келса керак, чунки Уолдрон ўтакетган шарлатан бўлса ҳам, катта шуҳрат қозонган кишидир. Мана шунаقا, мистер Мелоун, сизга мўлжалимдан ҳам кўп вақт ажратдим. Бутун инсониятнинг нарсасини айрим шахс ўзлаштириб ола олмайди. Қечқурун сизни лекцияда учратиш шарафидан хурсанд бўлурман. Ҳозирча сизга шуни таъкидлаб қўйишимга ижозат берингким, сизга таништирилган материал мутлақо ошкор қилинmasлиги лозим.

— Лекин мистер Мак-Ардл... бизнинг муҳарриримиз мендан сиз билан қилган суҳбатим ҳақида ҳисобот талаб қиласди-да.

— У кишига каллангизга келган нарсани айтаверинг. Ҳа, айтмоқчи, унга менинг олдимга яна бирор кишини юборгудек бўлсангиз, ҳузурингизга профессорнинг ўзлари яхшигина қамчин билан қуролланган ҳолда ташриф буюрар эканлар, деб қўярсиз. Қолган масалаларда сизга бутунлай ишонаман; матбуотда бир оғиз ҳам сўз бўлмаслиги керак! Хўп, жуда соз! Демак, саккизу ўтизда — Зоология институтида учрашгунимизча, хайр.

У мен билан хайрлашиб, қўлини силкиб қолди. Мен қип-қизил ёноқларига, қоп-қора тўлқинсимон соқолига, ёниб турган кўзларига сўнгги бор тикилдим-да, уйидан чиқдим.

БЕШИНЧИ БОБ «БУ ҲАЛИ ФАКТ ЭМАС»

Профессор Челленжерникига қилган биринчи ташрифимда олган жисмоний зарба таъсир қилдими, иккинчи ташрифимда учраган маънавий изтироб сабабиданми,

ишқилиб, кўчага яна чиқишим биланоқ репортёр сифатида ўзимни ожизу нотавон сездим. Миям оғриқ зўридан отилиб кетай дейди, лекин бу одам тўғри гапиряпти, фикрларининг аҳамияти ниҳоятда бебаҳодир, у айтган фактлардан мақоламда фойдалансам, газетамиз катта шовшувга сабаб бўладиган материалга эга бўлади-да, деган ўйлар онгимни тинимсиз пармаларди. Муюлишда извошини кўришим биланоқ унга югуриб чиқиб олдим-да, редакцияга равона бўлдим. Мак-Ардл ҳар қачонгидек ўз постидаги эди.

— Хўш, қалай? — қичқирди у сабрсизлик билан. — Айти қолинг, сизга неча сатр керак? Йигитча, турқингиздан худди жанг майдонидан тўппа-тўғри келаётган кишига ўхшайсиз, а. Наҳотки муштлашувсиз иш битмаган бўлса?

— Ҳа, аввалига бир оз чўқишиб олдик.

— Хўб одам-да! Хўш, кейин-чи?

— Кейин ақлу ҳушини йиғиштириб олди, тинчгина сұхбатлашдик. Бироқ мен ундан ҳатто кичкинагина мақолачага етадиган маълумот ҳам ола олмадим.

— Нега ундаи дейсиз? Кўзингизни чиқаргани мақолага материал бўлмайдими, ахир? Қутқу солиб, бизларга истибдод ўтказиб келаётгани етар энди, мистер Мелоун! Унинг адабини бериб қўямиз. Эртагаёқ газетага шундай аччиқ мақола- қўяманки, уни ўқиб ёниб кетсин. Менга материални берсангиз бас, ўёғини ўзим боплайман, бу нусхани умрбод эсидан чиқмайдиган лаънатларга гирифтор қиласай. «Профессор Мюнхгаузен» — қалай, бу сарлавҳага нима дейсиз? «Тирилган Калиостро!»¹ Тарих билган жамики қаллоблару шарлатанларни эслаб ўтамиш. У ўзининг ҳамма муттаҳамчиликлари учун мендан оладиганини олади!

— Мен бундай қилишингизни маслаҳат бермасдим, сэр.

— Нима учун?

— Чунки Челленжер мутлақо муттаҳам эмас.

— Қанақасига! — бўкирди Мак-Ардл. — Ие, сиз ҳам унинг мамонтлар, мастодонтлар, денгиз аждарлари ҳақидаги ёлғон-яшиқ ҳикояларига чиппа-чин ишондингизми дейман?

— Бе, қаёқда? Булар ҳақида гап ҳам бўлгани йўқ. Лекин энди менга шу нарса мутлақо аёнки, Челленжер фанга бирор нарса қўша олади.

¹ Калиостро — XVIII асрнинг «Сехргари ва кўзбогловчиси», жин ва рўёларни халоийиқ ҳузурига чақириб ҳаммани маҳлиё қилган.

— Унда бўлса, нимани ўйлаб ўтирибсиз? Утирингу мақолани ёзинг.

— Мен-ку жон деб ёзган бўлардим, лекини бор-да, профессор менга сир сақлаш мажбуриятини юклаган, шу шарт билан суҳбатлашишга рози бўлди.— Мен олим билан бўлган суҳбат мазмунини икки-уч оғиз билан изҳор қилдим.— Мана, кўрдингизми, аҳвол қанақа?

Мак-Ардлнинг қиёфаси унинг гапимга асло ишонмаётганини ифодалар эди.

Унда, мистер Мелоун, ўша мажлис билан шуғулланимиз,— деди у, ниҳоят.— Ахир, бунда ҳеч қандай сирасор йўқдир. Бошқа газеталар бунга қизиқмаса керак, чунки улар Уолдрон лекциялари ҳақида юз марталаб ёзишган, унда Челленжернинг нутқ сўзлаши тўғрисида эса ҳеч ким ҳеч нимани билмайди. Омадимиз келса, катта шов-шувга сазовор бўладиган материалга эга бўламиз. Нима бўлса ҳам институтга боринг-да, менга батафсил ҳисобот ёзиб келинг. Соат ўн иккигача сиз учун бутун бир устунни сақлаб тураман.

Бугун ишим кўп бўлгани учун клубда барвақт тушлик озқат қилиб олишга қарор қилдим, столчамга Тарп Генрини таклиф қилиб, унга саргузаштларимни қисқача сўзлаб беришга аҳд этдим. Унинг озғин чеҳрасидан ишончизликтини англатувчи табассум аримади, профессор ўзининг ҳақлигига мени ишонтирганига иқрор бўлганимда, Тарп ўзини тута олмай баралла ҳаҳолаб юборди.

— Азиз дўстим, бунаقا мўъжизалар табиатда бўлмайди! Бу қанақаси, одамлар тасодифан буюк қашфиётларга дуч келишсин-да, кейин ҳамма ашёйи-далилларни йўқотиб қўйишин? Бунақа ёлғон-яшиқларни тўқишини роман ёзувчиларга қўйиб бераверинг. Сизнинг профессорингиз ҳийлаю найрангда устаси фаранг, зоология боғидаги ҳамма маймунларни йўлда қолдириб кетади. Ахир, буларнинг ҳаммаси бориб турган бемаънилик-ку!

— Америкалик рассом-чи?

— Ичидан тўқиб чиқарган киши.

— Унинг альбомини ўз кўзим билан кўрдим-ку!

— Бу Челленжернинг альбоми-да.

— Демак, сизнингча, расмни ҳам ўзи чизган экан-да!

— Албатта-да! Кимники бўлиши мумкин яна?

— Фотосуратлар-чи?

— Уларда ҳеч нима кўринмайди-ку. Ўзингиз ҳам айтдингиз, фақат бир қушнигина зўрга пайқаб олдим деб.

— Птеродактиль қушини.

— Ҳа, агар унинг сўзларига ишонилса! Сиз салобати га маҳлиё бўлиб, чиппа-чин ишонгансиз-да.

— Суяклар-чи, бўлмаса?

— У биринчисини қассоб ташлаган суяклар ичидан олган, иккинчисини эса, боплаб ўзи ясаган. Бунинг учун чапдастлик ҳамда сохталаштириб дўндиromoқчи бўлган нарсанг соҳасига оид билимга эга бўлсанг етарли: суяк ҳам, фотосурат ҳам ўҳшайди-қолади.

Мен ўзимни қўярга жой тополмай қолдим. Чинданам мени лаққа туширган бўлса-я? Қўққисдан миямга баҳтли бир фикр келиб қолди.

— Сиз шу лекцияга борасизми? — сўрадим ундан.

Тарп Генри бир минутча ўйланиб қолди.

— Сизнинг даҳо профессорингиз Челленжер унча обрў-шуҳратга эга эмас, — деди у. — Кўп олимлар ундан ўчларини олиш пайида юришади. Бутун Лондонда жирканиш ҳиссини қўзғатадиган бошқа бирор топилмайди, десам хато бўлмас. Агар лекцияга медик-студентлар дардан қочиб келиб қолишса борми, кўрасиз машмашани. Йўқ, мен бу жиннихонага боргим келмай турити.

— Ҳар қалай, унга тан беринг-да, нутқини бир тинглаб кўринг.

— Ҳайр, майли,adolat ҳам шуни талаб қилади. Яхши, бугунги оқшом мажлисида сизнинг ҳамроҳингиз бўла қолай.

Биз Зоология институтига етиб келганимизда, лекцияга йиғилган одам кутилганидан ҳам кўплигини кўриб ҳайратда қолдим. Электр аравалар институт дарвозаси олдига кетма-кет келишиб, оқсошли профессорларни тушириб кетаяти, камтар ҳалойиқ вакиллари эса, равоқсимон эшиклардан тиқилиб киришаётганди; бу ҳол залда фақат олимлар эмас, кенг ҳалқ оммасининг вакиллари ҳам қатнашувидан далолат берарди. Ҳақиқатан ҳам, биз жойимизга ўтиришимиз биланоқ галерейдагилар ва охирги қатордагиларнинг ўзларини анча эркин тутаётгандиларини сездик. Орқамга қараган эдим, кўзим студент ёшлиарга тушдий. Афтидан, ҳамма йирик касалхоналар ўзларига келган практиканларни юборишганга ўҳшайди. Йиғилган ҳалойиқ хушвақт кўринади, аммо унинг замирада аллақандай шумлик яширингандек эди. Ҳамма жўр бўлиб, машҳур қўшиқлардан парчаларни эҳтирос билан жўшиб айтарди, илмий лекциянинг бу ғалати дебочаси ажиб бир шукуҳ баҳш этарди залга! Издиҳомнинг беларда ҳазил-мутойибага мойиллиги яққол сезилиб турарди. Бу ҳол кейинчалик мазкур ҳазиллар бевосита қаратилган

кишилардан бошқа шахсларга қанчадан-қанча эрмак, күнгил очар кайфият бағишиларди.

Масалан, саҳнада ўзининг машхур соябони — эгик цилиндр қалпоқ кийган доктор Мелдрам пайдо бўлиши биланоқ ҳар томондан «зўр челак экан-да!», «Уни қаердан топдингиз?» каби қичқириқлар янгради. Чол шу заҳотиёқ цилиндрини бошидан олиб, одамларга билдиримай курси тагига яширди. Подагра касаллигига мубтало профессор Уэдли ўз жойига қийтанглаб бораётганида, ҳазилвонлар уни росаям изза қилиб, жўр бўлишиб: «Профессорнинг оёғидаги жимжилоги оғримаяптимикин?» — деб сўрашди. Лекин менинг янги танишим бўлмиш профессор Челленжерни ҳаммадан ҳам зўр кутиб олишди-да. У ўзининг жойига — биринчи қаторнинг охирги креслосига — етиб олиши учун бутун саҳнани айланиб ўтиши керак эди. Эшикдан унинг қора соқоли кўриниши биланоқ зал аҳли шундай гулдурос қичқириқлар билан кутиб олдики, мен Тарп Генрининг гумони тасдиқланади, деб ўйладим: халойиқ бу ерга лекциянинг ўзи учунгина эмас, балки таниқли профессорни кўриб қолиш имкониятидан баҳраманд бўлгани ҳам ташриф буюрганди; Челленжернинг нутқ сўзлаши ҳақидаги миш-мишлар ҳар ёққа тарқалган кўринади.

У пайдо бўлиши биланоқ яхши кийинган зотлар ўтирган олдинги қаторлардан истеҳзоли кулгилар эшитилди — бу сафар партерда ўтирганлар студентларнинг бебошликларига хайриҳоҳлик қилди. Халойиқ профессор Челленжерни бамисоли зоология боғидаги йиртқич ҳайвонлар овқат берувчи хизматчининг қадамини узоқдан эшитиб, қафасларини бошларига кўтариб пишқиргандек, қулоқларни қоматга келтирувчи қий-чув билан кутиб олди. Бу қий-чувлар орасида ҳурматсизлантирувчи садолар ҳам эшитилиб турарди, лекин профессор шанига кўтарилиган шовқин-сурон ёқтирумаслик ёки жирканиш ҳиссидан кўра кўпроқ унга бўлган қизиқишини билдиради. Челленжер акиллаб-акиллаб қуваётган итваччалар ҳуружига дуч келган мулойим кишидек ҳушвақт табассум билан ҳорғин жилмайганча секингина курсисига ўтирди, ярринларини ростлади, ҳафсалা билан соқолини силаб-силаб қўйди-да, қўзларининг қирини ташлаб, виқорли нигоҳини лиқ тўла залга тикди. Саҳнага раис, профессор Рональд Маррей ва лектор, мистер Уолдрон чиқишганда, қий-чув ҳамон тинманган эди. Мажлис бошланди.

Кўпчилик инглизларга теккан касал — нутқ нўноқлиги дарди профессор Маррейда ҳам бор десам, у киши хафа бўлмаслар, деган умиддаман. Менимча, бу нуқсон асри-

мизнинг жумбоқларидан бири бўлиб турипти. Нима учун ичидагапи кўп одамлар дона-дона қилиб гапиришни ўрганмоқни хоҳламайдилар? Бу шу қадар бемаънилики, айтайлик, қимматбаҳо суюқликни қийналмай қуйиш мумкин бўлгани ҳолда айланмачикон кранли найдан силқитиб олишдек гап. Одамни хит қилиб юборади.

Профессор Маррэй ўзининг оппоқ галстугини виқор билан тузатди, сув солинган графинни кўринарли жойга сурди, сўнг ўнг қўли томонда турган катта шамчироққа ҳазиломуз кўз қисиб қўйди-да, таниқли лектор мистер Уолдронга ўрнини бўшатиб, ўзи курсисига чўкди. Зал нотиқни қарсаклар билан кутиб олди. Мистер Уолдронинг турқи бузуқ, товуши кескин, қилиқлари такаббурона кўринса ҳам, у бирорларнинг фикрларини яхши ўзлаштириб олиб, омиларга ҳам тушунарли ва ҳатто мароқли тарзда баён қилишга уста эди; энг нобоп мавзуларга оид докладларини ҳам кўплаб ҳазил гаплар билан бойитиб ўқирдик, унинг талқинидаги кеча-кундуз бараварлиги жараёни ёки умуртқалилар эволюцияси ҳақидаги фикрлар ҳам кулгили тарзда баён қилинарди.

Лектор кўз олдимизда, илмий терминлар кўп бўлишига қарамай, содда ва кўпинча мароқли тасвирий тарзда худди қуш парвози нуқтасидан кўринаётгандек қилиб, оламнинг пайдо бўлиши лавҳаларини кўрсатиб берди. У Ер курраси ҳақида —само доирасида яллиғланиб ҳаракат қилаётган бу улкан нурафшон газдан тборат масса ҳақида гапирди. Сўнг у мазкур массанинг совий бошлаганини, қандай қилиб ер қатламлари пайдо бўлганлиги, буғнинг сувга айлангани тўғрисида ҳикоя қилди. Буларнинг ҳаммаси кейинчалик сайдермизда юз берадиган гаройиб томошалар учун саҳнани тайёрлашдек бир гап эди. Мистер Уолдрон Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши масаласига ўтаркан, бир неча ноаниқ, таъсирсиз гаплар билан чекланди. Қарийб ишонч билан айтиш мумкинки, ҳаёт куртаклари ер куррасининг дастлабки ҳароратига дош бера олмасди. Бинобарин, улар кейинроқ пайдо бўлган. Қаердан? Совиб қотган ноорганик элементларданми? Бўлиши мумкин. Балки ҳаёт куртаклари Ерга четдан, аллақандай метеоритдан келтирилгандир? Ўндаймасдир. Қисқаси, бу масалада доноларнинг доноси ҳам аниқ бир нарса айта олмай-

¹ Кечакундуз бараварлиги жараёни — астрономия қодисаси бўлиб, баҳорги ва кўзги кечакундуз бараварлиги нуқтаси катта осмон доирасида, Қуёш ҳаракатига қараша-қарши йўналишида йилига тажмийнан $50^{\circ} 2'$ да ҳаракатқилади.

ди. Ҳозирча лабораторияларимизда органик моддадан ноорганик модда яратишга муваффақ бўлганимизча йўқ. Бизнинг химия фанимиз жонли ва жонсиз моддаларни бир-биридан ажратиб турувчи жар устига кўпприк ўрнатган эмас. Лекин кўп асрлардан бери катта куч устидан ҳукмронлик қилиб келаётган табиатнинг ўзи буюк кимёгар бўлиб, балки биз қила олмаган ишларни амалга ошириш унга насиб бўлар. Бу масалага оид бошқа гап айтишга ҳожат йўқ.

Шундан кейин лектор ҳайвонлар ҳаётининг буюк шажарасига тўхтаб, уни босқичма-босқич — моллюскалару денгиздаги умуртқасиз даррандалардан тортиб, судралиб юрувчилару балиқларгача гапириб, ниҳоят, тирик бола туғувчи кенгуруга — барча сутэмизувчиларнинг, яъни маэкур залда ўтирганларнинг бевосита ота-бобосига етиб келди. («Майли, фараз қила қолайлик!» — залдаги скептиклардан бирининг товуши чиқди.) «Майли, фараз қила қолайлик!» деб бақирган қизил галстукли олифта йигитча, мен ҳам тухумни ёриб чиққанман, деб ўйлашига бирор асоси борга ўхшайди, майли, у агар мажлисдан сўнг қолиб, шакар гуфторлик қилишга изн берса, лектор бундай лутфу карамли зот билан танишганидан хурсанд бўлур эди. (Кулги.) Буни қаранг-а, табиатда асрлар давомида юз бериб келган жараёнлар қизил галстукли олифта йигитчани яратиш билан якунланса-я! Лекин шундай жараёнлар рўй берганмикин ўзи? Бу жентльменни эволюциянинг пировард ҳосиласи — яъни масалан, ижоднинг гултожи дейиш мумкинми? Лектор қизил галстукли йигитчанинг энг нозик ҳисларини ҳақорат қилиш ниятида эмас, лекин шундай бўлса ҳам унинг назарида коинотда бўлаётган улкан жараёнлар пировард натижада ана шундай нусханинг яратилишига эришмаганда, ўзларини оқламаган бўлур эди. Эволюцияни барқарор қилган кучлар тугагани йўқ, улар ҳаракатда давом этмоқда, биз учун янги-янги мўжизалар тайёрламоқда.

Мистер Уолдрон ўз мухолифини кулги найзасига саншиб, мазах қилгач, ўтмиш лавҳаларига тўхталди, саёз қумлоқларни яланғочлаган денгизларнинг қандай қуриғанилигини, ана шу саёзликларда яшаган лиқилдоқ, рамақдажон ҳолатидаги илк жонзотлар тўғрисида ҳикоя қилди, денгиз тубининг мавҳумоти ва айниқса емишларнинг мўлкўллиги ҳайдаб келтирилиб, урчиб кўпайишига сабаб бўлган турли денгиз даррандалари ғужрон ўйнаган қўлтиқлар ҳақида сўзлади.

— Мана, муҳтарам хонимлар ва жаноблар, бизга ҳа-

мон даҳшат соладиган калтакесаклар ўшандан қолган. Биз вельд¹ ёки золенгофен² сланецлари қатламларида уларнинг даҳшатли скелетларини кўрганимизда қўрқувга тушамиз. Бахтимизга, улар сайёрамизда биринчи одам пайдо бўлгунича қирилиб битганлар.

— Бу ҳали факт эмас! — ғўнгиллади саҳнада ўтирганлардан бири.

Мистер Уолдрон оғир одам, бунинг устига тили ўткир бўлгани учун унинг гапини бўлиш хавф-хатардан ҳоли эмасди, буни айниқса қизил галстукли жентльмен яхши билиб олди. Лекин кейинги луқма профессорга жудаям аҳмоқона туолган бўлса керакки, у ҳатто гангид қолди. Профессор бамисоли ашаддий бэкончидан³ дакки эшигтан шекспиршунос ёки Ер яссидир деб дъяво қиласидиган жоҳилга дуч келиб қолган астроном ҳолатига тушиб, довдираб қолди. Мистер Уолдрон бир минутча жим тургач, эс-ҳушини йиғиштириб, баланд овоз билан дона-дона қилиб, сўнгги гапларини такрорлади:

— Бахтимизга, улар сайёрамизда биринчи одам пайдо бўлгунича қирилиб битганлар.

— Бу ҳали факт эмас! — яна пўнгиллади ҳалиги товш.

Уолдрон ўзидан кейинги қаторда ўтирган Челленжерга қараб қўйди. У бўлса, курсига ястаниб олиб, худди туш кўраётгандек кўзларини юмиб, жилмайиб ўтиради.

— А, тушунарли! — Уолдрон елкаларини қиеди. — Бу менинг дўстим профессор Челленжер-ку. — Уолдрон ортиқча изоҳнинг ҳожати йўқ, дегандек зални кулдириб қўйиб, бўлинган лекциясини ўқишида давом этди.

Лекин иш шу билан тугамади. Докладчи ўтмишнинг жинкўчаларида қанчалик адашиб, йўл изламасин, бари бир алмисоқ даврларда яшаб йўқ бўлиб кетган жониворлар устидан чиқаверди, бунга жавобан профессор Челленжернинг кўкрагидан бояги совуққон наъраси отилаверди. Зич бўлиб ўтирган студентлар буёғини бўшаштирасди: Челленжернинг қора соқоли силкиниши биланоқ у оғзини очишга улгурмасидан бараварига: «Бу ҳали факт эмас!» — дея қичқиришар, олдинги қаторда ўтирганлар эса: «Жим Бетавфиқлар!» — деган норозилик хитобларини айтишар-

¹⁻² Вельд ва золенгофен сланецлари — денгиз қирғоқларида пайдо бўлган, таркибида жуда кўп ўтмиш ёдгорликлари сақланиб қолган донадор қаттиқ жисмлар, уларда калтакесак скелетлари қолдиqlари кам учрайди.

³ Бэкоңчилар — Шекспирнинг ҳамма асарларини инглиз философи Френсис Бэкон ёзган деган фикр тараффорлари.

ди. Бунақа жангларда тобланган Уолдрондек тажрибали лектор ҳам роса гангида. У жим турди-турди-да, кейин ҳар сўзида тутилиб-тутилиб, алланималарни валдиради, аввал айтган гапларини қайтаришга тушди, узун бир жумлани келиштиромай хуноб бўлди ва пировардида ҳамма тартибсизликлар гуноҳкорига хуруж қила кетди.

— Жуда ҳам ҳаддан ошиб кетдингиз-ку! — ғазаб билан ўшқирди у кўзларини ола-кула қилиб. — Профессор Челленжер, бунақа қабиҳона ва аҳмоқона қичқиришларни бас қилинг!

Зал жим бўлиб қолди. Студентлар ҳайратдан қотиб қолишиди — олий зотларнинг ўzlари кўз олдиларида жанжал-бошлашаётганди-да! Челленжер шошмайгина вазмин гавдасини курси оғушидан бўшатиб, ўрнидан турди.

— Мен эсам, мистер Уолдрон, ўз навбатимда, сиздан илм-фан далилларига зид келадиган фикрларни тасдиқлашни бас қилишингизни сўрайман,— деди у.

Бу сўзлар чинакам бўронга сабаб бўлди. Шовқин-сурон, асқия-кулги орасида «Бемаънилик!», «Майли, гапирсин!», «Уни бу ердан ҳайдаш керак!», «Саҳнадан йўқолсин!», «Бу адолатдан эмас — гапини айтиб бўлсин!» каби ғазабли хитоблар янграрди. Ана шундай тўс-тўполон, қий-чув ғовури орасида «профессор Челленжер... марҳамат қилиб... фикрларингизни изҳор этарсиз... кейин...» каби узуқ-юлуқ иборалар қулоққа чалинди. Тартиббузар раисга таъзим қилди-да, илжайиб, соқолини силаганича яна курсисига ўтирди. Бу даҳанаки жангда жиги-бийрони чиққан Уолдрон яна жангга хезланиб, лекциясини давом эттириди. У бир қоидани баён қилиб бўлгач, мухолифига еб қўйгудек бўлиб қарап, у эса курсига ястаниб олганича жилмайиб, ҳузур қилиб мудраётганга ўхшарди.

Мана, лекция ҳам тугади — назаримда, анча вақтлироқ тугатди шекилли, чунки унинг охирини юмaloқ-ёстиқ қилиб қўя қолди, бош қисми билан боғланмади. Қўпол шовқин-сурон лекторнинг фикрларини остин-устун қилиб юборди. Йиздихом қониқмади — машмашанинг давомини кутар, воқеалар ривожини истарди.

Уолдрон жойига ўтириди, раис алланима деб минғирланган эди, профессор Челленжер ўрнидан туриб, саҳнанинг четига келди. Газетамизнинг манфаатини кўзда тутиб, унинг нутқини қарийб сўзма-сўз ёзib олдим.

— Хонимлар ва жаноблар,— деди у охирги қатордаги-ларнинг анча тийиқли шовқинини босиб.— Мени кечиргай-сизлар, хонимлар, жаноблар ва болалар. Ўзим истамаган ҳолда тингловчиларнинг каттагина қисмини эсдан чиқариб

қўйибман. (Залда шовқин. Профессор шовқин тиншини кугаркан, кагтакон бошини тасалли берадигандек лиқуллатиб, бир қўлини баланд қўтариб турарди, гёё халойиқни мурувватидан баҳраманд қилаётгандек кўринарди.) Менга сиз билан бирга ҳозиргина эшигтан бафоят хуштасвир ва мароқли маъруза учун мистер Уолдронга ташаккур айтиш таклиф этилди. Бу маърузанинг айрим тезисларига мен қўшилмайман, бу ҳақда фурсатни ўтказмасдан ўз фикримни йўл-йўлакай баён қилиб бордим. Шунга қарамай тан олиш керакки, мистер Уолдрон сайёрамиз тарихини, аниқроғи, сайёрамиз тарихи деганда нимани тушунишини ҳаммабоп ва мароқли баён этиб беришдек зими масига юклangan вазифани уddaлади. Ҳаммабоп маърузалар енгил сингади, лекин... (Челленжер шу ерда саҳоватли жилмайиб, лекторга қараб қўйди), албатта, бундай маърузалар баён қилиниши жиҳатидан ҳаммавақт юзаки ва илм-фан нуқтai назаридан сифатсиз бўлади, бинобарин, лектор ҳарна қилиб бўлса ҳам нодон тингловчиларга мослашиши керакдир, десам, мистер Уолдрон мени кечирав, албатта. (Жойлардан киноявий хитоблар эшитилади.) Илмни оммалаштирувчи лекторлар, сирасини айтганда, ҳаромтомуқлардир. (Жаҳли чиққан Уолдрон қўлини силкиб норозилигини билдиради). Улар бойлик орттириш ёки ўзларини реклама қилиш мақсадида номи чиқмаган, муҳтоҗликда забун бўлган ҳамкорларининг асарларидан фойдаланадилар. Лабораторияда бунёд этилган энг арзимас бир янгилик ҳам фан қасрини тиклаш учун қўйилган ғиштлардан биридир, ана шу нарсани у тарозидан олиб, бу тарозига солиб, бирорларнинг ишларини кўпиртириб мақтайдеради. Бу гаплар бирор соатча эрмак бўлса ҳам, аслида, ҳеч қандай дурустроқ натижа бермайди. Ҳаммага маълум бўлган бу ҳақиқатни айтишдан мақсадим, асло мистер Уолдроннинг хизматларини камситиш эмас, илло сизлар мезонни йўқотиб, бу малайни фанинг олий дарфаси деб юрмалар тағин, деб огоҳлантириб қўймоқчиман, холос. (Шу он Мистер Уолдрон раиснинг қулогига алланима деб шивирлаган эди, у ўрнидан туриб олдидағи графинга қараб бир неча аччиқ-чучук сўз қотди.) Хўп, бу ҳақда етар. (Тасдиқловчи гулдурос садолар.) Энди менга ижозат бергайсизлар, аҳамияти кўпчиликнинг эътиборига сазовор масалага ўтсам. Мен, мустақил, камтарин бир тадқиқотчи сифатида, лекторимизнинг маърузасидаги қайси жойларига эътироz билдиришга мажбур бўлдим? Мен Ер юзидан баъзи жонзорларнинг йўқ бўлиб кетаётгани ҳақида сўз боргани хусусида тўхталмоқчиман. Мен дилётант эмасман,

шунинг учун бу ерда оммалаштирувчи сифатида гапираётганим йўқ, балки илм-фан кишиси бўлганим учун, ҳалол виждоним фактларга қатъий амал қилишимни тақозо этади. Шунинг учун ҳам қатъий равишда таъкидлайманки, мистер Уолдрон тарихимизгача бўлган баъзи жониворлар деб аталган маҳлуқлар Ер юзидан ғойиб бўлган, деб айтганида, қаттиқ янгилишганини писандা қилиб қўйдим. Уолдрон уларни кўрмаган, лекин бу ҳали ҳеч нарсани англатмайди. Улар ҳақиқатан ҳам, лектор айтганидек, бизнинг ота-боболаримиз, лекин улар ота-боболаримизгина эмас, балки, айни вақтда, қўшиб қўяйки, улар турфа жирканч кўринишларга эга бўлган замондошларимиз ҳамдирлар. Улар истиқомат қиласиган жойларга борадиган кишидан сабр-қаноат, чидам-матонат талаб қилинади. Биз юра даврига мансуб деб атаган жониворлар, биз сутэмизувчилар сирасига киритадиган жуда катта йиртқич ҳайвонларни ҳам тилка-пора қилиб, ютиб юбора оладиган даҳшатли маҳлуқлар ҳозир ҳам мавжуд... («Бўлмаган гап! Исбот қилинг! Сиз қаердан биласиз? Бу ҳали факт эмас!» каби қичқириқлар эшишилади.) Сизлар мендан сўраяпсизларми, мен буни қаёқдан билар эканман? Мен буни шунинг учун ҳам биламанки, ўша жониворлар яшайдиган жойларда ўзим бўлганман. Биламан-да, чунки ўша маҳлуқларни кўрганман-да... (Қарсаклар, қулоқни қоматга келтирадиган шовқин-сурон кўтарилади, аллаким: «Елғончи!» — деб қичқиради). Менни ёлғончи? (Ҳамма якдиллик билан «Ҳа, ҳа!» — дейди.) Мени ёлғончи дегандек бўлишдими? Шундоқ деган одам ўрнидан турсин-чи, қани, мен уни бир кўриб қўяй. (Залдан садо: «Мана у, сэр!» — Шу он кўринишидан беозоргина, кўзойнак таққан миттигина одам ўзини кўрсатгандарни кучининг борича дўппослаганча студентларнинг бошлари узра учиб ўтди). Мени ёлғончи дейишга журъат этган сизми? (Митти одам: «Йўқ, сэр!» — деди-ю, масхарабоз қўғирчоқдек лип этиб аламон ичига шўнгигиб кетди.) Бу ерда ҳозир бўлганларнинг бирортаси менинг ҳақлигимга шубҳаланаётган бўлса, марҳамат, мажлисдан кейин у билан жон деб суҳбатлашаман. («Елғончи!») Ким айтди бу гапни? (Яна ҳалиги беозор қурбон зулмкорларини бор кучи билан дўппослаганча тикка кўтарилади.) Мана, мен ҳозир саҳнадан тушаман-да, кейин... (Ҳамма бир овоздан: «Марҳамат, дўстим, марҳамат!» — деб қичқириб мажлисни бир неча минутча бўлиб қўяди. Раис дик этиб ўрнидан туриб, худди дирижёрлардек қўлларини ўйнатади. Профессор фигони фалакка чиқиб, соқолини бураб турити, юзи қип-қизарип, бурнининг ка-

таклари керилиб борарди.) Ҳамма буюк новаторлар жохил аламоннинг ҳеч нарсани тан олмаслигини билардилар. Ишончсизлик — аҳмоқлар пешонасига урилган тамға! Оёқларингиз остига буюк кашфиётларни ташлашганда, улар ҳақида мулоҳаза юритиш учун сизларда ҳис қилиш қобилияти ҳам, тафаккур муҳофазаси ҳам етишмайди. Фаннинг янги-янги жабҳаларини забт этиш учун жонини тикиб фидойилик қилганларни балчиққа қориш бўлса сизларга! Сизлар пайғамбарларни ҳам аямайсизлар! Галилей, Дарвин ва мен... (Зални давомли қичқириқлар босиб кетади, қийй-чуёв, тартибсизлик авжга чиқади.)

Бу гапларни мен воқеа содир бўлган жойнинг ўзида шоша-пиша қайд қилиб қўйган дафтарчамдан топиб олдим, лекин улар ўша пайтда залда юз берган тўс-тўполон ҳақида тўла тасаввур бера олмайди. Шовқин-суроннинг кучлилигидан айрим хонимлар жуфтакни уриб қолишиди. Шовқин-суроннинг зўридан студентларгина эмас, туппатузук одамлар ҳам саросимага тушишиди. Ҳатто мўйсафид чолларнинг жойларидан сапчиб туриб, худди қармоққа илинган балиқдек тиричилаетган профессорга муштларини дўлайтиришаётганини ўз кўзим билан кўрдим. Жуда кўп одамни ичига олган аламон қайнаб турган қозондаги сувдек биқирлар эди. Профессор бир қадам олдинга чиқдида, қўлларини кўтарди. Бу одамнинг кучи ва матонати шу қадар зўр эдики, унинг буйруқомуз шиддатли ҳаракатлари ва ҳукмбардорларча чимирилиши бақироқларни секин-аста ром қилиб, босиб олди. Зал сув қўйгандек жимиб қолди-да, нотиқни тинглашга шайланди.

— Вақтингизни кўп олмайман,— давом этди Челленжер.— Бекорга вақтни кетказиш шартми? Ҳақиқат ҳақиқатлигича қолаверади, уни аҳмоқ ёшларнинг ва афсус билан қўшимча қилиб айтаманки, баъзи кап-катта жентльменларнинг аҳмоқона бебошликлари топтай олмайди. Яна таъкидлайманки, мен илмий тадқиқотлар олиб бориш учун янги майдон очдим. Сизлар буни шубҳа остига ола-япсизлар. (Ҳамма қичқиради.) Келинглар, бир тажриба қилиб кўрайлик. Сўзларимнинг ростлигини текшириш учун ораларингиздан бир кишини ёки бир неча вакилни сайланглар, шунга розимисизлар?

Қиёсий анатомия профессори мистер Саммерли, баджаҳл, башарасининг совуқлиги уни руҳонийларга ўхшатиб қўйган найнов чол ўрнидан қўзғалди. Чол: «Профессор Челленжернинг баёнотини унинг икки йил муқаддам Амазонка дарёсининг юқориларига қилган сафари натижалари деб қараш жоизмикин, шуни билмоқчидим?» — деди.

Профессор Челленжер тасдиқ ишораси қилиб бошини лиқиллатди.

Кейин мистер Саммерли профессор Челленжернинг Уоллес, Бейтс каби чинакам шуҳрат қозонган бошка олимлар тадқиқ қилган жойларда янги кашфиёт қилишга қандай мусассар бўлганлигини билмоқчи бўлди.

Профессор Челленжер бу гапга жавоб бериб, мистер Саммерли, афтидан, Амазонкани Темза билан алмаштираётган бўлса керак, деди. Амазонка дарёси Темзадан жуда-ям катта, мистер Саммерлига маълум бўлғайким, Амазонка унга боғланган Ориноко ирмоғи билан жаъми эллик минг квадрат миль майдонни ташкил этади. Шунинг учун ҳам бундай катта майдонда бир тадқиқотчи ўзидан илгари текшириш олиб борганларни сезмай қолишига ажабланмаса ҳам бўлади.

Мистер Саммерли нордон нарса чайнагандек башарасини бужмайтириб жилмайиб, Темза билан Амазонка ўртасидаги фарқ менга равшан, биринчиси ҳақидаги ҳар қандай фикрни осонгима текшириш мумкин, иккинчиси ҳақида эса бундай деб бўлмайди, деган маънода эътиroz билдириди. У мабодо профессор Челленжер тарихимииздан аввалги замонларнинг маҳлуқлари учрайдиган жой нечани-чи кенглик ва узунликда ётганлигини кўрсатиб берса, ундан бениҳоя миннатдор бўлажагини изҳор этди.

Профессор Челленжер унга жавобан бундай маълумотларни маълум қилишдан шу чоққача тийилиб келдим, бунга жиддий асосларим бор, лекин ҳозир, албатта, бъзви шартлар билан — мажлис аҳли сайлаган вакиллар комиссиясига айтишга тайёрман, деди. Балки мистер Саммерлининг ўзи шу комиссия ҳайъатига кириб, профессор Челленжернинг фикрлари тўғрилигини шахсан текшириб кўрармикин?

Мистер Саммерли. Ҳа, розиман. (Гулдурос қарсаклар.)

Профессор Челленжер. Ундан бўлса, мен сизларга ўша ерларга етиб олишда ёрдам берадиган зарур материалларнинг ҳаммасини бериш мажбуриятини зиммамга оламан. Бироқ мистер Саммерли мени текшириб кўришни ихтиёр қилган экан, уни ҳам кимdir текшириб кўрса адолатдан бўлур эди деб ҳисоблайман. Сизлардан яшириб ўтирумайман, саёҳат жуда қийин, хавфли ва оғир бўлади. Мистер Саммерлига ёшроқ ҳамроҳ зарур. Балки мана шу залда хоҳловчилар топилиб қолар?

Кишининг ҳаётидаги бурилиш мана шунаقا кутилмаганда юз беради-қўяди! Мана шу залга қадам қўяр эканман, энг ғаройиб, етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган саргу-

заштлар арафасида турганимни билибманмики! О, Глэдис! Бу қиз шулар ҳақида гапирмабмиди? Глэдис бундай жасоратга жазм этиши мага оқ йўл тилаган бўлур эди-я. Мен дик этиб ўрнимдан турдим. Сўзлар ўз-ўзидан тилимдан чиқиб кетаверди. Енимда ўтирган Тарп Генри ҳадеб эта-гимдан тортиб, шивирларди:

— Утилинг, Мелоун! Софдил ҳалойиқ олдида аҳмоқлик қила кўрманг!

Уша минутнинг ўзидаёқ олдинги қаторларнинг биридан баланд бўйли,mallаранг бир кишининг ўрнидан турганини кўриб қолдим: У кўзларини чақчайтириб менга ола қа-раш қилди, аммо мен таслим бўлмадим.

— Раис жаноблари, мен боришни хоҳлайман,— дея такрорладим.

— Испанинг айтсан! Испанин! — талаб қиласарди ҳалойиқ.

— Менинг исми-шарифим Эдуард Дан Мелоун. «Дей-ли газетт»нинг репортёriman. Холис гувоҳ бўлишга сўз бераман.

— Сизнинг исмингиз-чи, сэр? — мурожаат қилди раис менинг мухолифимга қараб.

— Лорд Жон Рокстон. Мен Амазонкада бўлганман, у жойларни яхши биламан, бинобарин, ўз номзодимни та-лиф қилиш учун ҳамма асосларим бор.

— Лорд Жон Рокстон жаҳонга машҳур сайёҳ ва овчи сифатида танилган,— деди раис.— Лекин бу экспедицияда матбуот вакили ҳам қатнашса, дуруст бўларди.

— Шундай экан,— деди профессор Челленжер,— мен тақлиф қиласманки, мазкур йигилишимиз менинг сўзларим тўғрилигини текшириш мақсадида сафарга чиқадиган профессор Саммерлига ҳамроҳлик қилиш ваколатини шу икки жентльменга берсин.

Бутун зал қийқириқ ва қарсаклар билан бизнинг тақ-дирилизни ҳал қилди ва мен бундан буён қисматим ни-ма бўлишини билмаганим ҳолда ўзини эшикка урган ала-монга қоришиб кетдим. Кўчага чиққач; худди туш кўра-ётгандек хаҳолаб йўлакларни тўлдириб бораётган ҳало-йиқа кўзим тушди, ўртада эса оғир соябон тутиб олган, ҳамон стўдентлар боши узра юрган аллакимнинг иссиқ-қина қўлига дуч келдим. Сўнг ўшҳ ѹигитларнинг қувноқ қичқириқлари ва азият чекканларнинг фифони кузатиб қолган профессор Челленжернинг электр аравасига наза-рим тушди, шундан кейин Глэдис тўғрисида, келажакда мени нималар кутаётгани ҳақидаги хаёлларга ғарқ бўл-ганча. Риджент-стритдан олға равона бўлдим.

Бирдан аллаким тирсагимдан ушлади. Унга юзланган

заҳотим рӯпарамда бояги найнов, озғин кимса — мен билан гаройиб экспедицияга бирга боришга отилиб чиққан кишининг менга истеҳзоли ва амirona тикилиб турган нигоҳига дуч келдим.

— Агар янглишмасам, мистер Мелоунмисиз? — деди у. — Бугундан бошлаб биз сиз билан ўртоқ бўламиз. Мен бу ердан икки қадам нарида, Олбенида турман. Балки яrim соат вақtingизни мендан дариг тутмассиз? Мен баъзи нарсалар ҳақида сиз билан гаплашиб олмоқчиман.

ОЛТИНЧИ БОБ

«МЕНИ ХУДОНИНГ ФАЗАБИ ДЕЙДИЛАР»

Лорд Жон Рокстон Виго-стритга бурилди-да, биз бирин-кетин бир неча деворлари бир ҳолатда бўлиб ётган дарвозахонани ортда қолдириб, аристократларнинг бу машҳур ини — Олбени ичкарисига кириб бордик. Узун қоп-қоронги коридорнинг охирига етганда, янги танишим эшикни итариб очди-да, чироқни ёқди. Ёрқин соябонлар остидаги лампалар каттакон хонани қирмизи нурга тўлдирдилар. Остонадан уёқ-буёққа қарапканман, хонадон соҳибининг диди нафислигига, жиҳозларнинг шинамлигига, айни чоғда бу ерда мардона кайфият ҳукмронлигига амин бўлдим. Бундаги вазият бадавлат хона соҳибининг ўткир, нафис диди билан бўйдоқлик тартибсизлиги ўртасида тинимсиз кураш бораётганлигидан далолат берарди. Полга, афтидан, аллақандай шарқ бозорларидан олиб келинган, камалакнинг ҳамма рангларида товланиб турадиган, мўйлари ўсиқ терилару гиламлар тўшалган. Деворларга осиб қўйилган суратлар ва гравюраларнинг қимматбаҳолиги ҳатто бу масалаларда оми бўлган менга ҳам равшан эди. Боксерлар, раққослар ва пойгачи отларнинг фотолари ўткир ҳиссиётли Фрагонарнинг полотнолари, Жирарденинг жанг лавҳалари ва хаёлпараст Тернернинг¹ расмлари билан ёнма-ён, бақамти турарди. Лекин бу серҳашам жиҳозлар орасида лорд Жон Рокстоннинг замона миздаги машҳур овчи ва спортчилардан бири эканлигидан шаҳодат берувчи бошқа нарсалар ҳам бор эди. Қамин печка устига айқаштириб қўйилган тўқ- зангори ва қизил икки эшкак унинг Оксфорд университетида эшкакда сузиш спорти билан шуғулланганидан далолат берса, уларга

¹ Фрагонар — (1732—1806), Жирарде — француз рассомлари, Тернер (1775—1851) — иирик инглиз тасвийий санъат устаси.

ёнма-ён осиб қўйилган қиличлар ва бокс қўлқопчалари уларнинг соҳиблари бу соҳаларда ҳам совриндор бўлганинг шоҳид эди. Бутун хонани эса худди архитектура хошиясидек қилиб ўраган, дунёнинг турли чеккаларидан келтирилган йирик ҳайвон бошларининг тартибли қатори безаб турарди, бу ажойиб коллекциянинг гултожи — лаблари дўрдоқ димоғдор ноёб оқ каркидоннинг боши эди.

Хона ўртасидаги мўйдор қип-қизил чўғдек гилам устида Людовик XV даврида ишланган олтин ҳал билан безатилган антиқа қора стол турарди. Бу ноёб осор-атиқа буюми куфрана бир тарзда қадаҳларининг излари, чекилган сигараларнинг чўғлари билан бадбашара ҳолга келтирилганди. Стол устида чекиши ашёлари қўйилган кумуш патнис, ярқиллама шиша қўядиган таглик турипти. Миқ этмас соҳиб узун-узун икки қадаҳга май қўйиб, устига сифондан содали сув буради. Қўли билан курси томон ишора қилиб, қадаҳларни столча устига қўйди-да, менга узун, усти ялтироқ сигарани узатди. Кейин рўпарамга ўтириб олиб, худди тоғ кўлидек жимиirlаётган ғалати кўм-кўк қўзларининг наизасини менга қадади.

Сигара тутунининг юпқа пардаси аро кўргина фотосуратлардан менга таниш чехрасига тикилдим — ўша қирғийбурун, ичига ботган чакак ёноқлар, манглайида сийраклаша бошлаган сап-сариқ соч, пиликдек бурама мўйлов, кичкинагина, шўхчанг чўққисоқол. Унинг қиёфасида Наполеон III дан ҳам, Дон Кихотдан ҳам, спортни, ит ва отни яхши кўрадиган типик инглиз жентльменидан ҳам аллақандай белгилар бор эди. Қуёш билан шамоллар унинг терисини чиниқтириб қип-қизил қилиб юборганди. Сермўй, пастга осилиб тушган қошлари усиз ҳам фариштасиз қўзларини янада разабнок қилиб юборганди, пешонасини тутиб кетган ажинлар эса унинг нигоҳини янада баджаҳл қилиб кўрсатарди. Қомати ориқдан келган бўлса-да, чайир, бақувват. Тиниб-тинчимасликда, жисмоний бақувватликда Англияда унинг олдига тушадиган одам топилмаслиги бир неча бор исботланган. Одти фут келишига қарамасдан кўринишидан ўрта бўйли одамга ўхшарди, бунга унинг бир оз букирлиги сабаб эди.

Таниқли лорд Жон Рокстон ана шундай киши эди. У ҳозир менга диққат билан тикилганча, сигарани сўриб, баҳузур қимир этмай ўтирас, орамиздаги чўзилиб кетган ноқулай жимликни чурқ этиб бузишга ботинмасди.

— Х-хўш,— деди у, ниҳоят,— энди бизга чекиниш мумкин эмас, азиз навқирон дўстим. Ҳа, биз сиз билан ҳаддан ташқари баланд дорга осилдик. Ахир, сиз залга

кирганингизда миянгизда бунақа фикринг уруғи ҳам йўқ эди-ку, а?

— Бунақа нарса хаёлимнинг кўчасига ҳам келмаганди.

— Хўдди шундай. Менинг ҳам хаёлимга келмаганди. Энди биз сиз билан бу ботқоққа қулоғимиздан ботдик. Э, худо-ей, Уганадан қайтиб келганимга бор-йўғи уч ҳафта бўлувди-я, Шотландияда коттежни ижарага олдим, шартнома туздим, шунга ўхшаган майдა-чўйда ишларни қилишга улгурдим, холос.- Энди бу дардисар ишнинг чиқиб турганини қаранг! Сизнинг ҳам режаларингиз барбод бўлгандир?

— Йўқ, менинг касбим ўзи шунақа; ахир, мен журналистман-ку, «Дейли — газетт»да ишлайман.

— Ҳа-я, албатта, айтувдингиз буни. Мен сизга айтсам, бир иш бор... Сиз ёрдам беришдан бош тортмасангиз керак?

— Жоним билан.

— Лекин қалтисроқ иш... Розилик беришдан олдин ўйлаб кўринг.

— Нимаси қалтис?

— Мен сизни Биллингер ҳузурига олиб бораман, шуниси қалтис-да. Сиз бу одам ҳақида эшитганмисиз?

— Йўқ.

— Афв этгайсиз, йигитча, қайси гўлаҳда туғилгансиз ўзингиз? Сэр Жон Биллингер — энг яхши чавандозимиз-ку. Текис йўл бўлса, у билан бемалол беллаша оламан, аммо тўсиқли пойгада у мени қолдириб кетади. Лекин шуниси ҳам борки, Биллингер машқлар тугаши биланоқ муккасидан ичкиликка берилади. Буни унинг тилида «йўлни тўғрилаб олиш» дейилади. Сешанба куни жазаваси жунбушга келиб, касали тутиб қолгунича ичди. Унинг хонаси нақ менинг тепамда. Врачлар бояқишини зўрлаб бўлса ҳам овқатлантирилмаса, ўлиб қолиши тургаң гап, дейишади. Унинг хизматкорлари иш ташлаш эълон қилишипти, чунки каравотида тўппончасини ўқлаб ётганмиш, олдимга биринчи бўлиб кирганга олтита ўқни қоқаман, деб қўрқитармиш. Тўғрисини айтганда, умуман Жон гапга кирмайдиган қийик одам, бунинг устига бехато отади, лекин Катта миллий совринни олган чавандознинг хору зор бўлиб ўлиб кетишига йўл қўйиш мумкин эмас-да! Сиз бунга нима дейсиз?

— Ўзингиз нима қилмоқчисиз?

— Энг яххиси икковимиз кириб, таппа босамиз. Ҳойнаҳой, у ҳозир ухлаб ётган бўлса керак. Жуда ёмон бўлганида биттамиз ярадор бўлармиз, иккинчимиз уни босиб

оламиз-ку. Уни диваннинг жилди билан боғлаб ололсак бас, дарров телефон қилиб, ошқозон дориси берадиган докторни чақирамиз, муолажадан кейин, бизнида, то-заям мириқиб овқатланарди да.

Ийсон бошига бирданига, ҳе йўқ, бе йўқ, шундай савдо — оғир вазифа тушса, довдираб, хурсандчиликни ҳам йўқотиб қўяркан. Мен ўзимни ботир деб ҳисобламайман. Ҳамма янги, кўрилмаган нарсалар тафаккуримда ҳақиқатдагисидан тамомила ўзгача тарзда намоён бўларди. Соф ирландияликларга хос жўшқин тасаввурнинг ҳоли шу-да. Иккинчи томондан, қўрқоқ деган шармандали айномани менга тақашмаса деб қўрқиб юрадим, чунки ёшлигимдан қўрқоқликдан ҳам даҳшатли нарса йўқ деб уқтиришганди менга. Кимки менинг жасурлигимга шубҳа қилгудек бўлса, ўзимни жардан ташлашга ҳам тайёрман, де-йишга журъат этаман, лекин мени дадилликка ундан нарса; ботирлигим эмас, балки мағрурлигим ва қўрқоқ номини олиб қолишдан қўрқишимдир. Шунинг учун ҳам юқоридаги хонада итдек ичиб ақлдан озиб ётган маҳлуқни ҳаёлан кўз олдимга келтиарканман, ўз лаёкатимга кўра, қўрслик билан розилигимни изҳор қилишга ботина олдим. Лорд Рокстон олдимиизда турган вазифанинг хавфли жиҳатларини тасвирлашга киришган эди, бу гаплар тоқатимни баттар тоқ қилиб юборди.

— Гап билан аҳволни енгиллаштириб бўлмайди,— дедим.— Қани, юринг-чи!

Мен ўрнимдан турдим, у ҳам кетимдан қўзгалди. Сўнг хихилаб қўйдим-да, қўкрагимга муштини нуқиб, жойимга қайтариб ўтқизди.

— Хўп, дедик, йигитча... ишга ярайди деса ҳам бўлади.

Мен ҳайратда анграйиб унга тикилиб қолдим.

— Бугун эрталаб Жон Биллингернинг олдига ўзим кирган эдим. У отган ўқ чопонимни тешиб ўтди, холос,— худога шукур, қўллари қалтираётган экан! Лекин биз, ҳар қалай, уни жиловлаб ололдик, бир неча ҳафтадан кейин қария яна отек бўлиб кетади. Сиз мендан хафа эмасмисиз, қўзичогим? Гап ўртамиизда қолсин-у, Жанубий Америкага қиласидиган бу экспедициямиз жуда жiddий иш, шунинг учун ҳамроҳим тоғдек метин, унга суюниш мумкин бўлиши керак. Шу сабабли мен сизни енгилгина синаб кўрдим-да, айтишим керакки, сиз ундан жуда яхши ўтдингиз. Ҳамма оғирлик иккимизнинг устимизга тушади, чунки бу чол Саммерлига биринчи қадамларданоқ энага керак бўлиб қолади. Айтганча, сиз анави регби бўйича

биринчиликка ўйнайдиган Ирландия командасининг аъзо-
си эмасмисиз?

— Ҳа, лекин аниқроғи запасдаги ўйинчиман.

— Э, шунақа денг, сизни қаердадир кўргандек бўлув-
дим, а. Сизларнинг ричмонликлар билан учрашувларин-
гиз — бутун мавсумнинг энг яхши ўйини бўлганди! Мен
регби мусобақаларининг биттасини ҳам қолдирмай кўриш-
га ҳаракат қиласман, чунки бу — спортнинг энг мардана
тури. Бироқ мен сизни регби тўғрисида сұхбатлашиш учун
таклиф этганим йўқ, асло. Мана бу ерда, «Таймс»нинг
биринчи бетида кемалар қатнови рейсларининг рўйхати
бор. Парага¹ борадиган кема чоршанба куни жўнайди,
мабодо профессор билан отланиб олишга улгурсаларинг,
шу кема билан жўнаймиз. Хўш, розимисиз? Яхши, у билан
ўзим ҳамма нарса тўғрисида келишиб оламан. Асбоб-ан-
жомларингиз таҳтми?

— Бу ҳақда менинг газетам қайғуради.

— Отишни биласизми?

— Тахминан, мамлакатимиз қўшинларининг ўртача
бир ўқчисичалик ота оламан.

— Фақат шунинг ўзими? Э, худо! Отишни билиш сиз
ёшларнинг энг оддий ишингиз-ку. Сизлар ҳаммаларинг
найзасиз бол арисизлар. Бунақалар ўз инларини қўриқ-
лай олмайди! Менинг гапимни эсингида олиб қолинг:
сизларнинг инларингиздан бол олганни бирор келгудек
бўлса, анграйиб ўтираверасизлар-да! Жанубий Америка-
да қуролни моҳирлик билан ишлата билиш керак бўлади,
чунки дўстимиз профессор ёлғончи ва овсар бўлмаса,
унинг гапларига қараганда, уёқларда бизни гаройиб нар-
салар кутади. Қанақа милитиғингиз бор?

Лорд Рокстон эман шкаф олдига келди-да, эшигини
очди, мен шу он бамисоли органнинг найлари каби қатор
қилиб териб қўйилган милиқларнинг ялтираб турган ме-
талларини кўрдим.

— Ҳозир кўрамиз, ўз аслаҳаҳонамдаги қайси милиқ-
ни сизга тортиқ қиласам экан? — деди лорд Рокстон.

У кетма-кет бири биридан яхши милиқларни ола бош-
лади, затворларини шақирлатиб кўрар, меҳрибон она ўз
болаларини силаб-сийпагандек эҳтиётлик билан чангла-
рини артар ва оҳиста жойига қўярди.

— Мана «блэнд». Шу милиқдан отиб анави улкан
маҳлуқни қулатганман, — у оқ каркидоннинг бошига ишо-

¹ Пара — Шимолий Ирландиядаги порт-шаҳар.

ра қилди.— Үн қадамча яқинроқ бўлганимда бу ҳайвон ўз коллекциясини мен билан бойитган бўларди.

Ўқ — умидим эрур ҳамеша
Ўқ зеифга ёрдамчи — пеша.

Гордонни яхши танирсиз дейман? Бу шоир отни, милтиқни ҳамда шу икки нарсани яхши биладиган кишиларни мадҳ этади. Мана, яна бир ажойиб нарса — телескопли мўлжаллаш аппарати — иккىёқлама эжектор, нишонни аниқ мўлжалга олади. Уч йил бурун мен мана шу милтиқ билан Перу қулфурушлариға қарши курашған эдим. Ӯша ёқларда мени худонинг ғазаби дейишарди, гарчи менинг номимни бирорта Кўк китобдан тополмасангиз ҳам уёқларда машҳур эдик. Қўзичофим, ўз иззат-нафсимизни ерга урмаслик учун, ҳар биримиз инсон ҳуқуқларини, адолатни ҳимоя қилишга мажбур бўладиган вақтларимиз келади. Шунинг учун мен ўша ерларда ўлимни, хавф-хатарни писанд қилмай, жанг олиб боргандек юрдим. Урушни ўзим эълон қиласдим, ўзим урушардим, ўзим охирига етказардим. Мана бундаги ҳар бир чизиқ — мен ўлдирган биттадан муртадни билдиради. Қаранг — узун нарвон бўлиб тушган бу чизиқлар! Ундаги энг катта чизиқни Путумайо дарёси гирдбларидан бирида энг катта қулфуруш Педро Лопесни отганимдан кейин ўйиб ёзганман... Манавиниси ҳам сизга маъқул бўлса керак.

У шкафдан кумуш безакли ажойиб милтиқни олди.

— Мўлжални ниҳоятда аниқ олади, магазинида бешта ўқ. Унга бемалол ўз ҳаётингизни ишонаверинг.

Лорд Рокстон милтиқни менга узатиб, шкафни ёпди.

— Ҳа, айтгандай,— деди у яна курсига ўтиараркан,— шу профессор Челленжер ҳақида нималарни биласиз?

— Мен уни биринчи марта шу бугун кўриб туришим.

— Мен ҳам. Ростини айтгандада, сиз билан биз мутлақо нотаниш одамнинг сўзи бўйича саёҳатга жўнашимиз жуда ғалати-я? У бориб турган сурбетга ўхшайди, илм-фан аҳли, ҳамкасабалари орасида ҳам обрўси бўлмаса керак. Нега сиз у билан қизиқиб қолдингиз?

Мен бугун эрталаб рўй берган воқеаларни қисқача сўзлаб бердим. Лорд Рокстон гапларимни диққат билан тинглади, кейин Жанубий Америка харитасини олиб келиб, стол устига ёзди.

— Челленжер тўғри айтаяпти, рост гапирайяпти,— деди у жиддий равища.— Сезган бўлсангиз керак, мен таваккалига буни тасдиқлайман. Жанубий Америка — мен севган мамлакат ва айтайликки, Дарьен қўлтиғидан то Олов-

ли Ергача тикка борадиган бўлинса, ер куррамизда ундан улуғворроқ, ундан гўзалроқ манзилни топиш қийин. Бу мамлакатни кам билишади, уни қандай келажак кутаётгани ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди. Мен Жанубий Американи бўйига ҳам, энига ҳам икки марта кезиб чиқдим, қурғоқчилик йиллари икки марта бўлганимда, қулфурушлар билан уруш олиб боргандим, бу ҳақда боя сизга гапириб бердим. Ҳақиқатан ҳам профессор айтганга ўхшаш ривоятларни эшигандим. Булар, албатта, ҳиндуларнинг афсоналари бўлса ҳам, лекин улар замирида нимадир бор. Жанубий Американи қанчалик яқиндан билсангиз, дўстим, бу мамлакатда ҳамма нарса, ҳа, ҳамма нарса юз бериши мумкинлигига ишонч ҳосил қиласиз. Одамлар тор-тор дарёчалардан юришади, улар қаёққа олиб боришини худонинг ўзи билади. Манави жойда, Мату Гроссу ясситоги бағирларида, — у сигара билан харитага ишора қилиб, ўша жойни кўрсатди, — ёки манави уч давлат чегараси туташдиган бурчакда ҳеч ким мени ҳайратга сола ололмади. Бугун Челленжер, Амазонка дарёси тропик ўрмонлар билан қопланган эллик минг квадрат миль ерни, яъни қарийб бутун Европага тёнг келадиган майдонни сугоради, деди. Лекин биз сиз билан Бразилия чангальзорларидан чиқмаган ҳолда Шотландия билан Константинополь орасидаги масофада турган бўлишимиз мумкин. Ёнгарчилик давларида нималар бўлишини билсангиз эди?! Амазонка суви камида қирқ фут кўтарилиб, ҳаммаёқни ўтиб бўлмайдиган ботқоққа айлантириб юборади. Мана шундай мамлакатдагина ҳар қандай мўъжиза ва сирларга дуч келиш мумкин. Нима учун бу жумбоқларни биз ечмас эканмиз? Булар қаби кўпгина сирсиноатлардан ташқари, — лорд Рокстоннинг ғалати чехраси хуштабассум билан ёришди, — у ерда ҳар қадамда ҳаётинг хавф остида бўлади, менга спорти бўлганим учун бундан бошқа нарса керак эмас-да. Мен бамисоли гольф ўйини тўпиман — сиртимдаги қизил ранг аллақаочон ўчиб бўлган, энди мени ҳаёт хоҳлаган томонига отаверса ҳам бўлаверади, ҳеч ерим тирналмайдиям. Таваккал қилиш, азиз дўстим, борлик ҳаётимизга аллақандай жозиба, жўшқинлик бахш этади. Шунинг учун ҳам яшаш мароқли. Бизлар жудаям эрка бўлиб кетдик, занглаш қолдик, фарофатда яшашга ўрганиб қолганмиз. Ийўқ, менга миљтиқ беринг, бепоён кенглик, ҳадсиз уфқни раво кўринг-да, излаб топиш лозим бўлган нарсани қидириб кетишимни то-моша қилинг. Умримда нималарни қилмадим денг: урушдим ҳам, стачкаларда қатнашдим ҳам, аэропланда ҳам

учдим, лекин оғир овқат еб қўйиб ухлагандагина тушга кирадиган даҳшатли маҳлуқларни овлаш нашидаси — мен учун мутлақо янги ҳиссиятдир. — У олдинда нималар кутаётганини ўйлаб қаҳқаҳ уриб кулиб юборди.

Балқи мен янги танишимни тавсифлашга ортиқча уриниб кетгандирман, лекин ахир биз у билан кўп кунлар бирга бўлишимиз керак, шунинг учун ҳам бу одам ҳақидаги илк таассуротимни батафсил; характери, нутқи, фикрлари ва бошқа жиҳатларини ипидан игнасиғача айтиб беришни истайман. Редакцияга ҳисоботни тезроқ элтиб бериш зарурати бўлмаганида лорд Рокстон билан ширин сұҳбатимизни асло бузмасдим-а. Рокстоннинг уйидан чиқиб кетаётганимда у лампанинг қирмизи ёғудсига чўмилганча курсида ўтириб олиб, севимли милтигининг затворини тозаларкан, тақдир бошимизга солажак саргузаштлар ҳақида мулоҳаза юритиб, мийигида кулимсирар эди. Бизни хавф-хатар кутаётган экан, бутун Англияда лорд Рокстондан бўлак совуққон ва жасур ҳамроҳни топа олмасам керак деган қатъий фикрни миямга туғиб, редакцияга жўнадим.

Шу куннинг ажойиб ҳодисалари тинкамни роса қуритган бўлишига қарамай, «Сўнгги хабарлар» бўлимининг муҳаррири Мак-Ардл билан узоқ ўтириб қолдим. Унга бўлажак сафаримизнинг ҳамма шарт-шароитларини тушунирдим, у бўлса мазкур маълумотларни бошлиғимиз сэр Жорж Бомонтга эртагаёқ етказиш лозим деб ҳисоблади. Биз шунга келишдик: мен саргузаштларимиз ҳақида батафсил ёзиб турадиган, улар эса Мак-Ардлга хатлар шаклида олиниши биланоқ ёки кейинроқ — Челленжер ижозат берганидан сўнг босиладиган бўлди, чунки бу Но маълум мамлакатга қиласидиган саёҳатимиз учун зарур бўладиган маълумотларни қандай шартлар эвазига беришини билмасдик-да. Телефон қилиб, ундан шу ҳақда сўрасак, профессордан матбуотни бўралаб сўқишдан бошқа нарса эшитмадик, бироқ кейин, ҳар қалай, бизнинг жўнайдиган кунимиз ва соатимиз хабар қилинса, у лозим деб топган кўрсатмаларни кемага етказиб бераман, деб айтди. Бизнинг иккинчи сўровимиз мутлақо жавобсиз қолди, унга жавобан миссис Челленжернинг эримни ортиқча безовта қиласерманглар, ўзи шундоқ ҳам ҳаддан ташқари қаҳру ғазабга тўлиб турипти, дея зорланиб шипиллаганини эшитдик, холос. Ўша куни қилинган учинчи уриниш қулоқни қоматга келтирувчи тарақ-туроқ билан бўлинди, тез орада марказий телефон станцияси профессор Челленжернинг аппарати синганини маълум қилди. Шундан

кейин биз у билан гаплашишга ҳаракат қилмай қўя қолдик.

Энди, бардошли китобхонларим, сиз билан суҳбатимни тўхтатаман. Бундан буён (бу ҳикоянинг давоми бирортангизга қачонлардир етказишга мусассар бўлинса), сизлар менинг кейинги саргузаштларимни фақат газета орқали биласизлар. Мен жаҳон билан энг ажойиб экспедицияларнинг бирига сабаб бўлган воқеалар ҳақидаги ҳисботларни муҳаррирга топшираман ва мабодо Англияга қайтиб келиш менга насиб қилмаса, нималар бўлганини ўзларингиз тушунарсиз.

Мен ёз ҳисботимни «Франциск» кемасининг салонида ёзиб тугатмоқдаман. Лоцман уни олиб қўяди-да, сақлаб қўйиш учун мистер Мак-Ардлга топширади. Пировардида шуни айтайки, ҳали ёзув дафтаримни ёпишимга улгурмай туриб, яна бир манзарани — ватаним ҳақидаги сўнгги хотиралар қалбимда қолганидан далолат берувчи манзарани баён қилишга ижозат бергайсизлар.

Кечиккан баҳор, рутубатли туманли тонг; муздек, майдада ёмғир шивалаб турипти. Ялтироқ макинтош кийган уч киши соҳил бўйлаб юришипти. Улар зангори байроби кўтарилиган улкан кемага чиқиладиган зина томон равона бўлишиди. Уларнинг олдиларида ҳаммол чемоданлар, сафар анжомлари ўралган бўғчалар, жилдга солинган милиқлар юкланган аравасини итариб бормоқда. Найнов, хўмрайган профессор Саммерли худди қилиб қўйган ишидан қаттиқ пушаймон еяётган кишидек бошини ҳам қилиб, ғамгин равишда оёғини зўрга судраб босаяпти. Овчилар шапкасини кийган, шарф ўраган лорд Жон Рокстон тетик қадам ташлаб боради, унинг жўшқин, нафис чехрасидан баҳтиёрлик нурлари сочилаётгандек. Ўзимга келганда шуни айтиш керакки, туриш-турмушим қувончимни изҳор қилаётганига асло шубҳа қилмайман, чунки жўнаш арафасидаги оворагарчиликлар, хайрлашувдаги мунгли ҳолатлар ортда қолганди-да.

Биз кемага жуда яқин қолганимизда бирдан аллакимнинг товушини эшитиб, орқага қарадик. Бу — бизни кузатиб қўйишга ваъда берган профессор Челленжер эди. Қип-қизариб кетган, ўлгудек жаҳли чиққан профессор пишиллаб орқамиздан чопиб келарди.

— Йўқ, сизларга ташаккур айтаман,— дейди профессор.— Кемага чиқишга тариқча ҳам истагим йўқ. Сизларга бир неча сўз айтмоқчиман, бу ишни шу ерда қилса ҳам бўлади. Биз сафаримиз билан профессорга катта инъом ато қилдик деб хомтама бўлмай қўя қолинглар, асло. Бу-

нинг менга мутлақо алоқаси йўқ, мен ўзимни сизларга бурчорман деб ҳисобламайман ҳам. Ҳақиқат ҳақиқатлигича қолаверади, сизлар олиб бормоқчи бўлган текширувлар бунга зигирча ҳам таъсир қила олмайди, нодонларнинг эҳтиросларига ўт қўйиши мумкин, холос. Сизларга керакли маълумотлар ва менинг йўл-йўриқларим манави муҳрланган конвертда. Сизлар уни Амазонка бўйидаги Манаос шаҳрига бориб етганларингиздагина очасизлар, лекин конвертда кўрсатилганидан бир қун ҳам, бир соат ҳам олдин очманглар. Гапларимни тушундиларингми? Сизларнинг ҳалолликларингга аминман, сизлар менинг ҳамма шартларимга аниқ амал қиласизлар деган умиддаман. Мистер Мелоун мен сизнинг мақолаларингизни тақиқлаш ниятида эмасман, чунки сизларнинг саёҳатларингиз ишнинг фактик томонини аниқлашни мақсад қилиб олсан. Фақат биргина нарсани талаб қиласман: қаерга бораётганингизни аниқ кўрсатманг; кейин экспедиция ҳақидаги ҳисботни қайтиб келгунларингча эълон қилишга руҳсат берманг. Хайр, сэр! Афсуски, ўзингиз ҳам мансуб бўлган лаънати касб эгаларига нисбатан қаҳримни бир оз юмшатишга муваффақ бўлдингиз. Хайр, лорд Жон! Менга маълум бўлишича, фан сиз учун осмондаги бутга интилишдек гап. Лекин у жойларда ов қилиб роҳатланасиз. Шубҳасиз, вақти келиб, «Овчи» журналида диморфодонни¹ қандай отганингизни ҳикоя қилувчи мақолангиз босилиб чиқар. Сизга ҳам хайр, профессор Саммерли. Ўз билимларингизни бойитищ устида ишлашдан толмаган бўлсангиз, очиғини айтсам, мен бунга шубҳа қиласман, сиз Лондонга анча ақлли бўлиб қайтасиз.

У терс бурилиб кетди, бир минутдан сўнг кема палубасидан унинг ерга қапишган, одамлар орасини ёриб, поезд төмон кетаётган қоматини кўриб қолдим.

Мана, Ла-Маншга ҳам чиқиб олдик. Хатларни топшириш вақти бўлганидан хабар берувчи сўнгги қўйнироқ ҳам чалинди. Ҳозир биз лоцман билан хайрлашамиз.

Энди: «Қани, чу кемам, олға суз!» Ҳаммамизни — қирғоқда қолганларни ҳам, уйларига эсон-омон қайтиб келиш умидида юрганларни ҳам худо ўз паноҳида асрасин,

¹ Диморфодон — (двухформозуб) — учувчи калтакесак.

«ЭРТАГА БИЗ НОТАНИШ МАМЛАҚАТГА ЖҰНАЙМИЗ»

Бу ҳикоям етиб боргач, үқувчиларни океанда сузадиган комфортабель кемадаги саёхатимиз тафсилотлари, Пара шаҳрида ўтказған бир ҳафтамиз («Перейра-да — Пинта» ширкатига асбоб-анжомлар сотиб олишимиз учун шундай қулай шароитлар яратып бергани учун ташаккур айтишни жоиз деб биламан) ҳақида батафсил гапириб қийнаб ўтирумайман, фақат кенг, бўтана, ялқовланиб оқадиган Амазонка дарёсининг юқорисига қилган саёхатимиз тўғрисида, кичкинагина қайиқда Атлантика океанини кесиб ўтган улкан кемада юрилган масофадан қолишмайдиган узоқ йўлни босиб қўйганимизни қисқача айтиб ўтаман, холос.

Кўп кунлик йўл юришлардан сўнг группамиз Обидусс дарасидан ўтиб, Манаос шаҳрига тушди.

Биз унда Британия савдо ширкати агенти мистер Шортменнинг лутфу қарами билан маҳаллий меҳмонхонанинг жуда шубҳали меҳмондўстлигидан бебаҳра қолишига муваффақ бўлдик. Биз Шортменнинг меҳмоншавандада гациендасида¹ профессор Челленжер тутқизган конвертда кўрсатилган муддат етгунча турдик. Шу куннинг кутилмаган воқеаларини баён қилишдан аввал ўртоқларимни ва экспедиция юмушларини бажариш учун Жанубий Америкада биз ёллаган қишиларни батафсилроқ тавсифламоқчиман. Чунки, Мистер Мак-Ардл, сизнинг андишлини киши эканлигинизга ишонган ҳолда ҳамма нарсани яширмай-нетмай рўйи-рост ёзаётирман, негаки бу материал эълон қилингунча сизнинг қўлингиздан ўтади.

Профессор Саммерлининг илмий хизматлари ҳаммага яхши маълум бўлгани учун улар ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Бундай оғир экспедицияга у биринчи қарашда кутилганидан ҳам кўпроқ мослашган эди. Унинг ориқ, чайир гавдаси чарчашиб нималигини билмайди, қуруқ, истеҳзоли ва кўпинча бетакаллуф қиликлари ҳар қандай шароитларда ҳам ўзгармай қолади. Олтмиш беш ёнга тўлган бўлишига қарамай, у ҳар қадамда учрайдиган қийинчилклардан бирор марта ҳам нолимади. Аввалига мен профессор Саммерли бизга оғир юк, дардисар бўладида, деб қўрқан эдим, аммо кейинчалик маълум бўлдики,

¹ Гациенда — ер — мулк, кўргон.

унинг чидамлилиги, сабр-қаноати меникидан асло қолиши-
мас экан. Сammerli — қўрс, ҳамма нарсага ишончсизлик
 билан қаровчи одам. У ўз фикрини, яъни Челленжер —
ғирт шарлатан, бизнинг Жанубий Америкага қилган бу
аҳмоқона, хавфли сафаримиз Жанубий Америкада кўнгил-
сизликдан, Англияда эса кулгидан бошқа нарсага ар-
зимайди, деган қатъий ақидасини яширишни лозим топ-
майди. Профессор Саммерли бу нарсани Сауткемптондан
то Манаосача бўлган бутун йўл давомида башарасини
хунук бужмайтириб, сийрак эчки соқолини селкиллата-
селкиллата тинмай гапириб келди.

Биз қирғоққа тушганимизда Жанубий Америка пар-
рандалар ва даррандалар оламининг ажойиблиги ҳамда
бойлиги унга бир оз таскин берди, чунки у тани-жони,
бутун вужуди билан илм-фанга берилган эди. Энди про-
фессор Саммерли ов милтифи ва капалак тутадиган мат-
рапчаси билан эрта тонгданоқ ўрмон кезади, кечқурунлари
эса тутган нусхаларини дорилаб, ёзиб-чизиб қўяди. Унинг
ўзига хос ғалати қилиқларидан баъзиларинигина айтиб
ўтай: қачон қарасанг соч-соқоли тарафмаган, ташқи қиё-
фасига қарамаган, паришонхотир бўлиб юради, ғалвирак
тошдан ясалган калта трубкага ружу қилган, уни оғзидан
қўймайди. Профессор ёшлигига бир неча илмий экспеди-
цияда қатнашган (масалан, Робертсон билан Австралияга
борган), шунинг учун ҳам кўчманчилар ҳаёти унга янги-
лик эмас.

Лорд Жон Рокстонда профессор Саммерлининг баъзи
хислатлари бор, аммо, аслини олганда, улар мутлақо
бир-бирларининг акси. Лорд Жон йигирма ёш кичик бўл-
са-да, унинг ҳам бадани профессорникига ўхшаган қову-
риб олингандек тобланган, қоқ суюқдан иборат. Мен Лон-
донда қолдириб келган қиссамда унинг ташқи қиёфасини
батафсил тавсифлаганим эсимда. У озода, ўзига оро бе-
риб юради, одатда оқ кийимда бўлади, оёғида баланд
пошнали ип тақиладиган жигарранг бошмоқ, ҳар куни ка-
мида уч марта соқолини қиради. Лорд Жон ишдан чарча-
майдиган ҳар қандай одам каби камгап, кўпинча ўз ўйла-
рига гарқ бўлиб юради, аммо унга савол билан мурожаат
қилсангиз, дарров жавоб бера қолади, жон-дили билан
суҳбатга берилиб кетади, гапларингизни ҳазил-мутойиба
луқмалари билан бўлиб-бўлиб, тотли қилиб ҳушлаб тура-
ди. У турли мамлакатларга, айниқса, Жанубий Америкага
оид билимлари кенглиги билан кишини ҳайратда қолди-
ради, бизнинг экспедицияга келганда эса, у профессор
Саммерлининг мазахларига парво ҳам қилмасдан, бу иш-

нинг мақсадга мувофиқ эканлигига бутун қалби билан ишонади. Лорд Рокстоннинг овози майин, хулқ-атвори, қилиқлари ёқимли, лекин унинг мўлтиллаб турувчи кўк кўзлари уларнинг соҳиби бирдан қутуриб, шафқатсиз қарор чиқаришга қодирлигидан шаҳодат бериб турди, унинг одатдаги босиқлиги бу одам жаҳли чиққандада нақадар хавфли бўлишини таъкидлайди. У ўзининг Бразилия, Перуга қилган сафарлари тўғрисида кўп гапиришни ёқтирамайди, шунинг учун ҳам унинг бу ерларда пайдо бўлиши Амазонка қирғоқларида истиқомат қилувчиларни шунчалик ҳаяжонга солишини хаёлимга ҳам келтирмапман. Бу одамлар лорд Рокстонни ўзларининг ишончли ҳомийлари ва ҳуқуқларининг ҳимоячиси деб биладилар. Малласоч Доҳий тўғрисида (уни бу ерларда шундай деб аташади) афсоналар тўқилган, лекин бу гапларнинг чинлигига қадам-бақадам учраган фактлар мени ишонтириб борди, бу фактлар ҳақиқатан ҳам ҳайратомуз эди.

Масалан, маълум бўладики, бир неча йил бурун лорд Жон Бразилия, Перу ва Колумбия ўртасидаги чегара ноаниқлиги туфайлигина мавжуд бўлган «эгасиз ерга» келиб қолади. Бу катта поёнсиз майдонда Конгодагидек маҳаллий аҳоли бошига тушган кулфатларга, испанлар ҳукмронлиги давридаги Дарьен кумуш конларидаги қулларнинг оғир меҳнатидан ҳам зиёд жабру жафоларга сабаб бўлган каучук дарахти жуда кўп ўсади. Бир гурӯҳ метислар муттаҳамлик қилиб, бу катта вилоятни эгаллаб олиб, ўзларини ҳимоя қилишга рози бўлган ҳиндуларни қуроллантирдилар, қолганларни эса одам боласи чидамайдиган қийноқ-азоблар билан қўлга айлантириб, каучук дарахтларини кесишга ва дарё орқали Пара шаҳрига жўнатиб туришга мажбур этдилар.

Лорд Рокстон баҳтиқароларга ёрдам бермоқчи бўлувди, дўқ-пўписа, тахқир-ҳақоратлардан бошқа нарсага эга бўлмади, шунда у қулфурушларнинг бошлиғи Педро Лопес деган ғаддорга қарши уруш эълон қилди, қочоқ қулларни йиғди, уларни қуроллантириб, ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборди, бунинг натижасида золим-метис Педро Лопес унинг ўқидан ўлди, бу ғаддорнинг қуллик сисемаси эса йўқотилди.

Майин овозли, ҳаракатлари ёқимли бу малласоч киши Жанубий Америкадаги буюк дарё қирғоқларида истиқомат қилувчиларнинг эътиборини қозонганди. Аслини олганда, у қўзғаган ҳиссиётлар, кутилганидек, турли-туман эди, чунки маҳаллий аҳоли унга меҳр-муҳаббат билан қараса, уларга зулм қилган собиқ босқинчиларнинг нафра-

ти чексиз эди. Бразилияда ўтказилган бир неча ой лорд Рокстон учун бефойда бўлмади: у маҳаллий лаҳжаларни яхши ўрганиб олди (бу лаҳжаларнинг учдан бири португалча, учдан иккиси хинду сўзларидан иборат эди).

Мен илгари лорд Жон Рокстоннинг Жанубий Америка ҳақида вайсашдан тинмаслигини эслатиб ўтган эдим. Жон бу ўлка ҳақида гапирганида, шу қадар жазавага тушиб, берилиб сўзлардики, ҳатто мендек бир нодондан ҳам мазкур мамлакатга қизиқиш уйгонарди. Унинг ҳикоялари нақадар мароқли эканлигини тавсифлашдан ожизман: гапларидаги ҳар бир нарсанинг аниқ тасвири фусункор фантазия билан омухта бўлиб кетардики, ҳатто профессор Саммерли ҳам диққат билан тинглаганида узунчоқ айтидаги ишончсизлик аломатлари секин-аста сўниб борарди!

Лорд Жон бизга улуғвор дарё — Амазонканинг тарихини сўзлаб берди. Дарё, гарчанд унинг қитъадаги бир учидан охиригача сузив борган дастлабки фотихлар томонидан тадқиқ қилинган бўлса-да, бари бир қирғоқларидағи тор, доимо ўзгариб турадиган ўзани қўйнидаги сиру асрорларини ҳамон яшириб келаётир.

— Уёқда, нариги қирғоқда нима бор? — хитоб қилди лорд Жон шимол томонни кўрсатиб. — Ботқоқликлар, ўтиб бўлмас чангальзорлар. Улар қўйнида қандай сир-синоатлар борлигини ким билади? Хўй уёқда-чи, жануброқда? Одам боласи оёқ босмаган ботқоқлик, тўқайлар. Атрофимизни номаълум жойлар қуршаб олган. Мана шу соҳил ёқалаб ўтган торгина йўлнинг нарёғида бизни нима кутаётганини ким билади дейсиз? Қария Челленжер янгишмади деб кафил бўлиш мумкинмикин?

Профессор Саммерли бундай гапларни рўйи-рост ҳақорат деб билади: унинг башарасида бездек жилмайиш пайдо бўлди, бошини киноявий тарзда сарак-сарак қилди, трубкасини сўриб паға-паға тутун чиқарди, бетакаллуф сукутини бир оғиз ҳам сўз билан бузмади.

Икки яқин ҳамроҳим ҳақида шу гапларим етар: уларнинг феъл-атвортлари ва камчиликлари ўзимникидек кейинчалик зоҳир бўлар дейман. Яхшиси кейинги воқеаларда муҳим роль ўйнашлари мумкин бўлган кишилар ҳақида сўзлаб бера қолай.

Самбо деган девқомат негрдан бошлайман. Бу қора геркулес отдек ишлайди, меҳнатсевар, фаҳм-фаросатда ҳам отдек. Биз уни кемачилик ширкати тавсиясига кўра, Пара шаҳрида ишга ёлладик. У ширкатнинг кемаларида юравериб, фикрларини инглизчасига бир амаллаб тушунитиришни ўрганиб олганди.

Уша ерда, Парада Амазонканинг юқорисида қизил ёғочларни шаҳарга ҳайдаб келиш билан шуғулланадиган икки нафар метисни ишга олдик. Уларнинг номлари Гомес ва Мануэль. Иккаласи ҳам қораҷадан келган, соқол қўйган, кўринишидан баджаҳл, эпчилликда, кучлиликда улар, олдида қоплон ҳам ип эша олмайди. Гомес билан Мануэль бутун умрларини Амазонка ҳавзасининг биз тадқиқ қилмоқчи бўлган юқори қисмида ўтказишган, шу туфайли лорд Рокстон уларни ишга олишга ундалан. Метислардан бири, Гомеснинг яна бир фазилати бор: у инглиз тилида яхши сўзлашади. Бу кишилар бизга хизмат қилишга рози бўлишди: ойига тўланадиган ўн беш доллар эвазига овқат пишириш, эшкак эшиш каби, ҳамма юмушларимизни бажариб беришади. Улардан ташқари биз яна боливия ҳиндулари ичидаги моҳир балиқчи ва эшкакчи сифатида шуҳрат қозонган майо қабиласидан уч кишини ёлладик. Уларнинг каттасини биз шундайлигича Мойо деб атадик, қолган икковига Хосе ва Фердинанд деган номларни бердик. Шундай қилиб, бизнинг кичкинагина экспедициямиз уч оқ танли, икки метис, бир негр ва уч нафар ҳиндудан ташкил топди. Экспедициямиз Манаосда ўз зиммасига юкланган шундай фавқулодда вазифани бажариш учун йўлини давом эттириш борасидаги янги йўл ўриқларни олиши керак эди.

Ниҳоят, юракни сиқадиган бир ҳафта ҳам ўтиб, орзиқиб кутилган кун ва соат келди. Манаос шаҳридан икки миля масофадаги Сант-Игнасио гациендасининг нимқоронғи меҳмонхонасини кўз олдингизга келтиринг-а. Тушириб қўйилган дарпардалар аро сизиб ўтаётган қуёшнинг кўэни оловчи нурлари мис рангида товланади, хурмоларнинг соялари қуёш ёғдусида шу дарахтларнинг ўзларидек аниқ кўринади. Қилт этган шамол йўқ ҳавода ҳашаротларнинг нағмаси тинмайди, ана шу тропик жониворларининг кўп овозли хорига асалариларнинг ғўнғиллаши, чишинларнинг финғиллаши жўр бўларди. Айвоннинг ўғидан кактус ниҳоллари билан ихота қилинган боғда гуллаб ётган ўт-ўланлар узра катта-катта зангори капалаклар ва митти-митти рангдор қушчалар ғужон ўйнайди.

Қамишдан тўқилган стол теграсида ўтирибмиз, стол устида эса муҳрланган конверт. Конверт устига профессор Челленжернинг қўли билан ажи-бужи қилиб қўйида-ги сўзлар ёзилган:

«Лорд Жон Рокстон ва унинг ҳамроҳларига.

Манаос шаҳрида 15 июль куни, соат роса 12 да очилсин». Лорд Жон соатини стол устига, менинг ёнимга қўйди,

— Яна етти минут бор,— деди у.— Чол жудаям аниқ-лиқни яхши кўради.

Профессор Сammerли тиржайиб, ориқ қўлини конвертга узатди.

— Менимча, фарқи йўқ, ҳозир очдик нимаю етти миқутдан кейин очдик нима,— деди у.— Бу ҳам ўша, баҳтга қарши, хат муаллифига хос машҳур шарлатанлик ва нозланишнинг бир кўриниши да.

— Йўқ, бунақа ўйинни ҳамма қоидаларига амал қилган ҳолда ўйнаган маъқул,— эътироz билдириди лорд Жон.— Бу ишга бошчилик қиласидиган киши — ўша қария Челленжер, ҳаммамиз бу ерларга ўшанинг илтифотига мувофиқ келганмиз. Унинг йўл-йўриқларини аниқ бажармасак, яхши иш қилмаган бўламиз.

— Э, худо ургур!— жаҳл билан деди профессор.— Бу нарса мени Лондонда ҳам хуноб қилган эди. Борган сарі жуда ҳаддан ошайти! Бу конверт ичидаги нима борлигини мен билмайман, лекин сафаримиз аниқ белгилаб берилмаган бўлса, ўша заҳотиёқ «Боливия»га ўтираману Пара-га жўнаб қоламан. Ахир, бир васваснинг алаҳсирашини фош қилишдан муҳимроқ ишларим ҳам тўлиб ётибди. Қани, Рокстон, вақт бўлди энди.

— Ҳа, вақт бўлди,— деди лорд Жон.— Сигнал беришингиз мумкин.

У қаламтарош билан конвертни очиб, ундан икки букланган бир варақ қофозни олиб, авайлаб текислади-да, стол устига қўйди. Қофоз бўм-бўш эди. Лорд Жон орқасини ўгириб кўрди, буёғи ҳам топ-тоза эди. Биз ҳайрон бўлиб, бир-биrimизга қарадик, жим бўлиб қолдик, лекин сукунатни профессор Сammerлининг истеҳзоли қаҳқаҳаси бузди.

— Бу самимиy иқорнома-ку!— хитоб қилди у.— Яна нима керак сизларга? Бу одам муттаҳамлигини ўзи тасдиқлаб турибди-ку. Энди биз уйга қайтиб боришимиz, унинг олчоқ алдоқчилигини баралла айтишимиз керак. У аслида ҳам алдоқчи эди.

— Сиёҳи зўр экан!— оғзимдан чиқиб кетди шу сўзлар.

— Унақага ўхшамайди,— жавоб берди лорд Рокстон қофозни ёруққа тутаркан.— Йўқ, муҳтарам йигитча, ўзингизни алдашнинг ҳожати йўқ. Кафилманки, бу қофозга ҳеч нима ёзилмаган.

— Киришга рухсат этинг?— айвон томондан аллакимнинг дўриллаган овози эшитилди.

Бирдан очиқ эшикдан тушган тўртбурчак ёруғда бами-соли ерга қапишган бир қомат кўринди. Овозни айтмай-

сизми! Беҳад кенг яғринларни-чи! Рўпарамизда болаларнига ўхшаган ола-була лентали похол қалпоқ, ҳар қадам ташлаганда тумшуғи ҳарёққа тарвақайлаб кетадиган парусина бошмоқ кийган Челленжернинг қомати лоп этиб кўрингандай ҳаммамиз ўрнимиздан дик этиб туриб кетдик. У ёруғ тушиб турган жойда тўхтаб, қўлларини курткасининг чўнтакларига суққанча басавлат соқолини селкиллатиб, ярим юмуқ қовоқлари остидаги чағир кўзларини бизга тикди.

— Қанча уринсам ҳам бир неча минут кечикдим,— деди у чўнтағидан соатини оларкан. Бу конвертни сизларга берарканман, очигини айтсан, уни очишга улгурмасданоқ, муддатдан илгари ўзим этиб келишни ният қилиб қўйгандим. Бу кечикишимнинг боиси лоцманларнинг ўтакетган ландавурлиги бўлди; аксига олиб, олдимиздан саёз жой чиқиб, кемамиз ушланиб қолди. Ҳамкасабам профессор Саммерлига сўкиши учун беихтиёр ажойиб имконият туғдириб бермадиммикин, деб қўрқаман, холос.

— Сизга сэр, шуни айтиб қўйишни лозим топаманки,— деди лорд Жон жаҳл билан,— сизнинг келишингиз нохуш аҳволни бир оз енгиллаштиради, чунки биз ҳаммамиз экспедициямиз муддатидан аввал тугади деб тургандик. Лекин шунга қарामай, шундай ғалати ҳазил қилишга сизни нима мажбур этганига тушуна олмай гарангман.

Профессор Челленжер жавоб бериш ўрнига стол ёнига келди-да, қўлинни бериб, мен билан, лорд Жон билан кўришди, профессор Саммерлига бўлса, ҳақоратомуз таъзим қилиб қўйгач, тўқима курсига ўтирганди, унинг оғирлигидан стул фижирлаб, тебраниб кетди.

— Йўлга тушишимиз учун ҳамма нарсаларинг тайёрми?— сўради у.

— Эртагаёқ жўнашимиз мўмкин.

— Худди шундай қиласиз. Энди сизларга ҳеч қандай хаританинг ҳам, йўл-йўриқларнинг ҳам кераги йўқ — йўлбошловчиларингиз ўзим бўламан, бунинг қадрига етинглар! Аввалбошданоқ экспедицияни ўзим бошқармоқчи бўлувдим, ҳатто энг батафсил харита ҳам менинг тажрибам, менинг раҳбарлигим ўрнини боса олмаслигига ўзингиз ҳам амин бўласизлар ҳали. Конверт билан боғлиқ бу беозор ҳийланинг боиси шулким, мабодо режаларимнинг ҳаммасини сизларга олдиндан ошкор қилиб қўйганимда борми, ҳаммаларингизнинг буёққа бирга келишим ҳақидаги талаб ва илтимосларингни рад этгунча ўлиб бўлардим-да.

— Лекин мендан ундаи илтимосни кутмасдингиз,

сэр!—жўшиб хитоб қилди Саммерли.— Бутун бошли Атлантика океанида бундан бошқа кема қуриб кетибдимики!

Челленжер унгá жавобан жундор улкан қўлини сил-киб қўя қолди.

— Ақл-идрокингиз менинг тўғри мулоҳазаларга амал қилиб иш юритаётганимни тасдиқлаб турибди. Бу ерда зарур дақиқадагина пайдо бўлишим учун эркин ҳаракат қилиш ҳуқуқимни сақлаб қолишим керак эди. Ана шундай дақиқа келди. Энди сизларнинг тақдирларингиз ишончли қўлларда. Сизлар манзилга етиб борасизлар. Бугундан бошлаб экспедицияга мен раҳбарлик қиласман. Сизлардан илтимос қиласманки, эртага барвақт йўлга тушишимиз учун бугуноқ ҳамма нарсани тайёрлаб қўйинглар. Менинг вақтим жуда қимматли, гарчи меникидек бўлмаса-да, сизларнинг ҳам вақтларингиз қадрли. Шунинг учун ҳам бутун йўлни тез фурсатда босиб ўтишимиз керак, маррага етганимизда эса нима учун бу ерларга келганимизни сизларга кўрсатаман.

Лорд Жон Рокстон бир неча кун аввал бизни Амазонканинг юқорисига олиб бориши керак бўлган «Эсмеральда» деган катта буғ катерини ижарага олган эди. Экспедициямизнинг жўнаши учун фаслнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ эди, чунки бу ерларда қишин-ёзин ҳарорат йигирма беш-ўттиз даража атрофида иссиқ бўлади. Ёнгарчилик пайтлари бошқа гап; бу давр декабрдан бошланиб майгача давом этади, дарё суви секин-аста одатдагидан қирқ фут юқорига кўтарилади. Амазонка қирғоқларидан чиқиб, улкан майдонга тошади, жуда катта район ботқоқликка айланади; пиёда юрсанг ботиб қоласан, саёз бўлгани учун қайиқда ўта олмайсан. Июнга бориб сув камая бошлайди, октябрь ёки ноябрь ойида жуда ҳам камайиб, энг паст нуқтага тушиб қолади. Экспедициямиз жўнаш пайти худди мана шу пайтга тўғри келганди, улуғвор дарё ўзининг ҳамма ирмоқлари билан қирғоқларидан тошмаётган палла эди.

Амазонканинг оқими секин, чунки ўзанининг қиялиги бир милга саккиз дюймдан ошмасди. Кемалар қатнови учун бундан ҳам қулай дарё бормикин ўзи дунёда? Бу ерларда шамол жануби-шарқ томонидан кўпроқ эсади, шу сабабли Перу чегарасигача парусли кемалар тезроқ етиб олади, қайтишида эса пастга оқим бўйлаб келишади. Бизнинг «Эсмеральда»мизга келганда эса, у машина қисми соз бўлгани учун ялқов дарёга тобе эмасди, биз гўё Амазонкада эмас, турғун сувда — ҳовузда сузаётгандек эдик.

Дастлабки уч кун катеримиз шимоли-ғарб томон, оқим

бўйлаб юқорига йўл олди. Гарчи Амазонқанинг қўйилиш жойи бу ерлардан бир неча минг миль масофада бўлса ҳам, унинг бу ерлари жудаям кенг бўлгани учун худди уфқ билан туташиб кетгандек кўзга элас-элас кўринади. Биз Манаос шаҳри қирғоғидан суза бошлаганимизнинг тўртинчи куни Амазонка қўйиладиган жойида унинг ўзидан қолишмайдиган кенг, лекин тезда торайиб борадиган ирмоғига бурилдик. Яна икки кун ўтгач, биз аллақандай ҳиндулар қишлоғига етиб келдик. Бу ерда профессор бизни кемадан тушишга таклиф этди-да, «Эсмеральда»ни орқасига, Манаосга қайтариб юборди. Ҳадемай дарё остонаси бошланади, тушунтириди у, катернинг қиласидан иши қолмади. Мухим ҳуфя гап айтгандек, биз Номаълум мамлакат остонасига етиб қолдик, бинобарин, сиримиздан қанчалик кам одам воқиф бўлса, шунча яхши деб қўшиб қўйди. Шу мақсадда у ҳар биримиздан экспедиция борадиган ернинг географик жойлашуви тўғрисида ёзма ва оғзаки тарзда гуллаб қўймаслик ҳақида чин сўзимизни олган, ҳамма хизматкорларга эса, сирни ошкор қилмаймиз деб қасам ичтирганди. Мана шуларнинг ҳаммаси менинг воқеаларни баён қилишимда маълум даражада эҳтиёт бўлишимни тақозо этади ва китобхонларни огоҳлантириб қўяйки, қиссанга илова қилиниши мумкин бўлган харита ёки чизмаларда айрим шаҳарларнинг координатлари эмас, балки уларнинг ўртасидаги масофаларгина кўрсатилиб борилиши мақсадга мувофиқ ва бинобарин бу маълумотлардан Номаълум мамлакатга суқулиб кириш учун фойдаланиш зинҳор тавсия этилмайди. Профессор Челленжер ўз сирини бунчалик маҳфий тутишга уринишидан мақсади нималигини билмасак ҳам, биз унга бўйсунишга мажбур эдик, чунки у олдимиизга қўйган шартининг бир ҳарфи ҳам бузилгудек бўлса, экспедицияни барбод қилиши турган гап эди.

Иккинчи август куни биз «Эсмеральда» билан хайрлашдик, бизни маданий олам билан боғлаб турган сўнгги ипни ҳам узгандек бўлдик. Ӯшандан бўён ўтган тўрт кун мобайнида профессор ҳиндулардан иккита катта қайиқни ёллади. Улар бамбуқ каркасга ҳайвонларнинг терисидан қоплаб қилингани учун жуда енгил, шунинг учун зарурат туғилган ҳолларда қўлимиз билан кўтариб қўйишимиз мумкин эди. Бу қайиқларга ҳамма асбоб-анжомларимизни жойладик, Ипету ва Атака деган икки ҳиндуни қўшимча эшкакчилар қилиб ёлладик. Улар профессорнинг аввалги экспедициясида ҳамроҳ бўлишган кўринади. Иккалови ҳам ўша жойларга яна жўнаш ҳақидаги таклифни эшитишган

ҳамоно ўтакаларі ёрилиб, даҳшатга тушишди, аммо ҳиндуларнинг одатига кўра, қабила бошлиғи патриархал ҳокимиятдан фойдаланиши туфайли, келишув унгá манфаатли бўлса, қабила аъзолари ҳукмни муҳокама қилиб ўтиргасдилар.

Шундай қилиб, эртага Номаълум мамлакатга жўнаймиз. Мен биринчи мақолани йўлда дуч келган қайиқ билан юбораман, эҳтимолки, тақдиримиз билан қизиқувчилар учун бу бизнинг ҳақимиздаги сўнгги дарак бўлса, ажаб эмас. Мен бу хабарни келишганимиздек, сизнинг номингизга юбораяпман, азизим мистер Мак-Ардл. Хатларимни майли қисқартиринг, тузатинг — ишқилиб дилингизга маъқул келганича тузатаверинг, ўзингизга хос лутфу назокатга ишонаман.

Йўлбошчимизнинг тўла ишонч билан елиб-югуришидан у ўзининг ҳақлигини амалда исботламоқчига ўхшайди ва биз профессор Сammerlinинг ўта ишончсизлигига қарамай, ҳақиқий буюк ва ҳайратомуз воқеалар арафасида турганимизгá шубҳа қилмайман.

САККИЗИНЧИ БОБ

ЯНГИ ОЛАМ БЎСАҒАСИДА

Ватанимиздаги дўстларимиз биз билан бирга шоду ҳуррам бўлишсиз — биз саёҳатимиздан кўзда тутилган манзилга етиб келдик, энди ишонч билан айта оламанки, профессорниң фикру даъволари текшириб кўриладиган бўлди. Тўғри, экспедициямиз ҳали ясситоғ узра қўтарилиганича йўқ, лекин у шундоққина олдимиизда, яқин, уни кўриб, профессор Саммерли ҳам бир оз попуги пасайиб қолди. У албатта муҳолифининг ҳақлиги тўғрисидаги фикрни ҳаёлига ҳам келтирмайди-я, лекин баҳслардан қочади, кўпинча хавотирланиб, миқ этмай юради.

Бироқ орқага қайтиб, ҳикоямни узилиб қолган жойидан давом эттираман. Биз қўлини қаттиқ шикастлаб олган бир ҳиндуни уйига қайтараяпмиз ва мен ундан хат бериб юбораяпман, лекин у тегишли ерга бориб етадими-йўқми — билмайман, бунга шубҳам жуда катта.

Менинг сўнгги ёзувим «Эсмеральда» кемаси бизни олиб келган ҳиндулар қишлоғидан жўнайдиган кунимиз битилган эди. Бу сафар гапни кўнгилсиз ҳодисани баён қилишдан бошлашга тўғри келади, чунки ўша оқшом группамизнинг икки аъзоси ўртасида биринчи жилдий можаро чиқиб, сал бўлмаса фожиали тугай деди. Профес-

сорлар ўртасидаги доимий тўқиашувлар, албатта, ҳисобга кирмайди. Мен инглиз тилида сўзлаша оладиган метис Гомес ҳақида ёзган эдим. У яхши хизматкор, жонини жабборга бериб, ишини дўндиради, бироқ кўпгина кишиларга хос бўлган бир иллатдан ҳоли эмас. Биз қишлоқдан кетадиган охирги куннимиз, афтидан, Гомес режаларимиз муҳокама қилинаётган кулбанинг бир ерида биқиниб олиб, гапларимизни эшитган бўлса керак-да. Бизга итдек содик наҳлавон Самбо ўз ирқига мансуб ҳамма одамлар қатори метисларни ўлгудек ёмон кўргани учун ҳам уни судраб, кулбага олиб кирди. Самбо куч-қуввати бениҳоя зўр бўлгани учун ҳамда қўлининг бир ҳаракати билан чапдастлик қилиб, қуролини олиб қўймаганда, Гомес негрни пичоқлаб ташлаган бўларди. Биз икковини уришиб-койиб, яраштириб, қўл олишишга мажбур этдик, иш шу билан тугашига умид қиласиз. Бизнинг икки олимимиз ўртасидаги ғанимлик эса пасайиш ўрнига тобора кучайиб, аланталаниб бормоқда. Тан олиш керакки, Челленжер ўзини ниҳоятда беҳаёларча тутмоқда, Саммерлининг заҳарли тили эса яраштиришга асло йўл берадиган эмас. Масалан, кеча Челленжер, мен Темза соҳилларида сайд қилини ёқтирамайман, деб қолди — буни қаранг-а, вақти келиб инсониятнинг энг сўнгги манзили бўлиб қоладиган бу жойларга қараса, юраги эзилиб кетармиш. Профессор, менинг ҳоким Вестминстер аббатлигига дафи этилишига заррача ҳам шубҳам йўқ, девди. Саммерли бўлса, нордон нарса егандек башарасини бужмайтириб деди:

— Менга маълум бўлишича, Милбенк турмасини аллақачон бузиб ташлашган-ку.

Челленжернинг шишиб кетган димоги бунақа игна санчишларни писанд ҳам қилмайди, шунинг учун ҳам соқолини селкиллатиб жилмайди-да, худди кичкина болага мурожаат қилгандек деди:

— Хўп, бўлди, бўлди!

Ақл-заковатда бу икки одам илм-фан намояндалари-нинг биринчи қаторида туришади-ю, лекин аслини олганда баайни ёш бола дейсиз. Бири — ориқина, доимо нолиб юрадиган вайсақи, иккинчиси эса — миқтидан келган, иродали. Турган-битгани ақл, идрок, дилкашлик... Ҳаётни қанча ўргансанг, бир нарса иккинчисига кўпинча мос келмаслигини аниқроқ билиб бўраверар экансан!

Юқорида тасвирланган воқеа бўлиб ўтган куннинг эртасига биз йўлга тушдик ва ана шу санани ажойиб экспедициямизнинг бошланиши деб ҳисоблаш мумкин. Ҳамма асбоб-анжомимиз иккала қайиқقا жойланди, ўзимиз эса

ҳар бирида олти кишидан икки группага бўлиндик, бунда умумий осойишталик манфаатларини кўзда тутиб, профессорларни айриб, айрим-айрим қайиққа жойладик. Мен Челленжер билан бир қайиққа ўтиредим, у сукунат васвасаси домида чурқ этмай борар, туриш-турмуши билан муруват кўрсатниш йўлларини излаётгандек эди. Лекин мен уни бошқача кайфиятда ҳам кўрганим учун ҳар минутда тарс этиб бир нима деб қолмасади, деб қўрқиб юрдим. Бу одам билан бирга бўлсангиз ҳеч қачон хстиржам юролмайсиз, лекин унга ҳамсуҳбат бўлган одам асло зерикмайди, илло бирдан жазаваси тутиб қолса-я, деган ташвишда юрагингни ҳовучлаб юришга мажбур қиласди у.

Икки кунгача кенг дарё бўйлаб юқорига кўтарилидик. Унинг суви эилолдек тип-тиниқ бўлганидан дарёнинг тагини ҳам кўриш мумкин — Амазонка ирмоқларининг ҳаммасида сув шунаقا, бошқа ирмоқлардаги сув оқ рангда бўтанасимон бўлиб оқади, чунки бу дарё ўтадиган жойга боғлиқ: ўсимлик чириндиси бор жойдаги дарё суви тиниқ, тупроғи лойқаланган жойдан ўтса, суви бўтана бўлади. Қирғоқ остонасига икки марта дуч келдик, иккни сафар ҳам асбоб-анжомларимизни қўлда кўтариб, яrim милча масофани айланаб ўтдик. Иккала қирғоқ бўйидаги довдараҳтлар бир неча аср умр кўрган бўлиб, бундай ўрмондан ўтиш қалин бутазорлардан юришга қараганда осон эди, юқ-япаримиз ҳам ноқулайлик туғдирмасди. Бу жойлар қўйнида сақланаётган сир-асрорнинг тантанавор шукухини тасвирилашдан ожизман. Бундан олган завқ-шавқни асло унутмайман. Шаҳарда туғилиб-ўсан гиши шоҳшаббалари тарвакайлаб ўсиб баландда чирмashiб кетган бундай азamat дараҳтларнинг учи кўз илғамас алп қоматларига қараб ёқа ушлайди, бундай дараҳтлар яшил чайласининг қалинилигидан таги соя-салқин бўлади, аҳён-аҳёнда тушадиган қуёшнинг олачалпоқ ёғдуси бу тантанавор қоронгилликка заррин нур сочгандек бўлади. Ўтган йилги япроқларнинг қалин юмшоқ гилами қадамларимиз товушини ютади. Шу табиат ҳуснига маст бўлиб борарканмиз, ўзимизни Вестминстер аббатлигидаги хўмрайгай устунлар аро юргандек ҳис қиласмиз, ҳатто профессор Челленжер ҳам тўнғиллашини бас қилиб, шивирлашга ўтган эди. Бир ўзим бўлганимда борми, бу азamat дараҳтларнинг номларини икки дунёда ҳам билолмасдим, лекин олимларимиз қадам-бақадам кедр, улкан терак, ўлимтиклар билан овқатланадиган улкан қушларни, бошқа кўп дараҳт ва наррандаларни кўрсатиб, тавсифлаб боришар-

ди. Ҳайвонот дунёси қашшоқ бўлган бу қитъя ана шу каби ўсимликлар ва паррандаларга бойлигидан инсонга асосий ошиён бўлиб қолди.

Баланд дарахтларнинг қора таналарида ёрқин архидейлар ва ранго-ранг товланаётган лишайниклар ловуллаб кўринади, қуёш нури тасодифан олтин алламандуга, жаксониянинг қирмизи юлдузларига ёки импопеяларнинг тўқ-зангари бошларига тушганида, бундай ажиб манзара фақат эртакларда бўлиши мумкин дердинги. Бу мудроқ босган ўрмондаги ҳамма жонзот юқорига, нурга интилади, чунки зулмат — ўлим. Ҳар бир шоҳ, ҳатто энг заиф куртак ҳам ўзининг кучлироқ ва бўйчанроқ акаларига, новдаларга чирмашиб тобора юқорилаб бораверади. Бу ерда судралиб ўсувчи ўсимликлар ниҳоятда катта бўладилар, европаликлар назарида чирмашишга ноқобил бўлган ўсимликлар зулматни ёриб чиқишлиари биланоқ бу санъатни эгаллаб олиб, юқорига интиладилар. Масалан, мен бу ерда оддий қичитқон, жасмин ва ҳатто яситар пальмасининг ҳам кедр дарахтларининг танасини ўраб, унинг учига чиқиб олганини кўрдим.

Пастда, улуғвор яшил соябонлар остида шитир этган товуш ҳам, чийиллаш овози ҳам эшитилмайди, лекин қаердадир баландда, бошимиз узра ҳаракат тинмайди. У ерда қуёш нурларида илонлар, маймунлар, қушлар ва бошқа ялқов жониворларнинг бутун бир олами мириқиб исиниб ётибди, эҳтимол, улар бу сирли қоронфилик салтнатига аллақаёқдан келиб қолган инсонларнинг миттимитти гавдаларига ҳайрат билан тикилаётгандирлар.

Тонг палласида ва қуёш ботаётганданда ўрмон бақироқ маймунларнинг қичқириқлари, думлари узун тўтиқушларнинг қулоқни қоматга кетирувчи чуфур-чуфури билан тўлади, лекин жазирама туш қизиғида, эса денгиз тўлқини гувуллашини эслатувчи ҳашаротларнинг ғўнғиллашинигина тинглаймиз, бошқа ҳеч нима эшитилмайди... Бошлари зим-зиё осмон томон интилган, бошимиз узра савлат билан турган бу азамат дарахтзорлардаги тантанавор нағманинг улуғворлигини ҳеч нима бузмасди. Фақат бир марта дарахтларнинг қалин соясида аллақандай маймоқ оёқли бир ҳайвон — чумолихўми, айиқми, каловланиб ўтгандек бўлди. Бу Амазонка ўрмонларидаги ерларда ҳам ҳаёт асари борлигидан далолат берувчи ягона белги ёди.

Бундан ташқари бошқа баъзи белгилар ҳам мавжуд бўлиб, улар бу сирли пучмоқларда инсон ҳам борлигидан шаҳодат берарди — бизнинг яқинимизда инсон бор. Учин-

чи куниғ ғоҳ сўниб борувчи, ғоҳ яна тантанавор гумбурлаб авжга чиқувчи бир маромдаги аллақандай ғалати гуриллаш эшитилди. Бу товуш эрталаб ҳам тингани йўқ. Бу товуш ияқ бор эшитилганда қайиқларимиз бир-биридан анча олисда, бир неча ярд¹ масофада сузарди. Ҳиндулар бамисоли бронза ҳайкаллариdek қотиб қолиши, уларнинг башараларида қўрқув ва даҳшат акс этарди.

— Нима бу? — сўрадим мен.

— Дўмбиralар,— менсимаслик оҳангида жавоб берди лорд Жон.— Жанговар дўмбиralар. Мен уларнинг товушини эшигганман.

— Ҳа, сэр, бу жанговар дўмбиralарнинг товуши,— тасдиқлади метис Гомес.— Ҳиндулар қаҳри қаттиқ халқ бўлади. Улар бизни кузатишайти. Ҳиндулар бизни ўлдиришмоқчи.

— Қанақа қилиб бизнинг изимизга тушишган экан?— сўрадим мен қилт этмай турган қоп-қоронги ўрмондан кўзимни узмай.

Метис елкасини қисди.

— Ҳиндулар ҳар нарсага қодирлар. Улар бизни кузатишайти. Ҳамиша шунақа бўлади. Дўмбирачилар гўё ўзаро сўзлашиб оладилар. Ҳиндлар бизни ўлдиришмоқчи.

Пешинга бориб — қўйин дафтаримда ёзилишича, сешанба куни саккизинчи, август эди — камида олти-етти дўмбиранинг гумбур-гумбури ҳар тарафдан бизни ўраб олди. Дўмбира товуши дам тезлашар, дам секинлашар эди. Мана, шарқнинг аллақаеридан тиниқ так-так эшитилди... тинди... шимолнинг аллақаеридан қаттиқ тарақлаш эшитилди. Бу тинимсиз така-тум худди савол-жавоб дек янгради. Бу садоларда даҳшатли, асабларга фавқулодда таъсир этувчи аллақандай куч бор эди. Бу садолар сўзга айланиб, бизнинг метисимиз тинимсиз тақрорлаётган: «Ўлдирамиз... ўлдирамиз...» деган маънони англатаётгандек эди. Садосиз ўрмонда қилт этган ҳаракат йўқ. Ям-яшил ўрмон бағри фақат табиятга хос ором билан сокин ва тинч нафас оларди, лекин шу ўрмон ортидан бизга биродар бўлмиш одам боласи ўйллаётган ёлғиз ўша шум хабар тўхтовсиз эшитилиб турарди. «Ўлдирамиз!»— дейишарди шарқдагилар. «Ўлдирамиз!»— жавоб беришарди уларга шимолликлар.

Дўмбиralар кунбўйи така-тумлаб, шивирлашдан тишишмади, улар садосидаги қутқу ҳамроҳларимиз орасида-

¹ Ярд — инглиз ўлчови — 0,9144 метрга тенг, уч футга баробар.

ги рангли кишиларнинг юзларига гулу соларди. Ҳатто энг дадил, мақтанчоқ метис ҳам қўрқоқлик қилди чори. Аммо-лекин ўша куни мен бир воқеаңинг шоҳиди бўлдим — Саммерли билан Челленжер олий ҳаражадаги мардликка — маърифатли ақл жасоратига қодир кишилар эканликлариға амин бўлдим. Дарвин Аргентина гаучолари ўртасида, Уоллес тошбақа овловчи малайяликлар орасида ана шундай жасорат намуналарини кўрсатишган эди. Муруватли табиатнинг қонуни шундай: инсон бирданига икки нарса устида ўйлай олмайди, яъни, илмий интилишлар ҳақида гапирилганда шахсий манфаатларга ўрин колмайди.

Профессорларнинг иккови ҳам учиб ўтган битта ҳам қушни, қирғоқда учраган битта ҳам гиёҳни бекор кетказмасдилар, сирли тамтумларнинг даҳшатли садоларига ҳам парво қилмай баҳслashiшга ашаддий равишда берилиб кетишарди. Саммерли аввалгидек Челленжерга иржалар, у эса ўз одатича йўғон товуши билан тўнғилларди, лекин у ҳам, бу ҳам ҳиндулар дўмбираларининг даҳшати тўғрисида бир калима ҳам сўз айтмасди, гўё улар Қироллик жамиятига қарашли Сент-Жеймс-стритдаги клубнинг чекиши залида баҳслашаётгандек эдилар. Улар бир мардагина ҳиндуларга қиё боқиб лутфларини намойиш этдилар, холос.

— Миранх қабиласининг одамхўрлари, балки амайюака қабиласининг қонхўрларидир,— деди Челленжер дўмбиралар така-туми келаётган ўрмон томонга бош бармоги билан ишора қилиб.

— Мутлақо тўғри, сэр,— жавоб берди Саммерли,— бу ердаги ҳамма қабилалар каби улар ҳам монгол ирқига мансуб, тиллари эса қурама, яъни полисинтетик.

— Албатта поли... синтетик,— такаббурона илтифот билан рози бўлди Челленжер.— Менга маълум бўлишича, бу қитъада бундан бошқа тил мавжуд эмас. Менда юздан ортиқ лаҳжанинг ёзуви бор. Лекин монгол ирқи масаласига келсак, бу масалада шубҳам бор.

— Бу назариянинг тўғрилигини тан олиш учун қиёсий анатомияни юзаки билишининг ўзи ҳам кифоя эди-ку, аттантг,— деди Саммерли сўзларига оғу қўшиб.

Челленжер жангга ҳезланган аскарлик иягини чўзиб қўйди. Шу он кўзимизга кўринган нарса унинг похол қалпоғи ҳошияси билан соқоли бўлди.

— Сиз ҳақсиз, сэр, юзаки танишув бошқа ҳеч нарса бера олмайди. Бироқ чуқур билим бошқачароқ хулосаларга келишга мажбур қилади.

Улар бир-бирларига қаҳр билан тикилиб, еб қўйгудек қараб қолишиди, шу чоғ ўрмон томондан келаётган: «Ўлдирамиз, ўлдирамиз... ўлдирамиз...» деган акс-садо яна элас-элас қулоққа чалинди.

Кечқуруп биз қайиқларни дарёning ўртасига олиб бордик-да, оғир тошлардан лангар қилиб, юз бериши мумкин бўлган ҳужумга қарши тайёрлана бошладик. Бироқ тун сокин ўтди. Тонг отиши билан яна олға силжийвердик, дўмбирааларнинг товуши энди тинган эди. Кундузи соат учга яқин йўлимизни баланд бўлиб қолган саёзликлар тўсди. Бир ярим милча масофага чўзилган худди ма-на шу саёзликлар профессор Челленжернинг биринчи экспедициясини ҳалокатга учратган эди.

Очигинӣ айтсам, бу саёзликларнинг кўриниши мени тетиклантириди — бу гарчи заиф бўлса ҳам, Челленжер ҳикояларининг ҳақлигини тасдиқловчи биринчи далил эди.

Хизматкор ҳиндулар қалин бутазор оралаб аввал қайиқларни олиб ўтишиди, биз оқ танли тўрт киши эса митиқларимизни қўлимизга олиб изма-из борараканмиз, ҳиндуларни ўрмондан ногаҳон чиқиб қолиши мумкин бўлган хатардан огоҳлантириш учун бақириб-чақириб бораардик. Кечга бориб бизнинг партиямиз саёзликдан эсон-омон ўтиб олди, дарё юқорисига ўн милча кўтарилдик-да, тунаб қолиш учун тўхтадик. Менинг тахминий ҳисоб-китобларимга қараганда, бу пайтда Амазонка камида бир неча юз миль орқамизда қолиб кетгандек эди.

Эртасига тонг саҳарда муҳим воқеалар рўй берди. Алланимадан ташвишланган профессор Челленжер фирашира ёйилмасданоқ иккала соҳилга тикилаверди. Мана, у инҳоят сувга энгашиб қолган бир дараҳтии кўрсатиб, қувонч билан хитоб қилди:

— Қани, топинглар-чи, сизнингча бу нима? — сўради у.
— Ассан нальмаси, албатта, — деди Саммерли.

— Тўғри. Худди мана шу нальма менга мўлжал вазифасини бажаради. Худди мана шу соҳил бўйлаб ярим милча юқориға юрсак, дараҳтзор панараб турган шоҳобчага чиқиб оламиз. У ердаги дараҳтлар девордек зич бўлиб кетгани, сир ўша деворининг орқасида. Хўв ана, кўраяпсизларми, ям-яшил бутазор оч-кўк қаминизор билан алмашинди. Ўша ердаги баланд тераклар орасида Номаълум мамлакатининг эшиги бор. Ҳозир ўзлариниг ҳам бунга амин бўласизлар. Қани, олга!

Ҳақиқатан ҳам унга қойил қолишдан ўзга иложимиз йўқ эди. Оч-кўк қамишлар ўсиб ётгани тўқайзор бошлана-

диган жойга сузиб бориб, ичкарига кирдик, кейин узун ходачалар ёрдамида қайиқларни қирғоқдан узбқлаштириб, юз ярда сурдик-да, ниҳоят сокин оқадиган саёэроқ, суви тиниқ бўлгани учун таги кўриниб турган дарёчага чиқиб олдик. Дарёнинг тор қирғоқлари ям-яшил дараҳт ва ўсимликларга бурканган эди.

Бу ерда қалин бута́зор ўрнига қамиш ўсишини пайқамайдиган одам бу дарёнинг борлигини билмаслиги мумкин. Шу дарё орқасидан сеҳрли олам бошланарди.

Ха, бу ҳақиқатан ҳам зўр сеҳрли олам эди. Йнсоннинг энг зукко ақл-идрокигина мана шундай манзарани чиза олади. Бошимиз узра қалин шох-шаббалар чирмашиб, табиий яшил гумбаз ҳосил қилган, ана шу жонли туннель аро тип-тиниқ зилол дарё суви жимиirlаб оқади. Ўзи гўзал бўлмиш бу дарё сувининг бир ҳуснига яшилликка бўялиб тушаётган қуёш нурлари ўн ҳусн қўшарди. Биллурдек шаффоф, кўзгудек қўзғалмас, қирғоққа яқин жойлари кўкариб борувчи айсбергдек сув сатҳи бамисоли нақшин равоқларни эслатувчи барглар тулчамбари орасида эшкакларимиз зарбидан парча-парча бўлиб ялтиради. Бу ҳақиқатан ҳам мўъжизалар мамлакатига олиб борса арзидиган муносиб йўл эди.

Энди ҳиндуларнинг товуши эшитилмаеди, бунинг ўрнига ҳайвонлар тез-тез учрай бошлади, уларнинг бамайлихотир юришларидан ҳали овчига дуч келмагандилклари ни билса бўларди, сержун, қора духобадек майнин, тишлиари оппоқ, кўзлари айёронга ўйноқи маймунлар қулоқни қоматга келтирувчи бақириқ-чақириқлари билан бизни кузатиб қолишади. Баъзан америка тимсоҳи — кайман оғир шалоплаб қирғоқдан ўзини сувга ташлаб қолади. Битта семиз тапир-қисқа хартумли сутэмизувчи ҳайвон — бута орасидан мўралаб, бир минутча турди-да, вазмин қадамлар билан дараҳтзорга кириб, фойиб бўлди. Кейин дараҳтлар орасида йирик пума — америка ёввойи мушуги кўрингандек бўлди; у кета туриб, сариқ елкаси оша бизга бир қараган эди, ғазаб тўла кўк кўзлари ялтиллаб кетди. Бу ерда қушлар, айниқса, ботқоқлик қушлари ниҳоятда кўп. Сув узра юксалған дараҳт тепасига ибислар — америка лайлаклари, қарқаралар — зангори, тўқ-қизил, оппоқ патли қушлар гала-гала бўлишиб ошиён қурганлар, шаффоффек тиниқ сувда эса камалакнинг ҳамма нурлари билан товланаётган балиқлар ғужғон ўйнайди.

Биз ана шу заррин-зилол туннель бўйлаб уч кун суздик. Узоққа тикилиб қарасанг, зилол сув қаердан бошланади-ю, унинг устига тўнкарилган яшил гумбаз қаердан

бошланади — билиб бўлмайди. Бу дарёнинг сокин тинчлигини, бокиралигини ҳеч нима бузганмас — бу ерларга инсон қадами ҳали етмаган эди.

— Ҳиндулар йўқ. Улар Курипуридан қўрқишади,— деб қўйди бир маҳал Гомес.

— Курипури дегани — ўрмон деви,— тушунтирди лорд Жон. Бу ердагилар жамики ёмонликка сабаб бўлувчилярни шу ном билан аташади. Бояқиши маҳаллий кишилар бу жойларга бош сүқишига ҳам қўрқадилар — уларнинг назарида бу ерларда аллақандай қўрқинчли махлуқлар бордек.

Учинчи куни қайиқлар билан хайрлашишимиз кераклиги равшан бўлиб қолди: дарё тобора саёзланаверди, қайиқларнинг таги қумда сирғанавериб безор қилди. Ахийири биз уларни сувдан чиқардик-да, ўзимиз тунаш учун қирғоқдаги бутазорга қўндик. Эрталаб лорд Жон билан мен — иккимиз дарёга параллель равища икки милча юриб, дарё борган сари саёзланаётганига ишонч ҳосил қилиб қайтдик. Бу хабарни профессор Челленжерга етказиб, шу билан унинг тахмини тўғрилигини тасдиқладик ва бундан буён қайиқларда юриш мумкин эмаслигини, охирги нуқтага етганимизни маълум қилдик. Биз қайиқларни юқорига, қирғоққа олиб чиқиб, шох-шабба тагига яшириб қўйдик-да, қайтаётганимизда топиш осон бўлсин учун ёнидаги дараҳтга белги чизиб, маълумладик. Кейин асбоб-анжомларни — миљтиқ, ўқ-дори, озиқ-овқат, қўрпа-ёстиқ дегандай,— майда-чуйдаларни бўлашиб олиб, бўғча-бўғча қилиб елкаларимизга ортмоқлаб, сафаримизнинг энг оғир ва қийин бўлагини босиб ўтиш учун яна йўлга равона бўлдик.

Эртамиз, бахтга қарши, икки хўрозимизнинг олишуви билан бошланди. Уларга қўшилган Челленжер профессор Саммерлининг очиқ норозилигига қарамай, экспедицияга раҳбарликни ўз қўлига олди. Челленжер ҳамкасабасига биринчи буйруқни бериши биланоқ (бор-йўғи, анероид барометрни кўтарволинг, деганди холос) балога қолди.

— Сўрашга рухсат этинг, сэр,— деди қўрқинчли бир хотиржамлик билан Саммерли,— бизга буйруқ қилишга қандай ҳуқуқингиз бор?

Челленжер пов этиб ёниб, ҳар бир туки тиккайиб кетди:

— Экспедиция бошлиғи ҳуқуқидан фойдаланиб, профессор Саммерли!

— Мен сизни раҳбар сифатида тан олмаслигимни изҳор қилишга мажбурман, сэр.

— Э, бундоқ денг! — Челленжер бамисоли фил виқори билан уни мазаҳ қилгандек таъзимга эгилди. — Унда менинг ўрним ораларингда қаерда бўлишини сиз, муҳтарам зот, лутфу карамингизни дариғ тутмай, кўрсатиб берарсиз?

— Марҳамат, сэр.. Сиз — гаплари шубҳа остига олинган одамсиз, биз бўлсақ — сизни текшириш учун тузилган комиссия аъзоларимиз. Сиз ўз ҳакамларингиз билан юрибсиз, сэр!

— Э, шафқатли парвардигор! — хитоб қилиди Челленжер тўнтариб қўйилган қайиқ устига ўтиаркан. — Ундай бўлса, ўз йўлингиздан бораверинг, мен эсам шошмасдан орқангиздан кетавераман. Бу экспедицияга бошчилик қилмаганимдан кейин унинг олдида боришимнинг ҳожати йўқ.

Оллоҳнинг инояти билан, хайриятки, экспедициямизда ақли расо кишилардан икки инсон бор экан — лорд Жон билан мен — бўлмаса зукко олимларимизнинг аҳмоқона қилиқлари ва даҳанаки жанглари туфайли Лондонга қўлимизни бурнимизга тиқиб келган бўлардик. Уларни босиб тинчитгунча ўлиб бўлдик — койидик, ялиндик, тушунтиридик! Ниҳоят, Саммерли трубкасини торта-торта жиркангандек тиржайиб, олға юрди, Челленжер бўлса, вайсай-вайсай унинг кетидан бирор судрагандек қадам босди. Бахтимизга, иккала донишмандимиз шундан бир неча кун аввал эдинбурглик доктор Иллингвортни бир фақирга ҳам олмай келишаётганини пайқаб қолгандик, шу нарса жонимизга оро кирди. Шундай қилиб, шотландиялик зоологнинг номини тилга олишимиз биланоқ қайнаб турган мунозара таққа тўхтаб, иккала профессор муваққат иттифоқ тузишиб, ўзларининг умумий мухолифларини ёмонлаб кетишиди.

Турнақатор бўлиб қирғоқ бўйлаб борарканмиз, тез орада дарёнинг тобора торайиб, анҳорга айланиб қолганини, анҳор эса ўз навбатида булутсимон гиёҳлар босиб ётган, тиззамизгача ботиб кетадиган ботқоқлик бағрига сингиб, йўқ бўлиб кетаётганини кўрдик. Бу ерда пашша ва турли-туман чивинларнинг галалари қуюқ булатдек ғужрон ўйнарди, бундан бир оз енгил тортиб, қаттиқ ерга оёқ қўйдик; ўрмонни айланиб ўтиш учун узоқ йўл босиб, бу бадбаҳт ботқоқликни ортда қолдирдик. Ундаги даррандаларнинг ғувиллаши узоқ вақтгача қулоқларимиздан кетмади.

Қайиқларни яшириб қўйганимизнинг эртасига бу ерларининг характеристи кескин ўзгарди. Доимо юқорилаб бо-

ришимизга тўғри келди, ўрмон борган сари сийраклашиб, ўзининг тропик тароватини йўқотиб файзисизланаверди. Амазонка водийсининг балчиқсизоң лойи билан озуқаланган азамат дараҳтлар ўрнини кокос ва хурмо дараҳтлари эгаллаб борди. Улар чангальзорлар орасида ғуж-ғуж бўлиб ўсишганди. Намтоб пасттекисликларда япроқлари ергача тегадиган пальмалар ўсаиди. Биз асосан компасга қараб юрардик, шу фурсатда Челленжер билан икки ҳинду ўртасида қайси йўлдан бориш масаласида жанжал чиқди, икки марта ҳам биз танлаган йўл профессорнинг раъйига зид келди, буни у дарғазаб бўлиб: «Ҳозирги замон Европа маданиятининг мукаммал маҳсулидан бебаҳра қолиб, ибтидоий ёввойиларнинг алдамчи инстинктларига ишониш»,— деб баҳолади. Учинчи куни биз ҳиндуларга ишониш, тўғри иш қилганимиз маълум бўлди. Челленжернинг ўзи биринчи саёҳати давридан эсида қолган баъзи белгиларни таниди, бир ерда эса куйган тўртта тошга дуч келдик: бу Челленжер аввал ошиён қурган жой изларидан нишона эди.

Юқорига чиқиш ҳамон давом этарди; улкан-улкан харсанглар тўмпайиб-тўмпайиб ётган тепаликдан ўтишга икки кун вақтимиз кетди. Ўт-ўланларнинг турқи-таровати яна ўзгарди, аввалги тропик гўзалликдан энди «фил суги» пальмалари-ю, кўплаб ажойиб орхидейларгина қолди. Улар орасида камёб *Nuttonia Vexillaria* ажойиб катлен ва одонто глоссумларнинг пушти ва қирмизи гулларини ажратиши билиб олгандим. Тепаликдаги ёриқлар аро майда тошлар тагидан оқаётган булоқлар бўйида папоротниклар ўсиб ётарди. Оқшомлари одатда ўзимизнинг Англиядаги кечқурунги шохона овқат учун пишириладиган хонбалиқни эслатадиган бели кўк-қорамтири балиқчалар гала-гала бўлиб ғужғон ўйнаётган бирор булоқнинг бўйида қўндардик.

Йўл юришимизнинг тўққизипчи куни, менинг ҳисобларимга кўра, қайиқларимиз яширинган жойдан юз йигирма миль масофага узоқлашганимизда дараҳтлар бутунлай сийраклашиб, буталаргина қолди. Бутазорлар ҳам ўз навбатида белоён бамбуқзорлар билан алмашинди. Бамбуқлар шу қадар қалин ўсишгандики, уларни пичоқ ва ҳиндуларнинг ойболтаси билан қирқиб, ўзимизга йўл очиб борарадик. Бу ишга бир кун — эрталаб соат еттидақ кеч соат саккизгача вақтимиз кетди, икки мартағина қисқа муддатга дам олдик, холос. Бундан ҳам баттар чарчатадиган, зерикарли бирор юмушни топиш амримаҳол! Ҳатто бамбуқлари кесилиб йўл очган жойимдан кўрадиган уф-

қим ўн-ўн иккى ярдан ошмасди; қолган вақтнинг ҳаммасида оқ парусина кўйлак кийган лорд Жоннинг орқасининга ҳамда бамбуқлар деворинигина кўрардим, холос. Тиф учидек ингичка қуёш нурлари бамбуқлар оша ерга тушарди. Беш футча тепада — бошимиз узра эса ложувард осмон қўйнида бамбуқ попуклари силкиниб туради. Бу чакалакзорда қандай ҳайвонлар яшашини билмайман-у, лекин жудаям яқинимизда аллақандай маҳлуқнинг оғир-оғир қадам босиб келаётганини бир неча марта эшидик. Лорд Жон, бу Жанубий Америка тұяларидан гуанако ёки лама бўлса керак, деб ўйлади. Қош қорайгандаги на бамбуқзордан чиқиб олдик, охири тугамайдигандек туолган бу кунни адо қилиб, росаем чарчаб-ҳориб, дарҳол қўналға — лагерь туздик.

Эртасига төңг отиши биланоқ йўлга тушдик. Яна жойнинг характери ўзгара бошлади. Орқамизда қолган бамбуқларнинг сариқ девори кўзга яққол кўриниб туради. Олдимизда у ер-бу ерида яккам-дуккам дараҳтсизон папоротниклар ўсган, ўзи эса сағриси китнинг гавдасига ўхшаб кетадиган тобора юқорилаб борадиган бийдай яланглик ястаниб ётарди. Биз бу тепаликдан чошгоҳга яқин ошиб ўтдик, унинг нарёғида водий кўринди, ўёғи эса уғқ томон аста-секин юмалоқлашиб борадиган нишаблик. Бу ерда, тепаликлар силсиласидан бирида ажиб воқеа бўлиб ўтди, унинг қанчалик муҳимлиги кейинги тафсилотлардан маълум бўлади.

Икки ҳинду билан бирга қадам ташлаб бораётган профессор Челленжер қўқисдан тўхтади-да, ўнг томондаги алланимага ишора қилиб, ҳаяжон билан қўлини силкий бошлади. Биз ўша томонга қараб, тахминан бир миль наридаги улкан кулранг қушга ўхшаган бир нарсага кўзимиз тушди. Қуш ер узра пастлаб қанотларини бир мароммад шошмай қоқиб, дараҳтлар орқасида кўздан ғойиб бўлди.

— Кўрдиларингизми? — қичқирди Челленжер тантанавор товуш билан. — Сammerli, сиз ҳам кўрдингиз, а?

Унинг ҳамкасабаси ғалати қуш ғойиб бўлган томондан кўзини ўзмай туради:

— Сизнингча, бу нима ўзи? — сўради у.

— Нима деганингиз нимаси? Птеродактиль!

Сammerli истехзо билан хохолаб кулди.

— Сохтаптеро денг! — деди у. — Бу турна, энг оддий турнанинг ўзи.

Челленжер хит бўлиб, тили калимага келмай қолди. У жавоб бериш ўрнига юқ-япағини елкасига ортди-да, олға

юриб кетди. Лекин мен билан ёнма-ён бораётган лорд Жоннинг қиёфаси одатдагидан жиддийроқ эди. Унинг қўлида — цейсовск дурбини.

— Мен ҳар қалай уни яхшигина кўриб олдим,— деди у.— Бунинг нималигини билмайман-у, лекин овчилик тажрибамни гаровга қўйиб айтаманки, бунақа қушни умримда кўрмаганман.

Ишларимиз мана шунақа. Ҳақиқатан ҳам Номаълум мамлакатга етиб келдикми, раҳбаримиз оғзидан тушмайдиган йўқолган олам остонасида турибмизми? Менинг ёзувларимни ўқисангиз, ўзим қанча нарса билсам, сиз ҳам шунчалик биласиз. Бунақа воқеалар ортиқ қайтарилмади, ўша куни ҳаётимизда бошқа ҳеч қандай муҳим янгилик рўй бермади.

Шундай қилиб, азиз китобхонларим, сизларга қачонлардир мен билан ҳамсуҳбат бўлиш насиб этса, биз сизлар билан кенг дарё бўйлаб юқорига кўтарилидик, қамишлар оша ўтиб, яшил туннелга кирдик, пальмалар тагидан юриб, қиямаликдан тушиб бордик, бамбуқзордан бир амаллаб чиқиб олиб, дараҳтсимон папоротниклар ўсиб ётган текисликка тушдик, мана энди саёҳатимиздан кўзлаган манзилимиз рўпарамизда турипти.

Тепаликларнинг иккинчи силсиласидан ўтгач, пальма дараҳтлари билан қопланган торгина водийни кўрдик; водий орқасидаги қизил қояларнинг узун чизиғи альбомдаги суратлардан кўзимга танишдек туюлди. Ҳозир кўрганларимни ёзаяпман-у, лекин кўз олдимиздаги бу қояларнинг ўша альбомдаги тасвир билан ўхшашлиги шубҳасиз. Бу қоялар билан қўналғамиз орасидаги энг қисқа масофа етти милдан ошмайди, қоялар силсиласи анча нарида бурилиб, кўз илғамас уфққа сингиб кетади.

Челленжер жангда ғолиб чиққан хўроздек терисига сиғмай лагерь бўйлаб уёқдан-буёқда юргани-юрган; Саммерли чурқ этмайди, лекин аввалгидек шубҳаланишини қўймайди. Яна бир куй ўтса бас, ҳамма шубҳаларимиз бартараф бўлади. Ҳозирча мен бу хатни бамбуқзорда қўлини кесиб олган ва қўйиб юборишимишни талаб қилаётган Хоседан жўнатаяпман. Хат ҳар қалай, эгасига тегишига ишонаман. Имконият туғилиши биланоқ яна ёзаман. Хатимда баён қилган нарсаларимни тушунишларингда ёрдам берар деган умидда саёҳатимизнинг таҳминий плаинини ҳам мақоламга илова қилдим.

«БУ КИМНИНГ ҲАМ ТУШИГА КИРИПТИ ДЕЙСИЗ?»

Катта фалокатга йўлиқдик. Бу кимнинг ҳам тушига кирипти дейсиз? Энди бошимизга фалокат устига фалокат ёғилавермаса гўрга эди. Балки мана шу сирли, одам боласи оёқ босмаган дашту биёбонда бир умр қолиб кетармиз. Юз берган воқеа мени шу қадар гангитиб қўйдики, шу чоққача нималар бўлаётганиниям, келажакда нималар юз беришиниям англолмай қолдим. Бугуним озор чеккан миямга даҳшат солса, эртам зим-зиё тундек қоп-қоронги эди.

Бундай оғир аҳволга тушган бошқа одамни топиш амримаҳол. Аҳволимиз шу қадар иочор эдики, мен сизга бу тоғлар силсиласининг аниқ координатларини маълум қилиб, дўстлардан қутқариш партияси юборинглар, деб сўрашни лозим деб ҳисоблайман. Шундай партиянни тузиб юборишгандарида ҳам, унинг Жанубий Америкага етиб келгуничаёқ бизнинг тақдиримиз ҳал бўлиб қолиши турган гап эди. Менинг уя ҳамроҳим тегирмонга тушса бутун чиқадайган одамлар, ҳар бири камоли зукко, матонатли ва жасур киши. Бизнинг умидимиз шундан, худди мана шундан.

Ҳа, биз худди Ойга бориб тушгандек ҳар қандай ёрдам келишидан умидимизни узган эдик. Мабодо бу фалокатдан қутулиб кета олсак, фақат ўз кучимидан мадад оламиз. Ўртоқларимнинг сокин чеҳраларига боққанимда, умидсизлик зулмати тарқалиб кетгандек бўлади. Ўзим ҳам шундай саботлилигим билан ғуурланаман, дейишга журъат этаман. Аслини олганда эса, оғир шубҳалар ичиди изтироб чекардим.

Энди келинг, бизнинг бошимизга тушган фалокатнинг ҳамма тафсилотларини бирма-бир баён қилиб беришга ижозат этинг.

Мен кейинги ҳисботимда профессор Челленжер айтган тоғлар силсиласи ҳалқадек ўраб олган бийдай даштдан етти миль масофада турганимизни ёзган эдим. Гуруҳимиз, бу ясситоғ яқинига келганда, профессор унинг баландлигини анча камайтириб айтгандек туюлди менга, унинг баъзи жойлари етти фут келаркан камида. Афтидан, бу қоялар базальт жинсларидан ташкил топган бўлса-да, улар турли-туман қатламлардан иборат эканлиги ҳам кўзга ташланарди. Эдинбург яқинидаги Селисберий қоятоллари ҳам шунақалигини кўриш мумкин эди. Тоғлар

силсиласининг чўққиси ўт-ўланларга бурканган, қояларнинг четларида буталар, уларнинг орқасида эса баланд-баланд дараҳтлар ўсиб ётипти. Тирик жон зоти бу ерда йўқ, албатта.

Ўша кечаси биз тоғлар силсиласининг шундоқ этагида, бўм-бўш, бефайз бир майдонда лагерь қурдик. Тепамизда юксалган қизил қоялар ниҳоятда типпа-тик бўлиб қолмай, четлари эгилиброқ турганидан бу томондан уларга чиқишининг иложи йўқ эди. Лагеримиз яқинида тепаси торайиб борадиган қоятош тиккайиб турипти. Мен бу қоятош ҳақида боя гапирган эдим, шекилли. У черковларнинг тепасидаги учи ингичкалашиб борадиган найзага ўхшарди. Дараҳтлар билан қопланган чўққисининг баландлиги ясситоғнинг баландлигига тенг келиб қолади, улар орасини жарлик ажратиб туради, холос. Бу қоятош билан унга яқин тоғлар силсиласининг тармоғи учча юксак эмас — назаримда, беш юз-олти юз фут келар, ундан баландмас эди.

— Мен отиб олган птеродактиль худди мана шу дараҳтга қўниб турган эди,— деди профессор.— Қоятошнинг ярмигача тирмашиб чиқибман. Менга ўшшаган яхши альпинист чўққига ҳам bemalol чиқа олади, деб ўйлайман, аммо бари бир ясситоғнинг чўққисига чиқиш мумкин эмас.

Челленжер ўзининг птеродактили ҳақида гап сотаркан, мен профессор Саммерлини кузатардим ва унинг хулқатворида илк бор аллақандай янгилик сездим; у мухолифига рўйи-рост ишониб, ҳатто пушаймон аломатларини ҳам зоҳир қила бошлаганди. Унинг лабларидан ноҳуш заҳарханда фойиб бўлган, ранги қум ўчганча, ҳайратини яширишга уринмасди ҳам. Челленжер ҳам унинг бу ҳолатини сезган шекилли, ғалаба нашидасини сурәтганди.

— Мен птеродактиль ҳақида гапирганимда профессор Саммерли, албатта, оддий лайлакни кўзда тутаяпти,— деди у қўполлик билан кесатиб,— лекин бу лайлакда пат деган нарса йўқ, баданини файритабиий тери қоплаган, қанотлари орасида парда бор, тумшуғида эса қатор-қатортиш.

Челленжер у томон қуллуқ қилиб энгашди, кўзларини қисиб қўйди; ҳамқасабаси бунга чидай олмай ундан узоқлашди.

Эрталаб озиқ-овқатни иқтисод қилишимиз зарур бўлгани учун қаҳва ва маниок¹ билан енгилгина нонушта

¹ Маниок — сутли ўсимликлар оиласига мансуб гиёҳ, илдизи, мевасини пишириб ейиш мумкин.

қилиб олганимиздан сўнг, ҳарбий кенгаш чақириб, ясси-
тоғ устига қандай кўтарилиш масаласини мұхокама қил-
дик.

Профессор Челленжер мисли кўрилмаган бир тантана-
ворлик билан раислик қилди — олиймақом таҳтидан туш-
са ўлиб қолар.

Мана шундай бир манзарани қўзингиз олдига келти-
ринг-а: похол шляпасини бошига қўндириб олган бу сер-
соқол киши қовоқларини қисганича бизга тикилиб, ҳозир-
ги аҳволимиз ва бундан бўёниги режаларимиз тўғрисида
сўзлаяпти. Унинг олдида биз учаламиз: тоза ҳавода мири-
қиб, бақувват бўлиб, қорайиб кетган камина камтарин
қулингиз, аввалги ишончсизлик қиёфасини ўзгартирмай
виқор билан трубкасидаги тамакисини буруқситаётган
Саммерли ва милтиғига суюнганча, бургутона нигоҳини
нотиққа тиккан ориқцина лорд Жон пойгакда ўтирибмиз.
Орқамизда эса икки қора метис билан ғуж бўлиб олиш-
ган ҳиндулар, олдинда бўлса — эзгу мўлжалимизга етиш
йўлида ғов бўлиб турган қовуррасимон қизғиши қоялар
юксалган.

— Бу ясситоққа кўтарилиш учун биринчи келганимда
бор ҳунаримни ишлатганимни гапиришнинг ҳожати бор-
микин? — гапини бошлади раҳбаримиз.— Мендек тажри-
бали альпинистки буни уddaрай олмапти, бошқаларга йўл
бўлсин. Ростини айтсам, ўшанда ҳеч қанақа альпинистлик
анжомлари йўқ эди-ку-я, лекин мен бу сафар уларни ғам-
лаб келдим, энди нима бўлса ҳам шулар ёрдамида қоя-
нинг чўққисига албатта чиқаман. Айтгандай, тоғнинг бош
чўққисига бу томондан кўтарилиш ҳақида ҳозирча ўйла-
маса ҳам бўлади. Ўтган сафар мен шошилгандим — ёғин-
сочин мавсуми бошланганди, бунинг устига ғамлаб келган
озиқ-овқатларим ҳам тугаёзганди. Ана шу сабабларга кў-
ра вақтим зиқ бўлиб, тоғ чўққисини шарқ томондан олти
милча юриб айланиб ўтишга улгурдим, холос, лекин кў-
тарилиш учун қулагай бирор жойни топа олмаган эдим.
Хўш, энди нима қиламиш?

— Менимча, соғлом ақл бизга битта йўлни кўрсатиб
туритпи,— гапга тушди профессор Саммерли.— Модомики
сиз бу тоғни шарқ томондан текширган экансиз, энди
ғарбга бориш керак, у томонидан чиқишининг иложи борми-
йўқми, деб қарашиб лозим.

— Тўғри,— қувватлади уни лорд Жон.— Менимча, бу
тоғ тизмаси унча катта эмас. Биз уни айланиб ўтамиш-да,
ё керакли нарсани қидириб топамиш, ёхуд чиққан жойи-
мизга қайтиб келамиш.

— Мен навқирон дўстимга;— деди Челленжер (у менга ҳамиша ўн яшар болага мурожаат қилгандек гапиради),— тушунтирганман-ку, тоққа осонгина чиқиб бўлмайди деб, бунинг сабаби жуда жўн: борди-ю, шундай бўлганида ясситоғ бошқа оламдан кесилиб қолмаган, унда турларнинг яшаси учун бизга маълум бўлмаган қонунларга зид келувчи барча шарт-шароитлар яратилмаган бўларди. Лекин шунга қарамасдан бу тоғ қиямаликларида тажрибали альпинистлар чиқа оладиган, аммо оғир, бесёнақай ҳайвонлар ўта олмайдиган жойлар бор деб ҳисоблайман. Ана шундай жойлардан камида биттаси борлигига мен аминман.

— Бундай ишонч билан айтишингизга сабаб нима, сэр?— шартта сўради ундан Саммерли.

Бунга сабаб ўтмишдошим, америкалик Мепл-Уайтнинг бир амаллаб бу ясситоқقا чиқишига муваффақ бўлганидир. Бўлмаса альбомидаги баҳайбат маҳлуқнинг расмини қандай чизган бўларди?

— Бинобарин, сиз буларнинг ҳаммаси текширилмасдан олдиноқ йўрғалаб олдинга кетаяпсиз,— қайсарик билан ёътиroz билдири Саммерли.— Мен ясситоғнинг мавжудлигини тан оламан, чунки у кўз олдимда турипти, лекин унда ҳаёт борлигини ҳали ҳеч ким менга исбот қилиб берганий ўйқ.

— Муҳтарам сэр, сиз тан оласизми, олмайсизми, бунинг асло аҳамияти ўйқ. Лекин нафси замрини айтганда, ясситоғнинг ўзи борлиги онгингизга етиб борганидан хурсандман,— Челленжер бошини кўтарди-да, ўрнидан сапчиб туриб, Саммерлининг ёқасидан олди, иягини юқори кўтарди.— Қани, айтинг-чи, сэр,— қичқирди бўғилиб хирилларкан,— ясситоғда ҳайвонлар олами мавжудлигига энди ишондингизми?

Мен бу тоғлар тизмасининг чети қалин ўт-ўланлар билан қопланганини айтиб ўтгандим. Мана энди ана шу ўт-ўланлар орасида аллақандай қора, ялтироқ мавжудот кўриниб қолди. У секин-аста жар томон судралиб юрди, шунда биз уни яхшилаб кўриб олдик: у боши юмалоқ белкуракка ўхшаган каттакон илон экан. Илон худди сирлангандек силлиқ тангаларини қуёш нурларида жилвалантиргандек жар ёқасида бир минутча лапанглаб турди-да, кейин орқасига қайрилиб, буталар орасида ғойиб бўлди.

Бу манзара Саммерлини шунчалик маҳлиё қилиб қўйган эдики, у ҳатто Челленжернинг чангалидан қутулиб кетишга ҳам ҳаракат қилмасди, лекин илон ғойиб бўлгач,

у ҳамкасабасини итариб юборди-да, яна ўзини гоз тутди.

— Профессор Челленжер,— деди у,— ўз сўзларингизнинг роетлигига ишонтириш учун бошимни осмонга қара-тишдан бошқачароқ усул қўллаганингизда, жуда хурсанд бўлур эдим. Ҳатто жайдари бўйма илоннинг пайдо бўлиши ҳам бу бебошлигингизни оқлай олмайди.

— Ҳар қалай, ясситоғда ҳаёт бор! — тантанавор қич-қирди унинг ҳамкасабаси.— Мана энди, менинг тезисим шу қадар аниқ далил билан тасдиқлангач, уни ҳатто энг калтабин қайсарлар ҳам шубҳа остига ололмайди, қўнал-фамизни тарк этиб, тоққа чиқса бўладиган жойни топиш учун ғарб томон жилишини таклиф қиласман.

Тоғнинг этаклари тошлоқ, нотекис бўлгани учун биз секин, қийинчилик билан олға сийлжирдик. Лекин беҳосдан оёғимиз остидан чиқиб қолган топилма бизни руҳлантириб юборди: биз аллакимларнинг бурунги қўналғасига дуч келган эдик. Тошлар орасида чикаго гўшт консервальари банкаларидан бир нечтаси, уларни очадиган синиқ пичноқ, «Конъяқ» ёзувли шиша ва бундай жойларда бўла-диган бошқа майда-чуйдалар ивирсиб ётарди. Фижимлаб ташланган қофоз «Чикаго демократи» газетаси бўлса ҳам унинг қачон чиққанини била олмадик.

— Меники эмас,— деди Челленжер.— Буларни Мепл-Уайт қолдирган бўлиши керак.

Лорд Жон қўналға соясига жойлашган баланд дарахтсимон папоротникнинг танасига синчковлик билан узоқ тикилди.

— Буни қаранглар-а,— деди у.— Менимча, бу йўл кўрсатувчи устунга ўхшайди.

Дарахтлар ўткир учини ғарбга қаратиб, пайраха қоқиб қўйилипти.

— Мутлақо тўғри! — деди Челленжер қичқириб.— Шундай бўлиши керак-да! Ўтмишдошимиз олдиндаги йў-ли хатарли эканлигини билиб, мабодо мени қидириб қо-лишса, топишсин деб, ана шу белгини қолдирган. Тўхтаб туринглар, ҳали яна бошқа нарсалар ҳам топиб олармиз.

У ҳақ бўлиб чиқди, лекин биз кўрган нарса фавқулодда кутилмаган ва ниҳоятда қўрқинчли бўлиб чиқди! Тоғнинг шундоққина этагида баланд ўсган бамбуқлар зич саф торган эди, бундай бамбуқзордан саёҳатимизнинг дастлабки кунларида ўтгунча ўлиб бўлган эдик. Бамбуқ поялари баъзан йигирма футдан ҳам узун бўлиб, қозиқнинг найзасидек ўткир, бақувват учлари эса кўкка сан-чилигандек диккайиб-диккайиб турарди. Биз ана шу бамбуқлар қатори ёнидан борарканмиз, қўйқисдан аллақан-

дай оқ нарсанинг ялт этиб кетганини пайқаб қолдик. Мен поялар орасига бошимни суққан эдим, одамнинг баш сугини кўриб қолдим. Ундан бир неча қадам жойда, чеккароқда скелетнинг ўзи ҳам ер билан битта бўлиб ётарди.

Ҳиндулар ҷибоқларини ишга солиб тезлик билан бу ерни очиб, тозалашган эди, бунда юз берган фожия бутун тафсилотлари билан кўз олдимизда намоён бўлди-қўйди. Ҳалок бўлган кишининг кийимлари чириб, увадаларигина қолипти, қоқ суюги қолган оёғидаги бошмоғи ҳали бутун, унга қараб бу пойафзалнинг собиқ эгаси европалик деб ҳукм чиқариш мумкин эди. Суяклар орасида Нью-Йоркдаги «Гудзон» фирмаси ишлаб чиқарган олтин соат, занжирга маҳкамланган стилографик қалам ётарди. Қопқонига «Ж. К.га А. Э. С. дан» деб ўйиб ёзилган. кумуш портсигар ҳам, шу ерда ётарди. Портсигар ҳали қорайиб улгурмаган, демак, баҳтсиз ҳодиса юз берганига кўп вақт бўлган эмас.

— Бу ким ўзи? — сўради лорд Жон.— Эҳ, бечора, биттаям суюги бутун қолмапти-я!

— Қобирғалари орасидан бамбуқ ҳам ўсиб чиқипти,— деди Саммерли.— Аслида-ку, бамбуқ жуда тез ўеади-я, лекин скелет бу ерда ётганидан буён унинг пояси йигирма фут баландга кўтарилганига ақлинг бовар қилмайди.

— Ҳалок бўлган кишининг шахси масаласига келганимизда,— деди Челленжер,— бу хусусда менда ҳеч қандай шубҳа йўқ. Гациенда сизларга қўшилишдан олдинроқ Мепл-Уайт ҳақида аниқ маълумотлар олганман. Пара шаҳрида ҳеч ким уни танимас экан. Баҳтимга, унинг альбомидаги битта расм жонга оро кириб, мени тўғри йўлга солиб юборди. Росариодаги аллақайси руҳоний уйидаги ионушта тасвирланган расм эсингиздами? Мен ана шу руҳонийни қидириб топишга муваффақ бўлдим, гарчи бу одам али десанг, бали дейдиган қайсар, диний эътиқодлар ҳозирги замон фанининг бузғунчилик ҳаракатларига тоб беролмаслигини исботлашга уринаётганимда жizzакилик қилиб, жаҳли чиққан бўлса-да, ҳар қалай, суҳбатимиз зое кетмади. Мепл-Уайт Росариога тўрт йил бурун, яъни ўлимидан икки йил аввал келган экан. У ёлғиз бўлмай, америкалик Жеймс Колвер деган дўсти саёҳатда унга ҳамроҳлик қилган экан, аммо у қирғоққа тушмаган ва руҳоний билан кўришмаган. Шунинг учун ҳам рўпарамиздаги скелет худди ана шу Жеймс Колверники эканлигига шубҳа қилмасак бўлади.

— Унинг ҳалокати шарт-шароитлари ҳам ана шундай шубҳага жуда кам ўрин қолдиради,— деди лорд Жон.—

У қоядан йиқилиб тушган ё бўлмаса, тепадан ташлаб юборилгану бомбукка санчилган. Бўлмаса суякларининг синганини изоҳлаб бўлмайди. Бунинг устига бамбуқ унинг баданини бунчалик тез тешиб ўсиб кетолмасди.

Биз олдимизда ётган суякларни чурқ этмай кўздан кечирав эканмиз, лорд Жон Рокстон айтган гапларнинг мағизини чақиб, мулоҳаза юритардик. Қоянинг чиқиб турган жойи бамбуқзор узра бамисоли оғир болғадек осилиб турарди. Америкалик ўша ердан тушиб кетган. Лекин ўзи йиқилганмикин? Бу ҳақиқатан ҳам бахтсиз ҳодисамикин? Балки... Бу Номаълум мамлакат кўзимизга аллақандай мудҳиш ва қўрқинчли кўриниб кетди.

Биз орадаги сукутни бузмай йўлга тушиб, ривоятларга ишониладиган бўлинса, ўркач-ўркач тўлқинлари кемаларнинг мачталари узра баланд кўтарилиб-кўтарилиб турдиган уфқдан-уфққа чўзилиб кетган бепоён Арктика музликларини эслатадиган тик ва силлиқ тош деворлар ёнидан олға боравердик. Беш миль йўл юрсак-да, бу қоялар силсиласида битта ҳам ёриқни, ҳатто дарз кетган жойни учратмадик. Лекин бирдан қаршимизда умид учқуни ялт этиб кетди. Ёмғир зарралари туша олмайдиган чуқурчада аввалгидек ғарбга юришни кўрсатувчи ўқ бўр билан чизиб кўрсатилган эди.

— Яна Мепл-Уайт,— деди профессор Челленжер.— У, афтидан, менинг изимдан меҳрибон, ғамхўр кишилар келишади-ку, деб ҳис қилган бўлса керак-да.

— Демак, унинг ёнида бўр бўлган экан-да?

— Бўлмаса-чи! Унинг йўл халтасида пастель қаламлари билан роса бир яшик бўр бор эди. Оқ қаламининг қолдігини кўргандай бўлганим эсимга тушди.

— Жуда ишончли далил,— деди Саммерли.— Хўш, қани унинг ишораларига амал қилиб, ғарб томон юраверайлик-чи.

Биз яна беш миль йўл юрганимиздан кейин қояга чизилган оқ ўқни кўрдик. Мана шу ердаги тош деворда биринчи торгина ёриқ пайдо бўлди. Ериқда яна ўқ чизилган бўлиб, у қаёққадир юқорига ишора қилиб турарди.

О, нақадар сўлим, шукуҳли бу диёр! Бошларидаги улкан-улкан қоялар кўкка бўй чўзган, зангори осмонда пағапаға булатлар сузади, тангадек офтоб тушмайди, икки қайта ўраб турган яшилликдан қуёш нури ўта олмайди. Биз бир неча соатдан бери ҳеч нарса еганимиз йўқ, тош йўлдан қийналиб юришимиз тозаям тинкамизни қуритган, шундай жойда тўхтаб, ором олмай бўладими! Ҳиндулар-

га чодир тикишни буюрдик-да, тўртовимиз икки метис ҳамкорлигига тор даранинг ичи томон юрдик.

Даранинг оғзи энига қирқ футдан зиёд бўлса-да, кейин тезда торайиб-торайиб, охири қиямаликка тақалади, у жудаям нишаб ва сирғанчиқ бўлганидан бу ердан юқорига чиқиш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Бизнинг ўтмишдошимиз бундан бошқа жойни кўзда тутгани аниқ. Орқамизга қайтдик — даранинг чуқурлиги бор-йўғи чорак милча келарди, бирдан лорд Жоннинг ўткир кўзи бизга керак бўлган нарсага тушиб қолди. Шундоққина бошимизда, баландда, зим-зиё жойда янада қоп-қора дор кўринди. Бу, шубҳасиз, аллақандай форнинг оғзи эди.

Водий этагида тошлар уймалашиб ётгани учун тепага қийналмай чиқа олдик. Ҳамма шак-шубҳаларимиз бартараф бўлди. Мана ўша ғорга кириладиган жой, унинг олдида яна бўр билан чизилган ўқ! Демак, шу ердан, худди мана шу жойнинг ўзидан Мепл-Уайт ва унинг баҳтиқаро ҳамроҳи ясситоғ тепасига кўтарила бошлаган.

Биз шу қадар ҳаяжонланиб кетдикки, ҳатто лагеримизга қайтиб боришиням ўйламай қолдик. Тезлик билан форни текшириб чиқиши хоҳлардик. Лорд Жон ягона нур манбайимиз хизматини ўташи керак бўлган электр фонар часовини елкасига осиб олган қопчиғидан чиқариб, қояларга сариқ нурлар тушириб олға юрдик. Ундан кейинда қолмай борардик.

Деворларининг силлиқлигига, уюм-уюм тошларининг юмалоқлигига қараганда, қояларнинг бу чуқурини сув ювиб кетган эди. Унинг ичига битта-битта бўлиб, жудаям энгашиб зўрға кира олдик. Дастребки эллик ярд масофа давомида фор қоя ичига чуқурлашиб борди, кейин эса қирқ беш даража бўрчак ҳосил қилиб, юқорига кўтарила бошлади. Тезда кўтарилиш янада тиклашди ва биз майда, сочилиб турган шағал устидан эмаклаб юришга мажбур бўлдик. Яна бир неча минут ўтар-ўтмас лорд Рокстон қичқириб юборди:

— Буёғига йўл йўқ!

Унинг орқасидан тикилишиб, фонарнинг сариқ ёруғида уваланиб тушиб, форнинг шифтигача уюлиб кетган базалт жинсларини кўрдик.

— Упирилиш!

Биз бир неча тошни олиб ташладик, лекин бунинг фойдаси бўлмади, катта-катта тошлар лиқиллаб қолди, холос, улар қулаб тушиб бизни босиб қолиши мумкин эди. Бундай тўсиқдан ўтишга кучимиз етмаслиги аниқ. Мепл-Уайт борган йўл энди йўқ.

Бу ҳолдан ниҳоятда эзилиб, чурқ этмай орқамизга қайтиб, қоронғи дарада каловланиб юрдик. Лекин шу ерда бир ҳодиса рўй бериб, бошқа ҳамма воқеалардан ошиб тушди.

Биз дара тубида ғуж бўлиб турганимизда қўққисдан ёнгинамиздан каттакон тош учиб ўтди. Бир ўлимдан қолдик. Бу улкан тошнинг қаердан кўчиб тушганини турган жойимиздан кўриб бўлмади, лекин гор оғзида қолган иккичетиснинг гапига қараганда, тош уларнинг ҳам ёнидан физ этиб ўтган, бинобарин, бу ҳарсанг қоя чўққисидан бошқа жойдан тушган эмас. Биз тепага қарадик, лекин қоя четларини ҳошиядек ўраб олган ўт-ўланлар орасида қилт этган ҳаракат сезилмасди. Шундай бўлса-да, тош бизга мўлжалланганлигига ҳеч биримиз шубҳаланмасдик. Демак, ясситоғ устида одамлар бор, улардан энг ёмон нарсадарни кутиш мумкин!

Биз бу кутилмаган воқеа режаларимизни бузиб юбормаса гўрга эди деган фикрда шошилинч равишда дарадан чиқдик. Аҳволимиз бусиз ҳам оғир эди, табиатнинг ўзи қўйган ғов ҳам етмаганидек, ёмон ниятли кишиларнинг ғулуси ҳам қўшилса, ҳолимиз нима кечаркин?! Иккинчи ёқдан, бор-йўғи юз футча нарироғимиздаги ана шу қалин ўт-ўланлар орқасида нима борлигини билмасдан Лондонга қайтиб боришга ким ҳам журъат қила оларди? Бу ҳолни муҳокама қилиб, ясситоғни айланиб ўтиб, чўққига чиқиш мумкин бўладиган жойни қидириб топишга қарор қилдик. Қоялар силсиласи энди анча пасайиб, ғарбга эмас, шимолга қараб кетганди, агар босиб ўтган йўлимизни доиранинг бир сектори деб қабул қилсак, демак, доиранинг ҳамма қисми унча катта эмас экан. Ҳеч бўлмаганда бир неча кундан кейин айланиб ўта бошлаган нуқтамизга қайтиб келамиз-ку, ахир.

Шу куни йигирма икки миль йўл юриб ҳеч нимага зриша олмадик. Лекин шуни айтиб қўяйки, анероид барометрнинг кўрсатишича, қайиқларимизни ташлаб кетган жойимиздан секин-аста денгиз сатҳига нисбатан камида уч миль юқори кўтарилибмиз. Ҳарорат ва ўсимликларнинг ўзгаришига сабаб шу экан-да. Биз тропик ўрмонларда сайёҳларнинг жонини эговладидиган лаънати ҳашаротлардан қарийб қутулиб қолгандик. Пальмаларнинг баъзи турлари ҳали учраб туради, дарахтсизон папоротниклар ҳамон кўплаб ўсиб ётипти, лекин Амазонка ҳавзасида жуда сероб бўладиган баланд дарахтлардан ному нишон қолмайти. Аммо буларнинг ўрнига шу хўмрайган қоялар орасида жонажон ўлкамизни эслатувчи ўзимизнинг гул-

лардан печак, страстоцвет ва бегонияларни учратиш нақадар қувончли! Стрitem кўчасидаги бир ҳовлиниг дeraзасида худди шундай қизил бегония гули ўсиб турганини кўрган эдим... Э, нималар деяпман, шахсий хотира-ларга берилиб кетдим шекилли!

Уша оқшом — биз тоф силсиласини айланиб ўтган ўша биринчий кунимиз ҳақида гапирайпман — шундай воқеага дуч келдикки, бундан кейин бизни фақат мўъжизалар кутаётганига ҳеч ким шубҳа қилмай қўйди.

Азизим мистер Мак-Ардл! Сиз бу сатрларни ўқир экансиз, мени редакция илк дафъа буёққа бекорга юбормаганлигини, профессорнинг рухсати билан чоп этса бўладиган бу материалнинг ниҳоятда қизиқарли эканлигини ҳис қиласиз. Сўзларимнинг ростлигини тасдиқловчи ашёю далиллар билан Англияга эсон-омон қайтиб борсам, ўзимоқ уни эълон қилишга журъат этаман, бўлмаса мени ҳам янги Мюнхгаузен деб юришмасин тағин.

Сиз ҳам балки бу масалада мен билан ҳамфирк бўлсангиз керак, бинобарин, менинг мақолаларим муқаррар қўзғаши мумкин бўлган танқид ва скептицизмлар бўронидан муносиб равишда муҳофазаланишимизга қодир бўлгуни-мизча, мазкур материалларни эълон қилмассиз, «Дейли-газетт» нуфузига птур етказмассиз, деб ўйлайман. Шу бойисдан бу ғаройиб воқеа ҳақидаги ҳисботот қариямиз «Дейли»га гултождек шов-шувга сабаб бўлувчи дебоча бўла-ди-да! — столингизда вақти-соатини кутиб ётаверсин.

Ваҳоланки, воқеа бир лаҳзада бўлиб ўтди, ундан мияларимизда изларгина қолди.

Воқеа шундай юз берган эди. Лорд Жон чўчқадек келадиган бир ҳайвон — агутини отганди. Гўштининг бир нимтасини ҳиндуларга бериб, қолганини ўзимиз учун гулханда кабоб қила бошладик. Қоронфи туша бошлаши билан бу ер совуқ бўлиб кетади, шунинг учун ҳар биримиз мумкин қадар оловнинг пинжига яқинроқ суқилиб оламиз. Ойсиз зим-зиё туң бўлса ҳам юлдузлар текислик устини қоплаган қоронфилик пардасини ёритмоқчидек бўлишарди. Кўқ-қисдан, ана шу қоронфиликдан, ана шу зим-зиё туң қўйни-дан аллақандай бир маҳлуқ аэроплан товушига ўхшаб ҳуштак чалиб, тепадан гулханимиз томон учиб кела бошлади. Пардали қанотлари худди кўрпадек устимиизга ёпилди, шу чоғ мен унинг илонникига ўхшаш бўйини, қип-қизил чўғдек ёниб турган қўрқинчли кўзларини, мени ҳайратда лол қолдирган майдада садафдек тишлар билан тўла каттакон узун тумшуғини кўриб қолдим. Бир лаҳза ҳам ўтмай бу маҳлуқ... кечки овқатга тайёрланаётган ёмиши-

миз билан бирга ғойиб бўлди-қолди. Энига йигирма фут келадиган улкан қора соя осмони-фалакда парвоз қилиб, баҳайбат, қанотлари юлдузларни тўсиб, тепамизда юксалган қоялар ортида кўздан ғойиб бўлди. Биз ҳаммамиз¹ бамисоли гарпиялар¹ ҳужумига учраган Виргилий қаҳрамонларига ўхшаб гулханимиз атрофида миқ этмай ўтириб қолдик. Сукутни биринчи бўлиб Саммерли бузди:

— Профессор Челленжер,— тантанавор, ҳаяжондан титроқ товушда деди у,— мен сиздан кечирим сўрашим керак. Мен ноҳақ эканман, сэр, ўтган ишга салавот, унтарсиз деган умиддаман.

Бу гап ўз вақтида яхши айтилганди, иккала олимимиз биринчи марта қўл сиқиб кўришишди. Птеродактиль билан биринчи бор бевосита учрашувимиз бизга ана шундай қувончли дақиқаларни армуғон этди! Бу одамларнинг ярашишлари учун овқатимиздан айрилганимиз ҳам алам қилмади.

Лекин ясситоғда тарқхимизгача мавжуд бўлган маҳлуқлар бўлса бордир, бироқ улар, афтидан, кўпга ўхшамайди, чунки кейинги уч кун ичидаги унга ўхшаган ҳеч нишани учратмадик. Шу кунлар давомида биз бийдай, қипяланғоч, юракни сиқадиган ясситоғнинг шимолий ва шарқий девори ёқалаб юравердик. Аввалига тошлоқ саҳро, кейин ёввойи қушлари кўп бўлган фам-андуҳ оғушидаги ботқоқликларни босиб ўтдик. Бу жойларда одам оёқ босмаган, қояларнинг ўндоққина тагидаги мана шу торги на йўл бўлмаганида, орқамизга қайтармидик.

Бу яримтропик ботқоқликлар аталасига неча марта лаб белимизгача тушиб кетмадик! Лекин ҳаммасидан даҳшатлиси — Жанубий Американинг энг заҳарли, энг ёвуз илонлари — яракаки эди. Бунақа илонлар шу ботқоқликларда жуда кўп экан. Улар қўланса ботқоқликлардан гала-гала бўлиб чиқишиб, орқамиздан сапчиб қолишарди. Доимо ўқлаб олиб юрган миљтиқларимизгина бизни омон сақларди. Мен, эҳтимол, кулранг-қўқимтири қурбақа ўтларга бурканган ботқоқликнинг воронқасимон чуқурларидан бирига тушиб кетганимда кечирган даҳшатли ҳолатимни умрбод унутмасам керак. Ўша чуқур ҳалиги газандаларнинг ини экан, чуқурнинг ёнверларида бу илонлар фужғон ўйнаб ётишган экан, шу ондаёқ биз томон югуришди, чунки яракакилар одамни кўришлари биланоқ унга даф қилишлари билан машҳур-да. Илонларнинг ҳаммасини

¹ Гарпиялар — қадимги юнон мифологиясидаги қанотли йиртнич маҳлуқлар.

олиб йўқ қилиб бўлармиди, шунинг учун кучимизнинг бориша урра қочдик. Тўхтаганимизда орқамга бундоқ қарасам, бизни таъқиб қилувчи даҳшатли махлуқлар қамишлар орасида ўрмалаб келишашти, хуружни тўхтатгилари йўқ, мен бу манзарани ҳеч қачон унутмайман. Биз чизаётган харитада бу жойни Илон ботқофи деб атадик.

Ясситоғнинг шарқий томонидаги қоялар қизил эмас, балки тўқ-жигаррангда экан, унинг чўққисида хошиядек бўлиб турган ўт-ўланлар анча сийраклашиб қолган, лекин тоғ тизмасининг умумий баландлиги уч юз-тўрт юз футча камайган бўлса-да, юқорига кўтарилишимиз учун қулай жой топмадик. Бу ердаги қоялар биз айланиб ўтаётган жойлардагидан ҳам тикроққа ўхшайди. Буларга чиқиб бўлмаслигини тошлоқ саҳро томондан олиб, мазкур ҳисоботга илова қилинган суратдан ҳам билса бўлади.

— Лекин ёмғир сувлари пастга оқиши керак эди-ю,— дедим келгуси ишларимиз муҳокамаси пайтида.— Демак, қиямаликларда ўпқон бўлмаслиги мумкин эмас.

— Навқирон дўстимизнинг ақли баъзан балодек ишлаб, қолади, яхши фикрлар ҳам чиқади,— жавоб берди профессор Челленжер елкамга қоқиб.

— Ёмғир сувлари қаёққадир чиқиб кетиши керак-ку,— тақрорладим мен.

— Қойил, фаҳму фаросатингга балли-э! Ақлу заковатинг жойида! Лекиң фалокат шундаки, биз ана шунаقا ўпқонлардан биттасиниям учратмадик-да.

— Унда сув қаёққа кетади?

— Сизиб чиқадиган жой бўлмаганидан кейин бир ерга йиғилса керак.

— Демак, ясситоғ марказида кўл бор экан-да?

— Шундай бўлса керак.

— Кўл қадимги кратер ўрнида пайдо бўлганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас,— деди Саммерли.— Бу тоғ тизмаси вулқон отилган пайтда бўлган. Ҳар қалай, ўйлашимча, ясситоғнинг усти ўртасига қараб нишабланиб борса керак, унда эса каттагина резервуар бўлиб, унга йиғилган сув аллақандай ерости йўллари билан Илон ботқоғига оқади.

— Е бўлмаса буғланиб кетади, бу ҳам ҳароратнинг маълум даражада сақланишига кўмаклашади,— дея гап қистириди Челленжер. Шундан кейин олиму зукколар тарки одат-амримаҳол дегандек биздек омилар ҳеч вақони тушунмайдиган илмий баҳсларини бошлиашди.

Олтинчи куни биз тоғ тизмасини айланиб ўтиб, пирамидасимон қоянинг пойидаги аввалги қўналғамизга қайтиб келдик. Ҳафсаламиз пир бўлиб, ҳафа бўлиб қайтдик, чун-

ки тоғни айланиб ўтганимиздан кейин энг эпчил, энг довюрак одам ҳам бу ясситоғ устига чиқишига журъат этол-маслигига қатъий ишонч ҳосил қилган эдик. Мепл-Уайтнинг йўл кўрсатувчи белгилари (афтидан ўзи ҳам шу ишоралардан фойдаланган бўлса керак) бошлаб борадиган дара томонга энди ўтиб бўлмасди.

Энди нима қиласми? Фамлаган озиқ-овқатимиз, ов қилиб топган емишларимиз етарли бўлса ҳам, бир кун эмас, бир кун яна овқат излашга мажбур бўламиш-ку. Икки ойдан кейин ёғингарчиликлар бошланади, унда лагерда ўтириб бўлмайди-да. Бу қоялар мармардан ҳам қаттиқ бўлгани учун уни кёсиб сўқмоқ йўл қилишга вақтимиз ҳам йўқ, кучимиз ҳам етмас эди. Шунинг учун ҳам ўша кечаси ҳаммамиз хўмрайиб бир-биrimизга тикилганча, бирор оғиз ортиқча сўз айтмай, кўрпага ўралиб ётганимизга ажабланмаса ҳам бўлади. Ухлашимдан олдин қизиқ бир манзарани мароқланиб кузатдим: Челленжер бамисоли улкан чўл қурбақасига ўхшаб, гулхан ёнида чўнқайиб, каттакон калласини қўлига тираганча фикрга толган эди, ҳатто «хайрли тун» деганимга ҳам жавоб қилмади.

Аммо эрталаб бутунлай бошқа Челленжерни кўрдик. Бу Челленжер, афтидан, ўзининг мўътабарлигидан ўзи ғуруланиб, соқи-сумбати билан талтайиб, ўзидан-ӯзи мамнунилигини намойиш қиласди. Нонушта пайтида ўзини камтарликка олиб, сипо ўтири, туриш-турмуши гўё: «Ҳамма мақтовларингга муносибман, мен буни биламан, мени уялтириб, қизартиравермаларинг», — деяётгандек эди. Соқоли чўччайиб кетган, кўкраги олдинга чиқсан, ўнг қўли эса камзулининг орқасида эди. У ўзини Трафальгар-сквердаги ҳали навбатдаги лондон тасқараси эгаллашга улгурмаган шоҳсупада тургандай тақаввур қиласа керак чори.

— Эврика! — қичқирди ниҳоят Челленжер соқоли орасидан тишларини ялтиратиб.— Мени табриклашларинг мумкин, мен эса сизларни табрикласам бўлади. Масала ҳал бўлди!

— Ясситоққа чиқадиган йўлни топдингизми?

— Шундай деб ўйлашга журъат этаман.

— Қаёқдан, айтинг!

Челленжер жавоб ўрнига қўналғамизning ўнг томонида юксалиб турган пирамидасимон қояга ишора қилди. Ҳаммамизнинг афтишимиз ғалати бўлиб кетди, ҳар қалай ўзимнинг башарам ўзгариб, чўзилиб кетганига кафилман. Челленжернинг сўзларидан мана шу қоя устига кўтарилиш мумкинлигини билдик. Ахир, у билан ясситоғ ўртасида тубсиз жар бор-ку!

— Биз ундан асло ошиб ўта олмаймиз-ку,— дедим мен зўр-базўр.

— Бу чўққига биз бир амаллаб чиқамиз,— деди у.— У ерда эса кўрамиз, балки сизларга сон-саноқсиз кашфиётларимни намойиш қиласман.

Ноунуштадан кейин барча альпинистлик асбоб-анжомларимиз жойланган қопни очдик. Ундан темир тирноқларни, ускуналарни, юз эллик фут узунлиқдаги бақувват ва енгил арқонларни олдик. Лорд Жон тажрибали альпинист. Саммерли ҳам альпинистлар қатори қийин кўтарилишларда қатнашган эди, бинобарин, орамиздаги бу ишга илк бор қадам қўювчи ёлғиз мен эканмән. Лекин кучфайратим билан завқ-шавқим тажрибасизлигим ўрнини бошиши керак.

Гарчи баъзан қўрқувдан сочларим тикка бўлиб кетган вақтлар ҳам кечган бўлса-да, вазифа унчалик оғир эмасди. Кўтарилишнинг биринчи ярми жуда жўн кўчди, лекин кейин қоятош тобора тиккайиб бораверди, ўттиз фут масофани қийналиб, ҳар бир дўнгга, ҳар бир ёриққа оёқ қўйиб, тирмашиб силжийвердик. Агар Челленжер бўлмаганида мен ҳам, Саммерли ҳам бу қоятошга чиқа олмасдик. У биринчи бўлиб чўққига чиқди-да (шундай семиз одамнинг эпчиллигини кузатишнинг ўзи мароқли эди), арқонни ўша ерда ўсаётган катта дарахтнинг танасига боғлади. Биз унинг ёрдами билан хотекис тош девордан судралиб, юқорига кўтарилавердик, эни йигирма беш фут келадиган ўт ўланлар ўсиб ётган майдончага чиқиб олдик. Бу қоятошнинг нақ чўққиси эди.

Нафасимни ростлаб олгач, орқамга қарасам, кўз олдимдаги манзарани кўриб ҳайратда қолдим. Назаримда бутун Бразилия текислиги кўкимтири туман қўйнида узоқларга, уфқача чўзилиб, ястаниб ётгандек кўринди. Шундоққина оёғимиз тагидан у ёр-бу ерида дарахтсимон папоротниклар ўсиб ётган, тепаликларининг ўркачида эса биз яқинда ўтиб келган сариқ-яшил бамбуқзорлари кўзга яққол ташланиб турган ясситоғ қиямалиги бошланарди. Кейин буталар ва дарахтзорлар қуюқлашиб-қуюқлашиб, ниҳоят чангальзорнинг зич деворига айланди; бу чангальзор кўз илғамас пучмоқларга; балки мамлакатнинг роса иккиминг миль ерига чўзилиб кетган эди.

Мен бу мафтункор манзаранинг сеҳрига берилиб турар-канман, бирдан профессорнинг оғир қўли елкамга тушганини ҳис қилдим.

— Сиз буёққа қаранг, навқирон дўйстим,— деди у.—

Véstigia nulla retror sum!¹ Олға интилинг, шонли мақсадимизни кўзланг, йигит!

Мен нигоҳимни ясситоғ сари бурдим. У биз турган жой сатҳида бўлиб, четларини өнда-сонда дараҳтлар ҳам кўри-надиган бутазорлар ям-яшил ҳошиядек ўраб олган бу яс-ситоғ қоятошга жудаям яқин бўлгани учун, наҳотки унинг устига чиқиш шунчалар қийин бўлса, деган шубҳа хәёлимга келди. Кўз билан чамалаганда, бу жарлик энига қирқ футдан ошмас эди, лекин бари бир эмасми — қирқ футми ёки тўрт юз футми?

Мен дараҳтнинг танасини ушлаганимча пастга, жарга қарадим. Иккала девор — тоғ тизмасининг ҳам, қоятошнинг ҳам девори типпа-тик эди.

— Жуда ғалати нарса экан-да! — орқамдан профессор Сammerlinning хириллаган товуши эшитилди.

Орқамга ўғирилган эдим, унинг мени жарга йиқилиб кетишимдан сақлаб турган дараҳтни зўр қизиқиш билан кузатаётганини кўрдим. Унинг силлиқ пўстлоғи ва майдамайда қовурғасимон барглари жудаям танишдек туюлди.

— Бу ахир шамшод дараҳти-ку! — хитоб қилдим мен.

— Мутлақо тўғри, — тасдиқлади Сammerли. — Бизнинг ҳамشاҳаримиз ҳам мусоғир бўлиб келиб қолган экан-да.

— Ҳамшаҳаргина эмас, муҳтарам сэр, тўғридан-тўғри иттифоқчимиз деяверинг, — деди Челленжер. — Бу шамшод бизнинг ҳалоскоримиз бўлади.

— Кўприк! — қичқирди лорд Жон. — О, меҳру шафқатли худо, кўприк!

— Тўғри, дўстларим, кўприк! Қечаси бир соат ўйлаб, бирор йўл излаганим зое кетмади. Навқирон дўстимизнинг эсида бўлса керак: унга бир гапни айтгандим — яъни Жорж Эдуард Челленжер ҳамма ёпирилиб сиқишириган чоғларда ҳам ўзини жуда яхши ҳис қиласди дегандим. Ке-ча — сизлар, албатта, буни инкор этмасларингиз керак — ҳаммамиз таңг аҳволда қолган эдик. Лекин фаҳм-фаросат билан ирова уйғуналашиб ҳаракат қиласа, мушкулотдан қутулиш йўли ҳамиша топилади. Ана шу жар узра кўприк солиш керак. Мана ўша кўприк, олдиларингизда!

Ҳақиқатан ҳам, ажойиб фикр! Дараҳтнинг узунлиги камида олтмиш футча бўлиб, уни лозим бўлган тарэда йи-қитилса, жарга кўприк бўлади-қўяди. Челленжер кўтарилишга ҳозирлик кўраркан, болтасини қўлига олди. Энди уни менга узатди.

— Навқирон дўстимизнинг мушаклари росаям бақув-

¹ Орқага бир қадам ҳам қўйма! (лотинча)

ват. У мана шу вазифани ҳаммадан ҳам яхшироқ дўнди-ради. Шундай бўлса ҳам, сиздан илтимос, фақат сизга айтилган ишни қилинг, бошқа нарсалар билан миянгизни қотириб ўтиргманг.

Унинг кўрсатмаларига амал қилиб, дараҳтни лозим бўлган томонга қулайдиган қилиб чопа бошладим. Вазифа унча қийин эмасди, чунки дараҳтнинг танаси ясситоғ томонга жудаям ёнбошлаб қолган экан. Кейин лорд Жон билан галма-гал ишга жиддий киришиб кетдик. Тахминан бир соатлардан кейин кучли қарсилаган товуш эшитилди, дараҳт тебраниб-тебраниб, учидаги шоҳ-шаббалари билан жарнинг нариги томонига гурсиллаб қулаб тушди. Танаси майдончанинг энг четига сурилди, бир лаҳза дараҳт настга қулаб тушаётгандек бўлиб кетди. Лекин у майдонча четига бир неча дюйм қолганда тебрана-тебрана туриб қолди. Номаълум мамлакатга кўприк ташланди!

Биз ҳаммамиз бир калима ҳам сўз айтмай, профессор Челленжернинг қўлини қисиб чиқдик, у бўлса похол шляпасини қўлига олиб, ҳар биримизга таъзим қиласарди.

— Номаълум мамлакатга биринчи бўлиб оёқ қўйиш шарафи менга мұяссар бўлиши керак,— деди у.— Бу тарихий дақиқани рассомлар ўз асарларида акс эттиришларига шубҳам йўқ.

У энди жар ёқасига келган ҳам әдики, лорд Жон қамзулidan ушлаб қолди.

— Қимматли профессор,— деди у,— мен бунга асло йўл қўймайман.

— Яъни масалан, бу қанақаси сэр?— Челленжернинг боши орқасига ташланди, соқоли юқорига чўққайди.

— Илм-фанга тааллуқли жамики нарсада сизнинг биринчилигинизни тан оламан, чунки сиз олимсиз. Лекин бу иш менга муносиб, шунинг учун марҳамат қилиб, менга қулоқ солинг.

— «Менга муносиб» деганинг нимаси, сэр?

— Ҳар биримизнинг ўз касбимиз бор, менинг касбим аскарчилик. Фикру ожизимча, ахир биз Номаълум бир мамлакатга отланаяпмиз, балки унда душманлар тўлиб ётгандир. Бир оз ақл-фаросатий ишлатиб, сабр-қаноатли бўлиш керак. Мен ўйламасдан иш қилишга одатланган эмасман.

Лорд Жоннинг мулоҳазалари ниҳоятда ўринли бўлгани учун ҳеч ким у билан баҳслашиб ўтиргади. Челленжер бошини силкиб, елкасини қисди.

— Хўп, яхши, сэр, қандай таклифингиз бор?

— Ким билади дейсиз, балки мана шу буталар орқасида қоничарлар қабиласи яшириниб ётгандир, айни овқатланадиган вақтларимикин? — деди лорд Жон кўприк оша қояларга тикилиб. — Қайнаб турган қозонга бориб тушсак, кейин кеч бўлади ўйлашга. Шундай экан, бас, келинглар, ишнинг хавф-хатарсиз, яхши бўлишини ўйлайлик, ҳар қалай эҳтиётлик билан ҳаракат қилган яхши-да. Биз Мелоун билан пастга тушамиз-у, тўрттала милтиқнинг ҳаммасини олиб, икки метис билан бирга қайтиб чиқамиз. Кейин бироримиз **милтиқлар** паноҳида нареқ-қа ўтади, ҳеч қандай хавф-хатар бўлмаса, унинг кетидан қолганлар ҳам ўтади.

Челленжер кесилган дараҳт тўнкасига ўтириди-да, тоқат-сизланиб инграб қўйди, биз Саммерли билан, амалий ишга келганда раҳбарлик, шубҳасиз, лорд Жонда бўлиши кепрак деб ҳисоблаб, бир оғиздан уни қувватладик. Энди қояга кўтарилиш анча осонлашганди, чунки энг қийин жойларда арқон ёрдам берарди. Бир соатдан кейин биз милтиқ ва сочма ўқлар билан қайтиб чиқдик. Мабодо Номаълум мамлакатга илк юришимиз чўзилиб кетгудек бўлса асқотади, деган фикрда лорд Жоннинг кўрсатмасига биноан, метислар емишларимиз солинган қопни юқорига олиб чиқишиди. Ўқлар ҳар кимнинг ўзида эди.

— Х-Хўш, Челленжер, албатта биринчи бўлишни хоҳласангиз... — деди лорд Жон ҳамма тайёргарликлар қилиб бўлингач.

— Бундай мурувват ва марҳамат қилиб рухсат берганингиз учун сиздан бисёр миннатдорман! — ғазаб билан деди ўзидан бошқа ҳеч кимнинг обрўсини тан олмайдиган профессор. — Модомики сиз қарши эмас экансиз, мен мурувватингиздан фойдаланиб, бу ишда пионер бўлишга тайёрман.

У болтани белига қистирди-да, дараҳтга миниб олиб, икки қўлини ишга солиб, сурила-сурила тезда нариги томонга ўтиб олди.

— Ҳайрият! — қичқирди у. — Ҳайрият!

Мен унинг бу қалтис ўйини замирида қандай тақдир яширинган экан деб, қўрқув билан кузатардим. Лекин ҳаммаёқ жимжит, фақат аллақандай ола қуш профессорнинг оёғи остидан потирлаб учиб, дараҳтлар орасида кўздан фойиб бўлди.

Жардан профессор изидан иккинчи бўлиб Саммерли ўтди. Бу заиф танада қанча куч-ғайрат борлигини кўриб

чайрон қоласиз! У икки милтиқни кўтариб ўтишга хоҳиши онлдирган, энди иккала профессор ҳам қуролланган эди. Кейин навбат менга келди. Мен тагимдаги даҳшатли жар манзарасига қарамасликка ҳаракат қиласдим. Саммерли менга милтигининг қўндоғини узатди, бир секунддан кеъни эса унинг қўлидан ушлаб олдим. Лорд Жон бўлса кўприкдан бемалол — ҳеч нимани ушламасдан дадил ўтди! Бу одамнинг асаблари темирдай мустаҳкам эди.

Мана биз тўрттовимиз — сеҳрли мамлакатдамиз, ёлғиз Мепл-Уайт ўта олган Йўқолган оламдамиз! Энг буюк тантана дақиқаси бошланди. Лекин ана шу дам бизга улкан фалокат келтиришини ким ҳам ўйлапти дейсиз? Бу даҳшатли зарбага қандай дучор бўлганимизни баён қилишга ижозат беринг.

Биз жар ёқасидан узоқлашиб, қалин бутазор ичига эллик футча кирган ҳам эдикки, бирдан орқамида қулоқни қоматга келтирувчи гулдурос овоз эшитилди. Жон ҳолатда орқамизга югурдик, кўпригимиздан ном-нишон қолмапти!

Жар тубига қарасам, шох-шаббаларнинг айқаш-үйқаш бўлиб ётганини кўрдим — шамшод дараҳтидан қолган-қутгани шу бўлипти. Наҳотки майдончанинг чети битта дараҳтнинг оғирлигини кўтара олмай, уваланиб тушган бўлса? Бизнинг миямизга келган биринчи фикр шу бўлди. Кейин пирамидасimon қоятошнинг зинасидан аллакимнинг жигарранг башараси кўринди. Бу ўзимизнинг метисимиз Гомес эди. Ажабо, унинг босиқ табассумиyo писмиқлиги қаерда қолдийкин? Бизга боқсан башарани нафрат ҳисси хунук қилиб юборган, қасосдан қониқиш олган кўзларида тентакона тантана ёфдуси порларди.

— Лорд Рокстон! — қичқирди у.— Лорд Жон Рокстон!

— Нима керак сенга? — жавоб берди ҳамроҳимиз.— Мен бу ердаман!

Бир арава шағал ағдарилгандек хоҳолаш эшитилди бизга.

— Ҳа, сен ўша ёқдасан, инглиз ити, энди ўша ерда гумдон бўласан, чиқиб бўлсан! Менга ҳам навбат келишини кутардим, узоқ кутган эдим. Юқорига жуда қийналаб чиққандиларинг, пастга тушишларинг ундан ҳам баттар бўлади. Эҳ, омилар! Роса тушдиларингми тузоққа? Ҳаммаларинг тушдиларинг!

Бу ҳолдан ҳанг-манг бўлиб, метисга тикилганча бирор оғиз сўз айтишга мажолимиз келмасди. Ўт устида ётган катта бир шоҳ кўпригимизнинг жарга ташлаб юборили-

шнида настак вазифасини бажарганини англадик. Гомеснинг ағти буталар орасига яширинди, лекин бир минутдан кейин ғазабдан янада хунуклашиб кўринди.

— Биз сизларни ғор ичида тошбўрён қилиб ўлдиришимизга оз қолувди,— қичқирди у,— лекин энди янаям яхши бўлди! Секин-аста ўлиш даҳшатлироқ. Суякларинг оқариб кетади, уларни йиғишириб, ерга кўмадиган одам топилмайди. Жонинг ҳиқилдоғингга келиб, нафасинг бўғилганда, беш йил бурун Путумайо дарёси соҳилида ўзинг ўлдирган Лопесни эсларсан! Мен унинг укасиман, энди қандай ўлим бошимга тушса ҳам хотиржам оёғимни узатиб кетаман, чунки акамнинг қасдини олиб тинчидим!

Метис муштини бизга дўлайтириб, пўписа қилди-да, ғойиб бўлди. Ҳаммаёқ жим-жит бўлиб қолди.

Гомес қасдини олгандан кейин индамасдан кетаверса ҳеч нима бўлмасди. Лотин ирқидан бўлганларнинг ҳаммасига хос бўлган зўр томошага ҳирс қўйиш одати Гомеснинг ҳам бошига етди, Лотин Америкасининг уч мамлакатида «худонинг ғазаби» номини олган лорд Рокстон эса ўз устидан майнавозчилик қилишларига йўл қўймасди. Метис бу вақтда қоятошнинг нариги томонидан пастга тушиб кетаётганди, аммо ерга эсон-омон тушиш унга насиб бўлмади. Лорд Жон уни кўздан йўқотмаслик учун ясситорнинг четига югуриб борди. Ўқ товуши гумбурлади, даҳшатли инграшни эшилдик, бир лаҳзадан сўнг эса, ерга қулаб тушган тананинг гурсиллаши қулогимизга етди. Рокстон ёнимизга қайтиб келди, башараси тошдек қотиб қолганга ўхшарди.

— Кўр эканман, жудаям содда эканман! — афсус-надомат билан дерди у.— Менинг аҳмоқлигим ҳаммаларингни нобуд қилди. Бу одамларнинг ҳеч нимани унутишмаслигини, улар билан доимо ҳушёр бўлиш лозимлигини эсдан чиқарганим ўзимга ўтә алам қиласди.

— Нега ўзингиз бошқа метисга раҳм қилдингиз? Ахир Гомес унинг ёрдамисиз дараҳтни эплай олмасди-ку.

— Мен уни ҳам ўлдирадим-у, лекин аядим-да. Лекин, аслини олганда, сиз ҳақсиз. Уни ҳам отиб ўлдирганим яхши эди: эҳтимол, у Гомесга ёрдам бергандир.

Мана энди, бу хоинликнинг ҳақиқий маъноси аниқлангач, биз метиснинг хулқ-атвори кўп ҳолларда шубҳали бўлганини эслай бошладик. Ҳамма нарса: унинг экспедиция режаларини билиб олишга зўр бериб уринишлари ҳам, у бизнинг гапимизни эшитишга уринаётганда чайла ёнида Самбо билан фижиллашгани ҳам, кўпинча кўзимизга чалиниб қоладиган нигоҳининг ғазабнок бўлиши ҳам

или тушунарли эди. Биз юз берган воқеаларга бирмунча қунишиб, уларни муҳокама қилаётган пайтимизда қўққисдан настда, қоятош этагида юз берган ғалати бир ҳодиса диккатимизни ўзига жалб этди. Оқ кийимдаги одам — интидан, тирик қолган метис бўлса керак, кетидан қувиб келаётган ажал чангалидан қутулиш учун кучининг борича югурад эди. Унинг кетидан эса катта-катта қадамлар билан сакраб-сакраб мумдек қоп-қора девқомат одам — бизнинг содик негримиз Самбо — елдек учарди. У кўз олдимида қочоққа етиб олди-да, белидан қучоқлаб бўйнидан фиррага олди. Бир минут ўтгач, Самбо ўрнидан турди, олдида чўзилиб ётган мурдага тикилдй-да, биз томон қувонч билан қўлини силкиб, қоя томон югуриб кетди. Оқ мурда текислик ўртасида қимир этмай ётаверди.

Иккала сотқин ҳам интиқомга учради, бироқ уларнинг қилмишлари туфайли, биз ўнғалмас зарбага дучор бўлдик. Биз қоятошга қайтиб бора олмайдиган бўлдик. Бир вақтлар «қароргоҳимиз» бутун оламдан иборат бўлса, энди у шу ясситоғ майдоничалик торайди. У ҳам, бу ҳам алоҳида илоҳида мавжуд эди. Мана, ўша бизнинг қайиқларимиз яширинган жойга олиб борадиган текислик. Ҳув уёқда — шилий ҳарир парда орқасидаги уфқда эса — маданий оламга қайта олиб борадиган йўл... Фақат яккаю ягона нарса, шу иккисини боғловчи бўғин-ғойиб бўлганди. Бизнинг ҳозиримиз билан келажагимиз ўртасидаги жарни боғлайдиган кўприкни тиклаш учун ҳеч қандай кашфиёт иш бера олмасди. Бир лаҳзада ҳаммаси ўзгарди-қолди.

Мана шунда мен уч ўртоғимнинг зуваласи қандай хамирдан қорилганини билдим. Албатта, уларнинг қиёфаси жуда жиддий, фикрлар уммонига чўмган бўлса ҳам, бу садамларнинг сабот-матонатини буза оладиган куч дунёда йўқ эди. Биз буталар остига ўтириб, Самбонинг қайтиб келишини сабр билан кутишдан ўзга иложимиз йўқ эди. Ҳақиқатан ҳам кўп ўтмай, унинг ёқимли қоп-қора чөхраси тошлараро яна кўринди ва унинг алпдай қадди-қомати чўйқи узра юксалди.

— Энди мен нима қилмоқ? — қичқирди Самбо.— Сизлар гапирмоқ, мен ҳаммасини қилмоқ.

Бундай саволни бериш осон, аммо унга жавоб бериш мушкул эди. Биз фақат бир нарсани билардик: Самбо — бизнинг ташқи дунё билан алоқамизнинг ягона ишончли риштаси. Фақат бизни ташлаб кетмаса бас!

— Йўқ, йўқ! — қичқирди Самбо.— Мен сизларни ташламаган. Мен доим шу ерда. Ҳиндулар кемоқчи бўлмоқ. Самбо ҳиндуларни ушлаб туролмас. Улар айтади: бу ер-

га Курупурин яшаган, уйга кетамиз. Сизлар йўқ, Самбо бир ўзи бўлса ҳиндуларни кўндира олмас.

Ҳақиқатан ҳам кейинги пайтларда ҳиндулар бизни ташлаб, келган томонларига кетиш ниятида эканликлари ни яширишмасди. Самбо тўғри айтаяпти: уларни тутиб туришнинг ҳеч қандай иложи қолмаган эди.

— Самбо, ҳиндуларни эртагача кутиб туришга кўндиргин! Шунда мен улардан хат бериб юбораман! — деда қичқирдим мен.

— Яхши, сэр! Ҳиндулар эрта кутади. Самбо сўз беради.

Содиқ негримиз учун жуда кўп иш топилди, у ҳаммасини ўринлатиб адо этди. Ҳаммадан аввал тўнкага ўралган арқонни бўшатиб олиб, унинг бир учини бизга отишни буюрдик унга. Арқон кир ёядиган чизимчадек ингичка бўлса-да, жуда маҳкам эди, гарчи у кўприк сифатида фойдаланишга ярамаса-да, ҳар қалай бизнинг шу аҳволимизда фойдали буюм эди. Кейин Самбо арқоннинг ўзи томонидаги учига биз қоятош устига олиб чиқсан емишлар солинган қопни боғлади-да, биз уни тортиб олдик. Озиқ-овқатимиз ов қилиб кўпайтирмаган ҷофимизда ҳам камида бир ҳафтага етарди. Ниҳоят, Самбо тепага ўқ-дори ва жуда кўп нарсалар солинган иккита қопни олиб чиқди. Биз бу нарсаларнинг ҳаммасини арқон ёрдамида ўзимизга олвондик. Негримиз ҳиндулар эрталабгача қолишади деб бизни қаттиқ ишонтириб, охириги марта пастга тушиб кетганида қоронги тушиб қолганди.

Шунинг учун ҳам мен шу кеча — бизнинг ясситоғдаги биринчи кечамизда — фонарни ёқиб, бўлиб ўтган воқеаларни ёсиб чиқдим.

Биз жар ёқасида тунадик, шу ернинг ўзида овқатландик, озиқ-овқат солинган қопларнинг биридаги икки шиша аполлинарисни олиб ичдик. Сув қидириб топиш — биз учун ҳаёт-мамот масаласи, лекин ўйлашимча, ҳатто лорд Жон учун ҳам бугунги саргузаштлар етиб ортарди, бошқалар учун-ку инчунун, улар Номаълум мамлакатга у-бу излаб бориш истагини зоҳир қилишмади. Гулхан ёқмасликка қарор қилдик, умуман шовқин-суронни имкони борича камайтиришга тиришдик.

Эртага, тўғрироғи бугун, чунки мен тонг отгунча ўтириб чиқдим-да, бу сеҳрли оламни биринчи марта кезамиз. Ёзувларимни қачон давом эттиарканман — эттириш насиб бў়армикин? — буни билмайман. Ҳали ҳиндуларимиз шу ерда, шу ердан кўриб турибман, ишонаманки, Самбо-

миз хатни олиб кетгани тезда келади. Мактубимнинг эга-
сига бориб тегишига умидим жуда катта.

Р. С. Аҳволимиз ҳақида қанча кўп ўиласам, унинг но-
хушлиги шунчалик ортаётгандек туюлади. Қайтиб кети-
шимизга умидим йўқ. Борди-ю, ясситоғ четида баланд бир
дараҳт ўсганида эди, уни жар устига янги кўприк қилиб
ташлаган бўлардик, аммо эллик Футга яқин келадиган да-
раҳт йўқ, бўлганда ҳам бундай оғир нарсани ҳатто тўрт
киши бўлиб ҳам судраб олиб кела олмаган бўлардик. Ар-
қон эса жуда калта бўлиб, унда тушиш мумкин эмас. Йўқ,
аҳволимиз noctor, жуда noctor!

ЎНИНЧИ БОВ.

МАНА ЎША МҮЖИЗАЛАР!

Чинакам, ғаройиб мўжизаларга дуч келдик, ҳамон улар
оёғимиз остидан чиқаяпти. Фамлаб қўйган қофозим тити-
либ кетган бешта блокнотдан, бир ғарам парча-пурча ва-
рақлардан иборат, биттаю битта стилографик қаламим
бор, холос. Лекин қўлим ҳаракат қилиш қобилиятига эга
экан, мен барча саргузаштларимизни батафсил ёзишдан
тийилмайман, чунки биз бу мўжизаларнинг тирик гувоҳ-
лари эканлигимизни унутмаган ҳолда, бирор фалокат рўй
бермасдан, ваҳоланки бундай бахтсизлик оёқ остидан чи-
қиб қолиши турган гап, кўрган-кечиргандаримизни хоти-
радан кўтарилимасидан баён қилишга шошилмоқдаман.

Самбо менинг хатларимни Амазонка соҳилларига етка-
зармикин, уларни Лондонга олиб бора олармикинман,
мактубларим мукаммаллаштирилган монопланда бу яssi-
toққа учиб кела оладиган ботирнинг қўлига тушармикин
— буларнинг биттасиниям билмайман-у, аммо мазкур
ёзувлар чинакам саргузаштларимизнинг классик қиссаси
бўлишига, улар ўлмас асарга айланишига ишончим ко-
мил.

Ярамас Гомас ясситоғда бизга тузоқ қўйган куннинг
эртасигаёқ ҳаётий тажрибамизни анча бойитдик. Ростини
айтганда, ўша куни чекимга тушган тақдирнинг илк сино-
ви бизни ҳайдаб келган бу жойга заррача ҳам меҳр уй-
готмади менда. Тонгга яқингина ухлаб қолибман, уйго-
ниб кетиб қарасам, болдиримда каттагина узум ғужуми-
дек келадиган қўнғир-қизғиши кана ёпишиб турипти-да.
Ҳайрон бўлиб қўлим тегиб кетган эди ҳамки, бармоқларим
орасида кана ёрилиб кетиб, қони ҳарёққа сачради, ўлгудек

қўрқиб, ўтакам ёрилаёзди. Қичқириғимни эшишиб, иккала профессор югуриб келишиди.

— Жуда гаройиб, мароқли! — деди Саммерли устимга энгашиб.— Жуда катта канан экан, менга маълум бўлишича, у ҳали ҳеч қандай турлар кўрсаткичига ёзилмаган.

— Биз меҳнатимизнинг илк меваларини йиғаяпмиз,— насиҳатомуз бир оҳангда тўнғиллади Челленжер.— Уни *Ixodes Maloni* деб аташга тўғри келади. Лекин, азиз навқирон дўстим, битта кананинг чаққани нима бўпти, ахир номингиз зоологиянинг шонли саҳифаларига ёзилади-ку! Бахтга қарши, сиз бу ноёб нусха мириқиб қонга тўйган бир пайтда эзисб юбордингиз-да.

— Жудаям жирканч-эй! — хитоб қилдим мен.

Профессор Челленжер хитобимдан норозилигини билдириш ниятида бароқ қошларини кўтариб, елкамни шапатилади.

— Нарсаларга илмий жиҳатдан ёндашишни ўрганинг, ўзйнгизда олимнинг холислиги ҳиссиятини тарбиялаб боринг,— деди у.— Мен сингари философларча тафаккур қиласидиган одам учун, масалан, мана шу кананинг наштарсимон хартумчаси билан сўриб оловчи ошқозони табиатнинг, айтайлик, товус ёки шимол ёрдуси каби гўзал мўжизасидек бир нарса. Уни ёмонлашингизни эшишиб ҳафа бўлдим. Маълум даражада яна пича ҳаракат қилсан, ана шундай нусханинг иккинчисини топармиз, бунга шубҳам йўқ.

— Мен ҳам бунга шубҳа қилмайман,— ғўлдираб деди Саммерли,— чунки ўша иккинчи нусха ҳозиргина ўрмалаб ёқангизга кириб кетди.

Челленжер шу ондаёқ ўрнидан дик этиб турди-да, буқадек бўкириб, камзулу кўйлакларини таталай бошлади. Биз Саммерли билан хохолаб юборганимиздан унга ёрдам беришини ҳам унугтибмиз. Ниҳоят бир амаллаб Челленжернинг алпона гавдасини яланғочладик (тикувчининг ўлчовида кўкрагининг айланаси эллик тўрт дюйм келади), унга ҳали озор беришга улгурмаган, кўкрагидаги қалин жунлари орасида адашиб юрган канани топиб олдик. Буталарнинг ҳаммасида ана шу газандадан сероб экан, шунинг учун қўналғамизни бошқа жойга кўчиришга қарор қилдик.

Бироқ ундан илгари қўлида какао банкалари билан қаттиқ ион кўтариб олганича қоятөш чўққисида пайдо бўлгани содиқ негримиз билан келишиб олишимиз лозим эди. Қўлидаги нарсаларни ўз томонимизга ўтказиб олдик-да,

пастда қолган озиқ-овқатдан ўзимизга икки ойга етадиганини олиб қолиб, қолганини яхши хизматлар қилғанликлари учун мукофот тариқасида ва хатларимизни Амазон-кага элтиб бериш шарті билән ҳиндуларга бўлиб беришини буюрдик. Бир неча соат ўтгач, уларнинг ҳар бири туғиб олган нарсасини бошига қўйиб, текисликдаги биз буёққа келган йўлдан қатор тизилиб кетишаётганларини кўрдик. Самбо пирамидасимон қоятош этагидаги кичкинагина ҷодиримизга жойлашиб олиб, бизни ташқи олам билан боғловчи бўғин бўлиб қолди.

Энди биз энг яқин вақт ичидаги қиладиган ишларимизни режалаштириб олишимиз керак эди. Биз қўналғамизни каналар босиб ётган бутазордан атрофи дараҳтлар билан ўралган майдончага кўчирдик. Майдон ўртасида бир неча силлиқ тош бўлиб, яқин орада ажойиб булоқ бор экан, биз бундан шодланиб, Номаълум мамлакатга ҳужум қилиш режаларини ишлаб чиқишга киришдик. Қалин барглар орасида қушлар сайрашарди — ҳаммасидан ҳам битта аллақандай сайроқи нотаниш қушнинг чўзиб-чўзиб чириллаши баландроқ эшитиларди. Бу ерда биз бошқа ҳаёт асарини кўрмадик.

Биринчи қиладиган ишимиш — бор буд-шудимизни рўйхатлаб чиқиш эди, чунки неча кунга етадиган нарсамиз борлигини билишимиз лозим эди-да. Фамлаган нарсаларимиз етарли экан. Ҳамма нарсани ҳисобга олдик: ўзимиз олиб келғанларимизни ҳам, негр арқондан юборгандарини ҳам. Лекин ҳаммасидан ҳам муҳими — биз албатта дуч келишимиз мумкин бўлган хавф-хатарни ҳам эътиборга олганда — тўрттала милифимиз, уларга солиб отиладиган бир минг уч юзтacha ўқ, сочма ўқ ва юз элликка яқин ўтра калибрли ўқимиз бор эди. Озиқ-овқатимиз бир неча ҳафтага етади, тамаки бўлса жудаям сероб. Катта қилиб кўрсатадиган зўр телескоп, яхшигина дала дурбинигача бўлган илмий асбобхонамиш ҳам йўқ эмасди. Буларнинг ҳаммасини майдонга жойладиқ-да, муҳофазанинг илк чораси сифатида тиканли шохлардан кесиб келиб, диаметри ўн беш ярд келадиган қўргон бунёд этдик. Дастлабки пайтларда бу майдон бизга штаб-квартира, қўйқисдан ҳужум бўлиб қолгудек бўлса, бошпана ва ҳамма нарсаларимиз турадиган омбор вазифасини бажарди. Бу лагерь «Челленжер форти» номини олди.

Бу янги қароргоҳимизга пешингача кўчиб ўтдик, иссиқ бўлишига қарамай чанқамадик. Ясситоғдаги ҳарорат билан ўсимликларнинг характеристи умуман тропик минтакалагидан кўра мўътадил минтақаникига яқинроқ эди.

Ялангликни ҳалқадек ўраб олган дарахтлар орасида шамшод, эман ва ҳатто қайинлар ҳам бор эди. Улар орасидан энг баланд бўлиб юксалган азamat гингко дарахти елпифиссимон қалин-қалин барглари билан фортилизга қуюқ соя ташлаб турарди. Биз унинг соясида ҳаётимизнинг ана шу ҳал қилувчи дамларида экспедициямизга қўмондонлик қилишни ўз зиммасига олган лорд Жоннинг гапларини эшитиб ўтиридик.

— Ҳозирча бирор жон зоти—ҳайвонми ёки одамми, фарқи йўқ — бизни эшиitmайдиям, кўрмайдиям, биз хавф-хатардан холимиз,— деди у.— Лекин улар бизнинг ясситоғда эканлигимизни билиб қолиша бас, осойишта ҳаёт билан хайларашдик деяверинг. Ҳозирча, назаримда, ҳеч қанақа шубҳа туғдираётганимиз йўққа ўхшайди. Шунинг учун ҳам дастлабки вақтларда дамимизни ичимизга ютиб, ниҳоятда эҳтиёткорлик билан тафтиш олиб боришимиз лозим. Борди-келди қилишдан олдин қўшниларимизни зидан кузатишмиз керак.

— Лекин биз олға силжишимиз керак-ку,— дедим мен дудмал қилиб.

— Азиз навқирон дўстим, сиз мутлақо ҳақсиз. Ақл-идрок доирасига сиғадиган даражада олға силжиймиз. Жуда узоққа кётиб қолишини маслаҳат бермайман, шунчалик масофага борайликки, зарур бўлган минутда фортилизга қайтиб кела оладиган бўлайлик. Ва, энг муҳими,— бирорта ҳам ўқ отилмасин, ҳаёт-мамотимиз узиладиган ўққа боғлиқ бўлган ҳоллар бундан мустасно.

— Бироқ сиз кеча ўқ уздингиз-ку,— деди Саммерли.

— Йўғ-э, агар билсангиз, ўша вақтда отиш керакми, керак эмасми деб ўтирадиган лаҳза эмасди-да, ўқ товуши ўрмон ичкарисига етиб бориши ҳам амримаҳол эди: кеча ясситоғ томондан кучли шамол эсиб турувди. Айтганча, унинг номини нима деб атаймиз? Қелинглар, шуни ҳал қилиб олайлик.

Дуруст ва нодуруст номлардан бир нечтаси айтилди, аммо ҳал қилувчи гап Челленжерга қолди.

— Бу ерда кўп ўйлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ,— деди у.— Ясситоғ уни биринчи бўлиб кашф этган пионер шаррафига Мепл-Уайт Мамлакати деб аталади.

Биз ясситоғни шу ном билан атадик, у чизилиши менга топширилган харитага ҳам шу ном билан киритилди, келажакдаги атласларга ҳам шу ном билан киради деган умиддаман.

Олдимизда кечикириб бўлмайдиган вазифа — Мепл-

Майт Мамлакатига тинчлик йўли билан кириш вазифаси туради. Бунда аллақандай ғалати маҳлуқлар истиқомат қилишини ўз кўзимиз билан кўрдик, Мепл-Уайт чизган расмлар даҳшатли маҳлуқлар борлигидан далолат берарди. Ниҳоят, яссигоғда одамлар ҳам бор дейишимиз учун ҳамма асослар мавжуд эди, бамбук тешиб ўтган скелет бу одамларнинг нақадар ёвуз эканликларига шоҳид эди.

Хар бир қадамимизда ҳавф-хатар оёғимиз остидан чиқиб қолишини билардик, қочиб қутулиб бўлмаслигини англаб, лорд Жоннинг тажрибасини назарда тутганимиз ҳолда барча эҳтиёт чораларини кўриб қўйдик. Бу сирли оламнинг қалбига тезроқ кириб бориш истаги бизга тинчлик бермаётган бир пайтда унинг остонасида ивиришиб туралармидик, ахир?!

Шундай қилиб, лагеримизга кириладиган жойни шоҳшабба билан маҳкам беркитиб, ғамлаган емишларимизни тиканли девор орасига панараб, ниҳоятда зўр эҳтиёткорлик билан кичикроқ ирмоқ ўзани бўйлаб секин йўлга тушдик. Ялангликдан бошланадиган бу ирмоқ қайтишимизда йўл кўрсатувчи ип вазифасини ҳам бажарап эди.

Лагердан узоқлашмасимизданоқ бизни кутаётган мўъжизаларнинг дастлабки белгиларига дуч келдик. Қалин ўрмонда менга мутлақо таниш бўлмаган дарахтлар кўп эди, лекин ботанигимиз Сammerли ер юзидан аллақачонлар йўқ бўлиб кетган цикадан ва игнабаргли дарахтларнинг бир неча хилларини таниди. Ўрмон ичидан бир неча юз ярд йўл юриб, ирмоқ кенг ёйилиб, камар ҳосил қилиб оқадиган жойга келдик. Ирмоқ бўйларида баланд бўйли қамиш қалин ўсиб ётипти, профессор Сammerли уни қирқ-бўғинлар сирасига киритди; шу ернинг ўзида дарахтсимон папоротникларнинг булдуруғлари шамолда тебраниб турарди. Олдинда бораётган лорд Жон бирдан тўхтади-да, қўлини кўтарди.

— Қаранглар! — деди у. — Манави изни қаранглар, а! Эҳтимол, бу ердан барча қушларнинг бобёкалони ўтган бўлса керак!

Епишқоқ лой устида катта-катта учбармоқ-излари аниқ кўриниб турарди. Бу излар ботқоқдан ўрмон томон ўтганди. Бу ердан ҳақиқатан ҳам қуш ўтган бўлса — бундай изни қандай ҳайвон қолдириши мумкин? — панжасининг тяқушникидан ҳам катталигига қараб, унинг ўзи нақадар баҳайбатлигини тасаввур қилиш қийин әмас. Лорд Жон атрофни диққат билан кузатаркан, йирик калибрли мильтигига иккита ўқни жойлади.

— Овчи шарафи билан қасам ичиб айтаманки, — деди

у,— бу излар яп-янги. Бу мавжудот бор-йўғи ўн минутча бурун ўтган. Қаранг-а, ҳув аваби панжа чуқурроқ ботган лойдаги изнинг суви ҳали ёелгиб улгирмапти. Вой худо-йим-ей! Мана, жўжасининг ҳам изи.

Ҳақиқатан ҳам ҳалиги изларга ёнма-ён худди ўша шакл-даги, аммо кичикроқ излар бор эди.

— Бунисига нима дейсизлар! — тантанаворлик билан қичқирди профессор Саммерли бешбармоқли одам қўли-га ўхшаш изни кўрсатиб.

— Вельд!¹ — қичқирди. Челленжер севинганидан ўзини йўқотиб.— Мен бундай изларни вельд қатламларида кўр-ғанман. Бу маҳлуқ қаддини ростлаб, кейинги уч панжали оёғи билан ҳаракатланади, олдинги, беш панжали оёғи эса юрганида мадад беради. Йўқ, азизим Рокстон, бу асло қуш эмас!

— Ҳайвонми?

— Йўқ, судралиб юрувчи — динозавр². Ҳа, бу ўша, бошқа ҳеч нарса эмас. Тўқсон йил бурун бундай излар сассекслик бир мўътабар олимнинг адашишига сабаб бўл-ган эди. Лекин биз кўрган бу нарсани ким ҳам орзу қилиши мумкин эди... ким орзу қилипти дейсиз.

Челленжер кейинги сўзларни пичирлаб айтди, биз бўл-сак лолу ҳайрон бўлиб, қотиб қолган эдик. Излар бизни ботқоқликдан қалин бутазорга бошлади. Бутазорнинг нарё-ғида, дараҳтлар орасида катта сайҳонлик бўлиб, унда беш-та мисли кўрилмаган ғалати маҳлуқ сайд қилиб юрар-ди — бунақа жониворларни ҳеч қачон кўрмаган эдим.

Боя айтганимдек, улар бешта — иккитаси катта, учта-си жўжаси экан. Ҳатто энг кичкинасининг бўйи филники-дай, катталариники ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Улар-нинг тимсоҳнига ўхшаш танга-танга териси қуёш нурида тимқора рангда товланади. Бешаласи орқа оёқларида кенг, йўғон думларига таяниб, ғоз туришибти, бешпанжа-ли қўллари билан эса кўм-кўк шоҳларни ўзлари томон тор-тиб, баргларини ямлашарди. Бу даҳшатли маҳлуқлар ҳа-қида сизда тўлиқ тасаввур бўлиши учун шуни айтиб қўяй-ки, уларнинг ҳар бири баландлиги йигирма фут келади-

¹ Вельд — бўр даврининг чучук сувли ҳавза, дарё ва кўлларда йиғилган жинсларни бирлаштирувчи пастки бўлими.

² Динозавр (кўрқинчли тимсоҳ) — ўлиб битган, улкан, қуруқликда яшаган калтакесакларнинг катта оиласига мансуб маҳлуқлар вакили бўлиб, улар орасида йиртқичлари ҳам, ўтхўрлари ҳам, тўртоёқлила-ри ҳам, орқа оёқлари билан югурувчилари ҳам, қалқонлилари ҳам, шоҳлилари ҳам бўларди. Ўтхўр динозаврларнинг узунлиги ўттиз метр, оғирлиги 60 тонна бўлиб мезозоя эрасида яшаганлар.

тан, таналари қора тимсоҳ териси билан қопланган улкан кенгуруларни эслатишарди.

Бу ғаройиб манзарага маҳлиё бўлиб, қанча вақт тикилиб қолганимизни билмайман. Биз томонга қаттиқ шамол ёсаётгани, буталар тўсиқ вазифасини бажараётгани учун баҳайбат маҳлуқлар бизни билиб қолишади деб қўрқишига ясос йўқ эди. Маҳлуқларнинг болалари вақти-вақти билан қўпол ҳаракатлар қилиб ўйнашар, сакрашар, ерга шалоплаб тушишарди. Уларнинг ота-оналари ниҳоятда кучли бўлишса керак, чунки уларнинг биттаси жуда баланд дарахтнинг учидаги баргга бўйи етмаган эди, олдинги панжалалари билан дарахтни эгиг, худди ингичка новдани синдиргандек иккига бўлиб ташлади. Бу ҳатти-ҳаракати айни чоғда икки нарсадан шаҳодат берарди: маҳлуқнинг кучли хирсдек зўрлигини, мушаклари бақувватлигини ҳамда мияси унча тараққий этмаганини кўрсатарди, чунки ҳалиги синган дарахт шундоққина маҳлуқнинг бошига тушган эди, у бўкириб юборди. Маҳлуқ ниҳоятда баҳайбат бўлгани билан табиат ато қилган сабр-қаноати бўю бастига мос эмас экан. Дарахтнинг бошига тушиб кетиши, афтидан, маҳлуқни эҳтиёткорликка ундали шекилли, у жуфти ва баҳайбат болалари ҳамроҳлигига секин-аста ўрмон сари ўйрғалаб қолди. Бир неча фурсат дарахтзор ичида уларнинг тимқора белларининг ялтираб турганини кўриб турдик, бошлари эса баланд дарахтлар орасида дам юқорига кўтарилиб, дам пастга шўнғиб турди. Кейин улар дарахтлар орасида ғойиб бўлишиди.

Мен ўртоқларимга тикилдим. Лорд Жоннинг қўли миллигининг тепкисида, кўзлари овчиларга хос эҳтирос билан ёнарди. Ана шундай каллалардан бирини ўз уйидаги камин нечъя тепасига, чалиштириб қоқилган икки эшкак ёнига осиб қўйишга мусассар бўла олса, ҳар қанча нарсасини беришга ҳам тайёр эди! Ҳар қалай, донолиги ғолиб келди, чунки у бу номаълум мамлакатда яшовчи жониворлар бизнинг борлигимизни асло билмасаларгина биз унинг сиру асрорлар дунёсига кира олишимизни билар эди.

Иккала профессор қувончларини ичларига сиғдира олмай бамисоли гўнг бўлиб қолишганди. Улар дунёдаги ҳамма нарсани унугтиб, шуурсиз бир ҳолда, худди аллақандай гаройиб мўъжизага маҳлиё бўлган икки болачадек бир-бирларининг қўлларини тутганча михлагандек қотиб қолишганди. Челленжернинг лабларига фаришта табассуми ёйилганидан ёноқлари олмадек-олмадек шишиб чиққан, Сammerлининг чехрасидаги заҳарханда тамомила йўқолиб, унинг ўрнини шодона ҳайрат эгаллаганди.

— Nuns dimittis!¹ қичқирди у, ниҳоят.— Бу ҳақда нималар дейишаркан Англияда?

— Азизим, Саммерли, бу сирни сизга маълум қилишим мумкин, Англияда нима дейишларини айнан айта оламан, — жавоб берди Челленжер.— У ерда сизни илм-фанга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган ғирт ёлғончи ва шарлатансиз, дейишади. Сиз ва сизга ўхшаганлар менга нисбатан айтган гапларнинг ўзини айтишади.

— Борди-ю, биз уларга фотосуратларни кўрсатсак-чи?

— Сохта, ҳужжат, Саммерли! Кўпол, сохта ҳужжат!

— Борди-ю, уларга ашёйни далилларни кўрсатсак-чи?

— Ҳа, ўлманг! Ана унда тонишга ботина олмайдилар!

Мелоун ва унинг Флит кўчасидаги галалари бизга офарин айтишади. Буни эсингиздан чиқарманг! Йигирма саккизинчи август куни биз Мепл-Уайт Мамлакатида беш нафар игуанодонни² кўрдик. Дафтариңизга тегишли ёзувни қайд этиб қўйинг, навқирон дўстим, бу ҳақда исқирт газетангизга ҳам хабар етказарсиз.

— Редакторингиз сизни ҳайдаб солишига ҳам тайёр бўлиб туринг, — гапни улаб кетди лорд Жон.— Лондондек шаҳри азим турган кенгликда ҳамма нарса бошқача бўлади, навқирон дўстим. Гапларимга ишонишмайди деган аниша билан ўз саргузаштларини асло ҳикоя қилмайдиган одамлар озми! Бунинг учун уларни ким ҳам айбларди? Бир-икки ой ўтар-ўтмай бу нарсалар ўзимизга ҳам тушдек бўлиб қолар. Бу баҳайбат маҳлуқларни нима деб атадингиз?

— Игуанодонлар,— деди Саммерли.— Уларнинг оёқларидан тушган излар Хастингс³ қўмлоқларида, Кентда, Сассексда топилган. Улар хуш кўрадиган майса-гиёҳлар сероблигига Жанубий Англияда ҳам кўплаб истиқомат қилишган. Қейин шарт-шароитлар ўзгаргач, бу ҳайвонлар секин-аста қирилиб кетишган. Афтидан, бу ердаги шарт-шароитлар аввалгисича қолган бўлса керақ, чунки игуанодонлар бу ерларда ҳали ҳам мавжуд экан.

— Бу ердан эсон-омон чиқиб олсан, уйга уларнинг бозишидан битта олиб кетмасам, отимни бошқа қўяман,— деди лорд Жон.— Шошмай туринглар, африка овчилари, менга

¹ Энди қалайсизлар! (лотинча)

² Игуанодон — динозаврларнинг бир тоифаси. Игуанодонлар қушпанжа орқа оёқларида юришган. Дарёлар бўйида яшашган, асосий емишлари майса-гиёҳлар бўлган.

³ Хастингс — Англиядаги жой номи. У Вильгельм Фотих томонидан инглизларнинг нормандлар билан буюк урушида Англия забт этилган даврда шуҳрат қозонган.

ҳасад қилиб куйиб ўлмасаларинг одам эмасман! Лекин шунисига ҳайронманки, дўстларим сизларни билмадим-ку, менга нимаики учраган бўлса, бир нохуш нарса бўлиб чиқаяпти-да.

Худди шундай қудратли сир таҳдидини мен ҳам ҳис килдим. Ўрмон қоронғиси даҳшатлар конига айланган, ана шу хазин яшил дараҳтзорга тикилганимизда юракларимиз беихтиёр сиқиларди. Тўғри, баҳайбат игуанодонлар беозор, бессұнақай маҳлуқлар бўлиб, бизга зиён-захмат етказа олмайдилар, лекин, ким билади дейсиз, бу мўъжизалар оламида қоялар тагидами, дараҳтлар орасидами, ўз маконларида писиб, бизга ташланиш вақтини кутиб ётган бошқа улкан маҳлуқлар йўқмикин тағин? Мен тарихдан олдинги оламнинг мавжудотлари ҳақида жуда кам нарса биламан, лекин қўлимга битта китоб тушиб ўқиганим хотирамга келди: унда ёзилишича, ўша оламнинг ҳайвонлари учун бизнинг шеру қопланимиз бамисоли сичқон ва мушукдек ем бўлармиш. Ана шундай даҳшатли маҳлуқлар Мепл-Уайт Мамлакати бағрида яшаётган бўлса неажаб!

Ўша куни эрталаб — Номаълум мамлакатдаги биринчи тонгимизнинг ўзидаёқ — бу ерда ҳар қадамимизда бизни хафв-хатар кутаётганига амин бўлдик. Бу саргузаштлар шу қадар жирканч эдики, улар ҳақида гапириш ноқулай менга. Агар лорд Жон ҳақ бўлса, биз ялангликда игуанодонлар ўтлаб юрганини туш кўргандек эсласак, птеродактиллар учраган ботқоқ эса, юракни изтиробга соладиган хотирот бўлиб қолади. Бу воқеа қандай юз берганини ҳозир сўзлаб бераман.

Биз ўрмон ичра секин юрдик: бунга сабаб қисман лорд Жон разведкачи сифатида бизнинг етиб олишимизга имкон бермагани бўлса, қисман ҳар қадамда иккала профессоримизнинг ўзларига маълум бўлмаган аллақандай гул ёки ҳашаротга дуч келиб ҳайратланиши эди. Тўрт-беш миль юрганимиздан сўнг ирмоқнинг ўнг соҳилидаги дараҳтлар сийраклашди, яна бир ялангликдан чиқиб қолдик. Қалин дараҳтзор ҳошиядек ўраб турган жойнинг нарёғида катта-катта тошлар тошарди, бундай баҳайбат тошларни ясситоғ устида кўплаб учратиш мумкин. Биз белимизгача келадиган ўт-ўланлар оралаб секин-аста силжиб ўша тошлар томон кетаётган эдик, бирдан ёнгинамида аллақандай товуш эшитдик — қуриллаганми-ей, вишиллаганми-ей, аиглаш қийин, бу гуруллашдан ҳаво титраётгандек эди. Лорд Жон бизга, тўхтанглар, деган ишора қилди-да, энгашиб чопаркан, тошлар томон югорди. У тошларнинг тепасига қаради, қалтираб кетди ва афтидан, бизнинг мав-

жуддлигимизни ҳам унутиб, ажиб бир манзарага маҳлиё бўлганча қотиб қолди. Ниҳоят, у бизни имлаб чақиракан, имо-ишоралар билан эҳтиёт бўлиш зарурлигини уқтириди. Унинг важоҳатидан бу улкан тошлар ортида аллақандай мўъжиза, эҳтимол, жиддий ҳавф-хатар борлигини пайқадим.

Биз судралиб, лорд Жон ёнига бордик-да, пастга қарадик. Чуқур товоқсимон ҳавза ёқасига келиб қолибмиз, ясситоғдаги жуда кўп кичикроқ кратерлардан бири бўлса керак. Бу ҳавзанинг тубида, биз ётган ердан юз ярдча нарида, қамишзорнинг ўёғида юзини майса-гиёҳ қоплаган турғун кўлмаклар жилваланиб кўринди. Жойнинг ўзи ноҳуш бўлгани етмай, унда истиқомат қилувчиларга қараб, юраклар орзиқиб кетади, Дантенинг «Жаҳаннам»¹ достонидаги еттинчи даврадаги лавҳалар беихтиёр эсга тушади. Бу ерга птеродактиллар — юзлаб ва юзлаб птеродактиллар ошиён қурган! Ҳавзада улар ғиж-ғиж бўлиб, ғужғон ўйнаётган, қанотларини қоқаётган муртад калтакесакларнинг чинқириқлари ҳавони ларзага солиб, атрофга қўланса ҳидлар таратадек ганидан, кўнгилларимиз айнаб, бўғзимиздаги оғзимизга келарди. Тепароқда эса ҳар бири биттадан тошга ўтириб олган урғочи улкан кулранг махлуқлар худди тас-қарага ўҳшаб ўлиқдек қимир этмайди, фақат қонга тўлган кўзларини сузиб, аҳён-аҳёнда учиб ўтган игначилар кетидан тумшуқларини шақиллатиб қўйишиди. Яғринларида эгилиб турган улкан пардали қанотлари биқисиларига қисилган, уларнинг тепасида эса йиртқич қушнинг калласига ўҳшаган бошлари қўнқайиб турарди, шундан бўлса керак, қиёфалари менга ўргимчак уясига ўҳшаган мудҳишиш шол рўмоль ёпинган ялмоғиз кампирларни эслатарди. Ҳавзадаги каттаю кичик бу муртад махлуқларнинг ҳаммасини санаганда камида мингтacha келарди.

Иккала профессоримиз асеримиздан аввалги даврнинг жониворлари ҳаётини ўрганиш имконияти туғилганидан бениҳоя хурсанд бўлишиб, кунбўйи шу ерда ўтиришга рози эдилар. Улар, афтидан, птеродактилларга емиш вазифасини ўтовчи, тошлар орасида ётган балиқ ва қушлар-

¹ Данте Алигьери (1265—1321)— Уйғониш даврида яшаб, ижод этган буюк итальян шоири, «Илоҳий комедия» достони муаллифи. Бу асар уч бўйлайдан иборат: «Жаҳаннам», «Аъроф» ва «Жаннат». Шоир ана шу хаёлий «нариги дунё»нинг мазкур уч босқичига қилинган саёҳатларни юқоридаги уч бўйлимда тасвирлайди.

шинг ўлаксаларини бизга кўрсатишар, бу учар калтакесакларнинг суюклари нима учун бир қатор жойларда, масалан, Кембриж қумлоқларида бунчалик кўплаб учрайди?— деган саволга ниҳоят жавоб топганликларидан севиниб, бир-бирларини табриклишаарди. Энди птеродактиллар ҳам шингвинларга ўхшаб гала-гала бўлиб яшаганлари ҳақида шубҳа бўлиши мумкин эмас, дейишарди улар.

Охири Челленжер ўзининг аллақандай тезисини ҳам-касабасига исбот қилиб бераман деб, тош орқасидан бошини чиқариб, ҳаммамизни ўлимга маҳкум қилишига оз қолди. Бизга энг яқин турган эркак маҳлуқ бирдан чинқиргандек вишиллаб, йигирма фут келадиган пардали қаготларини қоқиб осмонга парвоз қилди. Модаси бўлса болалари билан сувга яқинроқ жойда ғуж бўлиб олишди, пособонлари эса бирин-кетин осмонга кўтарилишди. Бошимиз узра учеб юрган бу юзлаб жирканч маҳлуқлар худди қалдирғочдек қанотлари билан-ҳавони тез кесиб учеб ажиб манзара ҳосил қилдилар. Аммо-лекин биз тезда бу манзара маҳлиё бўлиш яхшиликка олиб келмаслигини англандик. Аввалига птеродактиллар осмони-фалакда баланд учеб, гир-гир айланишди, Афтидан, хавф-хатарнинг қанчалик катталигини билмоқчи бўлишди шекилли. Кейин сенинг аста доирани торайтириб, тобора паастлай бошлашиди ва ниҳоят, тим-қора қанотларининг қуруқ шитирлашидан мен беихтиёр Хендон аэродромида мусобақа кунлари кўтариладиган шовқинни эсладим.

— Эҳтиёт бўлинглар! — қичқирди лорд Жон милтифинг оғзидан тутиб.— Тўппа-тўғри ўрмонга қочинглар, ҳаммаларинг бирга бўлинглар!

Лекин бу чоғ бошимиз узра доиралар торайгандан торайди. Птеродактиллар қарийб қанотлари билан юзларимизни силай бошладилар. Биз қўндоқлар билан уларни саваладик, аммо зарбаларимиз юмшоқ бир нарсага теккандек у маҳлуқларга ҳеч қандай зиён-заҳмат етказмасди, Қўйқисдан ана шу тим-қора ялтироқ доира ичидан узун Сир бўйин чиқиб чўзилиб кела бошлади; ғаламис бир тумшуқ бизни нишонга олиб келарди. Ундан кейин яна биттаси. Саммерли қичқириб юборди-да, қонаб кетган юзини қўллари билан беркитди. Мен орқа миямга кучли зарб текканини сездим, оғриқнинг зўридан ҳушдан кетай демид. Челленжер йиқилди, унга ёрдам бераман деб эгилган эдим, орқамдан урилган яна бир зарб билан унинг устига ағанаб тушдим. Худди шу чоғ лорд Жон ўқ узди. Бошимни кўтарган эдим, қаноти синган птеродактиллардан бири ерда патирлаб ётганини кўрдим, катта очиқ тумшуғи-

дан сўлаги оқар, қонга тўлған, чиқчайған кўзларини жон ҳолатда ола-кула қиласди,— ўрта иерлардаги аллақайси рассомнинг мудҳиш суратидаги иблиснинг айна ўзи! Милтиқ овозидан чўчиб кетган махлуқлар бошимиз узра чарх уриб айлана бошлишди.

— Энди қочинглар! — қичқирди лорд Жон.

Биз бутазор оралаб қоча бошлидик, аммо чангальзор четига етай деганимизда, гарпиялар ина бизга етиб олишди. Саммерли йиқилиб тушди, уни кўтириб олиб, дараҳтлар панасига югурдик. Ўрмонга киришимиз билан хавф-хатар бартараф бўлди, чунки птеродактиллар қанотлари ниҳоятда катта бўлгани учун шоҳ-шабба орасида ҳаракат қила олишмасди.

Биз лагеримизга чарчаб-ҳориб аянчли ҳолатда қайтидик, махлуқлар эса мовий осмонда парвоз этиб, бизни таъқиб қилишарди, уларнинг чарх уришини пастан кузатган киши кўзига оддий каптардек бўлиб кўринишарди. Ўрмон бизни ўз бағрига яширгач, таъқиб тўхтади, ҳафсаласи пир бўлган птеродактиллар қайтиб кўринишмади.

— Фоят мароқли ва ибратли ҳодиса,— деди Челленжер ирмоқда шишиб кетган тиззасини юваркан.— Энди, Саммерли, сиз билан биз қутурган птеродактилларнинг ўзларини қандай тутишларини биламиш.

Бу пайтда Саммерли пешонасидаги жароҳатдан оқаётган қонни артаётган, мен эсам гарданимдаги анча чуқур ярамни боғлардим. Лорд Жон бизга қараганда унча шикастланмади деса бўлади: ваҳший махлуқ елкасини тирнаб ўтган, кўйлагини йиртиб юборган, холос.

— Шуни қайд қилиш керакки,— давом этди Челленжер,— навқирон дўстимиз ўйилган жароҳат олди, чунки лорд Жоннинг кўйлагидан бундай парчани фақат тиш билан узуб олиш мумкин. Менинг бошимга эса, қанотлари билан савалашди. Шундай қилиб, биз птеродактилларнинг турли-туман усуллар билан ҳужум қила олишларига гувоҳ бўлдик.

— Оз бўлмаса, ажалимиз етган эди,— жиддий оҳангда деди лорд Жон.— Разил махлуқлар қурбони бўлишдан ҳам тубан ажални ўйлаб топиш қийин! Ҳечам отгим йўқ эди-ку, аммо бошқа иложим қолмаганди-да.

— Сиз отмаганингизда, биз ҳозир бу ирмоқ бўйида ўтирган бўлардик,— ишонч билан дедим мен.

— Мен узган ўқ ишимизга зарар етказмас деб умид қиласмиш,— деди лорд Жон.— Бу ўрмоиларда уйдан ҳам қаттиқ товушлар тез-тез эшитилиб турса керак; тоҳ шоҳ синади, тоҳ бутун-бутун дараҳтлар қулайди. Хўйи энди бугун-

га шунчалик зўр ташвишлар етар. Қани юринглар, лагеримизга борайлик, аптечкамиздан карбол кислотамизни топиб, яраларимизга сурайлик. Қим билсин, бу газандаларнинг тиши заҳарли бўлиб юрмасин тағин.

Аммо-лекин дунё яралганидан бўён инсон бошига бир кун ичида шунча саргузашт тушганмикин?! Бизни янги фалокат кутарди. Ирмоқ бўйидан бориб, ялангликка чиқдик-да, тиконли ихота билан ўралган фортилизни кўриб, худога шукур, бугун кўрган-кечирганларимиз битгандир деб ўйловдик. Лекин дам олиш бизга насиб бўлмади. Челленжер Фортига киравериш аввалгисидек ҳар нарсалар билан тўсиб қўйилган, ихота девор бутун, бироқ шунга қарамай, биз йўғимизда бу ерда бирор бўлган. Кутилмаган меҳмон ерда ҳеч қандай из қолдирмаган, фақат лагеримиз узра осилиб турган гингко дараҳтининг каттакон шохи но маълум кимсанинг қандай тушганига ишора қилиб турар эди. Унинг кучи ва жасорати нақадар қудратли эканини омборимизнинг аҳволи кўрсатиб турипти. Ҳамма нарса ялангликка иргитиб, отиб ташланган, гўштлик тунука банка эса босиб, пачақлаб ташланган — афтидан, уни шу усулда очмоқчи бўлганга ўхшайди. Ўқлар солинган яшиклардан тахтасининг ўзи қолипти, улар орасида эса эзилган гильза ётипти. Пинхоний қўрқув яна юрагимизни сиқа бошлиди ва биз дараҳтлар тагидаги қуюқ сояларга қўрқа-писа тикила бошладик, худди у ерлардан яна аллақандай даҳшатли маҳлуқлар чиқиб қоладигандек.

Э, ана шундай таҳликали дамларда Самбонинг овозини эшитиб ўзимизни қанчалар енгил ҳис қилганимизни билсангиз эди, ясситоғ четига келиб, қоя чўққисида унинг илжайиб турган чеҳрасини кўрдик!

— Ҳаммаси яҳши, мистер Челленжер! Ҳаммаси яҳши! — қичқирди у. — Самбо шу ерда, Қўрқма! Самбо деб чақирсанг, у доим шунда бўлади.

Биз соғдил негрга ва Амазонканинг ирмоқлари томон чўзилиб кетган бепоён текисликка қараб, биз ахир йигирманчи асрда, Ерда яшаяпмиз, ҳамма нарса айқаш-үйқаш бўлиб ётган, сеҳрли бир куч бизни келтириб ташлаган ибтидоий сайёрада эмасмиз, деворгимиз келди. Уфқининг нилий чизигидан буюк дарёгача бир қадам эканлигини тасаввур қилиш нақадар мушкўл! Ҳув ана, унда кемалар сузуб юрипти, одамлар турмуш икир-чикирларини ўйлаб юришипти унда, биз бўлсак бунда ибтидоий маҳлуқлар орасига келиб олиб, уёққа тикилиб шунча қувончларга тўла ўша ҳаётни соғиниб, мўлтайиб ўтирибмиз, а!

Бу гаройиб кун билан боғлиқ яна бир эсдалигим бор,

мактубимни шу билан тугатмоқчиман. Жароҳатлар иккала профессорнинг асабига бешак таъсир этди, улар, бизга хуруж қилғанлар тариҳдан аввалги калтакесакларнинг қайси турига мансуб — птеродактилларгами ёки диморфodonларгами? — деган мавзуда қизғин баҳслашиб кетишиди. Аччиқ-чучук гапларни ҳам айтишиб олишди. Уларнинг ади-бадисини эшитмаслик учун мен нари кетдим-да, йиқилган дараҳт танасига ўтириб, тамаки тутатдим. Бир неча минутдан кейин рӯпарамда лорд Жоннинг қомати пайдо бўлди.

— Менга қаранг, Мелоун,—деди у,— бу ярамас маҳлуқлар ин қурган жойни яхшилаб эслаб қолдингизми?

- Албатта, эслаб қолдим.
- Вулқон кратерига ўхшайди шекилли, тўғрими?
- Мутлақо тўғри,— дедим мен.
- У ернинг тупроғи қанақа, эътибор бердингизми?
- Нуқул қоялар, тошлар.
- Йўқ, қамишлар ўсиб ётган сув бўйидаги ер-чи?
- Кўкимтир алланима, лойга ўхшайди.
- Ҳа, ўлманг, худди шундай... Вулқон кратери, лойи кўкимтири.
- Хўш, нима бўпти? — сўрадим мен.
- Э, йўқ, ўзим шунчалик сўрадим-да,— дея жавоб берган Жон ҳамон баҳсчи олимларимизнинг овозлари Саммерлининг жиддий, кескин, қўнғироқ товуши ва Челленжернинг бўғиқ йўғон саси келаётган жой томон кетди.
- Мен балки лорд Жоннинг сўзларини унтутиб юборган бўлардим, аммо ўша кеча ўша гапларни ундан яна эшитдим.
- Кўк лой... вулқон кратеридаги кўкимтир лой,— дея фўлдиради у.

Роса ҳориб-чарчаганим учун уйқуга кетишим олдидан эшитган сўнгги сўзларим шулар эди.

У Н БИРИНЧИ БОБ

МЕН ШУ ҚУННИНГ ҚАҲРАМОНИ БЎЛДИМ

Лорд Жон Роксоннинг хавфсираганича бор экан: бизни чўқиган даҳшатлий маҳлуқларнинг тиши заҳарли экан. Эртасига эрталаб ясситоғ устидаги биринчи саргузаштимиздан сўнг Саммели билан менинг аъзойи баданларим қақшаб оғрий бошлади, Челленжернинг бўлса тиззасининг кўзи дўмбира бўлиб шишиб кетганидаň оёғини боса олмасди. Шунинг учун ҳам кунбўйи лагеримиздан чиқмадик,

имконимиз борича душманларимиздан бизни ҳимоя қила-
диган ягона қўриқчимиз — тиканли ихотани мустаҳкам-
лашда лорд Жонга ёрдам бердик. Ҳозир ҳам эсимда, ўша
куни эрталабданоқ ғалати бир ҳиссиёт таъқиб қиласади,
худди кимдир бизни диққат билан кузатаётгандек бўла-
верди, аммо у қаерда, ўзи ким? — буни айта олмасдим.

Мен бу хавотиримни ичимга сифдира олмай Челленжер-
га айтдим, у бўлса дарҳол иситма-безгак аломатидан бўл-
са керак деб, ақлдан озиш нишонасига йўйди буни. Ни-
ма бўлса ҳам, мен бари бир дам ўтмай, бир нарсани кўр-
моқчи бўлгандек атрофга аланг-жаланг боқардим, аммо
тиканли ихотамиз бино бўлган бир ғарам шоҳ-шабба ую-
мидан ва улкан дараҳтлар бошида қора саватдек юксал-
сан яшил либосдан бошқа ҳеч нимани кўрмасдим. Ҳамон
икки қадамча нарида аллақайси бир ғаламис яшириниб
ётипти деган ишонч кучайса кучайдики, миямдан кетмади.
Мен ҳиндуларнинг ўрмоннинг овлоқ жойларида яшириниб
юрадиган даҳшатли Курупуридан қўрқишлиари ҳақидаги
ишимларини эслаб, бу ёвуз рӯё ўзининг энг муқаддас сал-
танатидан эзгу сирларини билишга интилган довюрәклар-
нинг тинка-мадорини қуритиши рост экан-да, деб ишониш-
га тайёр эдим.

Шу оқшомда — Мепл-Уайт Мамлақатида кечирган учин-
чи кечамизда бизда оғир таассурот қолдириб, Челленжер-
нинг Фортини мустаҳкамлаш учун жонини жабборга бе-
риб ишлаган лорд Жонга яна бир бор ташаккур айтишга
бизни мажбур этган бир ҳодиса бўлиб ўтди. Ҳчай деб
қолган гулхан атрофида ухлаб ётганимизда, қўққисдан қу-
лоқни қоматга келтирадиган бўкириш ва чийиллаш бизни
уйғотиб юборди, тўғрироғи оёққа қалқитди. Лагеримиз-
нинг шундоққина ёнгинасидан эшитилган бу қичқириқни
нимага қиёслашни билмайман, чўнки шу чоққача бундан
даҳшатли товушни эшиитмагандим. Бу товуш бамисоли па-
ровоз ҳуштагидек ҳавони ларзага солса ҳам, унингдек ти-
ниқ ва аниқ эмасди. Бениҳоя даҳшат ва азоб берувчи, қу-
лоқ-мияни пармаловчи бу қуюқ товушни эшиитмаслик учун
қулоқларимизни маҳкам беркитиб олдик. Бундай тазийққа
асаблар дош бера олмади. Аъзои-баданимни муздек тер
босди, юрагим тўхтаб қолгандек туюлди. Ана шу изтироб-
ли қичқириқда ҳаётнинг барча ғам-ғуссалари, унинг ҳад-
ҳисобсиз азоб-уқубатлари, оламни айблаш мумкин бўл-
ган ҳамма нарса омихта бўлиб кетгандек эди. Бу жаранг-
дор фифонларга оҳангдош тарзда, гёё уларни босиб кет-
гандек бўлиб, аллакимнинг томоқ кириб тантанавор бўки-
риши, дам-бадам пиқиллаган кулгиси жўр бўлағди. Бу

қўрқинчли жўрлик тўрт-беш минутча давом этди, у дарахтларнинг шохларида ухлаб ётган ҳамма қушларни саросимага солиб қўйди ва қўққисдан тинди-қолди. Бу даҳшатли товушдан анчагача ўзимизга кела олмай жим турдик. Сўнг лорд Жон гулханга қуруқ шох-шаббадан ташлади. Оловнинг қизғиши шуълалари ўртоқларимнинг жиддий чехраларини ёритиб, бошимиз узра осилиб турган баргларда ўйнади.

— Бу нима бўлдийкин! — шивирлаб сўрадим мен.

— Эрталаб биламиз,— деди лорд Жон.— У жуда яқин ерда, анати яланглиқдан узоқда эмас.

— Биз узоқда, тўқайда, юра даври ҳарсанглари орасида рўй берган тарихдан аввалги замонларга хос фожеани тинглашга мусассар бўлдик. Иирик тимсоҳ ўзининг ожизроқ биродарини ботқоқликда тамом қилди-ёв! — хитоб қилди Челленжер ҳатто ўзига ҳам хос бўлмаган тантанаворлик билан.— Ҳа, одам Ер юзида анча кейин пайдо бўлиб, кўп нарса ютган-да. Оламнинг пайдо бўлиши тонгигда на унинг мардлигидан, на тадбиркорлигидан қўрқмайдиган мана шунаقا даҳшатли маҳлуқлар билан тўқнашарди. Бугун кечаси ваҳшийлик қилиб чиққан йиртқичларга қарши курашда камон, палахмон, найза ёрдам берармиди? Ҳатто ҳозирги замон милтифи ҳам бундай ёвуз маҳлуққа қарши курашда устунликни таъминлай олмайди-ку.

— Шундай бўлса ҳам, азиз дўстимга таянман,— деди лорд Жон «экспресс» милтиғининг оғзини силаркан...— Лекин баҳслашмайман, бу қўрқинчли маҳлуқ ғалаба қилиш учун кўп имкониятларга эга.

Саммерли қўлини кўтарди.

— Тсс! — шивирлади у.— Нимадир эшитгандек бўлдим.

Сукунат осойишталигини ивир-шивир эшитилаётган бир маромдаги оёқ товуши бузди. Аллақандай ҳайвон оғир панжаларини бир-бир оҳиста босиб чангальзордан келарди. У секинлик билан фортилизни айланиб, ичкарига кириладиган жойда тўхтади. Унинг ҳуштакни эслатадиган ҳарсиллашини эшита бошладик. Тунда ташриф буюрган бу баҳайбат маҳлуқ билан бизнинг орамизни фақат тиканли ихота ажратиб туарди. Биз милтиқларимизга ёпишдик, лорд Жон бўлса, тиканли ихотадан бир шохни олди-да, бамисоли шинаққа ўхшаган дарча очди.

— Вой худойим-ей! — шивирлади у.— Мен уни кўрайман шекилли.

Мен лорд Жоннинг елкаси оша қарадим. Ҳа, ҳақиқатан ҳам кўриняпти! Дарахт тагидаги қалин соядада янада қуюқ-

роқ соя кўринди. Бу ибтидоий, ерга қапишиб ётган ҳайвонда ёввойи куч-қудрат, йиртқичлик сезилиб турарди. Бўйи отдан баланд бўлмаса ҳам лекин қадди-бастининг тузилиши ниҳоятда кучли эканлигидан далолат берарди. Худди буғ қозони чиқараётган бир маромдаги, тўла, текис нафас олиш — ниҳоятда бақувват ҳайвон организмига хосдир. Махлуқ қимирлаган эди, унинг қўрқинчли, яшил ўт бўлиб ёнаётган кўзларини кўрдим. Шу ондаёқ шитирлаган овоз эшитилди — ҳайвон оҳиста олдинга юрди.

— Ҳозир сапчийди! — дедим-да, милтиқни отишга тахт қилиб қўйдим.

— Отманг! — щивирлади лорд Жон. — Шундай осуда тунда ўқ ўзиш мумкинми, ахир? Ўқ овози бир неча миль жойга кетади. Бу ишни энг охирги чора сифатида сақланг.

— Бордию, у ихотамиз устидан сакраб ўтса, ўлдик деяверинглар! — дёди Сammerли асабий тиржайиб.

— Сакраб ўтишига йўл қўймаймиз! — Қичқирди лорд Жон. — Лекин жудаям зарур бўлиб қолган тақдирдагина отинглар. Балки ўзим шундоғам эплаштиарман. Бир уриниб кўрай-чи.

Лорд Жон кўрсатган жасорат беқиёс эди. У гулхан устига энгашиб, ёниб турган бир шохни олди-да, тиконли ихотанинг боя туйнук очиб қўйган жойидан лип этиб ўтди, Лорд Жон бир лаҳза ҳам иккilanмай махлуқнинг олдига югуриб бориб, ёниб турган шохни унинг тумшуғига суқди. Кўз олдимда бир неча лаҳза муддатда улкан чўл қурбакасининг жирканч ниқоби кўрингандек бўлди: сўгал босган, худди мохов ўйиб-ўйиб ташлагандек териси, қонга тўлгац каттакон оғзи ниҳоятда хунук эди. Шу ондаёқ чангальзор орасида шатир-шутир эшитилди, қўрқинчли меҳмонимиз ўрмон қўйнида ғойиб бўлди.

— Жонингизда қасдингиз бормиди! — Қичқирдик ҳаммамиз бараварига.

— Нима ҳам қила олардим? Бу йиртқич орамизга тушиб қолганида борми, бир-биримизни отиб қўйган бўлармидик. Ихота оша отиш ҳам бефойда: унда махлуқ сакраб буёқقا ўтарди, тасир-тусир отишув бизни фош қилиб қўярди, бошқа ҳеч нафи бўлмасди. Умуман олганда, менимча, осонгина қутулдик. Хўш, ўзи бу қанақа ҳайвон бўлдийкин?

Бизнинг камоли зукко олимларимиз бир нарса дейишга журъят қилолмай, бир-бирларига қараб қўйишиди.

— Бу махлуқ ҳақида аниқ бир гап айта олмайман, — деди Сammerли ёнида трубкасини чекаркан.

— Бундай эҳтиёткорлик чинакам илмий тафаккурлаш иқтидори бўлган одамларга хосдир,— Челленжер лутфан мақтаб қўйди! — Мен ҳам бу кеча биз ясситоғ динозаврларининг бир тоифасига дуч келдик, дейиш билангина чегараланаман. Буларнинг ясситоғда мавжуд бўлиши мумкийлиги ҳақида мендан эшитгансизлар.

— Ахир, тарихимизгача бўлган жониворларнинг кўп нусхалари ҳақида бизгача ҳеч қандай маълумот етиб келмаган-ку,— деди Сammerли.— Бу ерда учраган ҳар бир жониворга ном қўяверсак, шошма-шошарлик қилган бўлурмиз.

— Сиз мутлақо ҳақсиз. Бизнинг имкониятларимиз тахминий тасниф қилишимизнинг тақозо қиласи, холос. Эртагача сабр қилийлик-чи, бир гап бўлиб қолар, ҳозир эса, келинглар, уйқуни келган жойидан давом эттирайлик.

— Лекин битта шарт билан, биримиз навбатчилик қилиб турамиз,— деди қатъийлик билан лорд Жон.— Бундай мамлакатда ҳазил кетмайди, дўстлар. Бундан буён иккни соатдан навбатчилик жорий қилишни тақлиф этаман.

— Унда биринчи посбон мен бўламан, ўзим ҳам мириқиб чеқиб олай деб турувдим,— деди профессор Сammerли.

Шундан буён посбонсиз ухламайдиган бўлдик.

Эрталаб тунда қулоқларни қоматга келтириб бизни ўйтиб юборған қичқириқларнинг сабаби англашилди. Биз игуанодонларни учратган яланглик чинакам жанггоҳга айланипти. Мана шу ердаги ҳалқоб-ҳалқоб қонга, ўтлар орасида ҳар ер-ҳар ерда катта-катта бўлак гўшtlарга қараб, бунда бўлиб ўтган жангда жуда кўп ҳайвонлар ҳалок бўлишган дейиш мумкин, аммо уларни диққат билан кузатсангиз, бошқа, ундан каттароқ бўлмаса-да, жуда йиртқич ҳайвон чангалида бурда-бурда бўлган битта игуанодоннинг гўшtlари эканлигига ишонч ҳосил қиласиз.

Иккала профессор ҳам ўткир курак тиш билан катта тирноқлар раҳмисизларча қиймалаган гўшtnинг ҳар бир бўлагини диққат билан кузатишиб, илмий баҳсларга берилиб кетишиди.

— Ҳозирча бирор хulosага келиб бўлмайди,— деди профессор Челленжер тиззасида ётган бир бўлак оқиши гўштга тикиларкан.— Баъзи маълумотларга қараганда, ҳужум қилган махлуқ наизатишли йўлбарс¹ бўлиши керак.

¹ Найзатишли йўлбаре (маҳайрод) — ўлиб битган улкан мушук. Унинг юқори жагидаги тиши, ханжардек жуда узун ва ўткир бўлиб, териси қалин ҳайвонларни овлашга мослашгандир.

Бундай йўлбарсларнинг скелетларини ғорлардаги конгломерат — қурама жинслар орасидан тоцимодалар, бироқ оиз ўз кўзимиз билан кўрган махлуқ анча йирик бўлиб, кўпроқ судралиб юрувчига ўхшайди. Шахсан мен бу махлуқ аллозавр бўлса керак деб ўйлашга мойилман.

— Ёхуд мегалозавр бўлса керак,— деди Саммерли.

— Бўлиши мумкин. Хуллас, йирик ваҳший динозаврлардан¹ бири бўлиши аниқ. Улар орасида бир вақтлар Ер куррамизни пайҳон қилган даҳшатли махлуқлар ёки музейларни безайдиган жониворлар ҳам учрайди.— Челленжер ўз «аскияси» ўзига наша қилиб, кулиб юборди. Гарчи қизиқ гап айтишга қобилияти бўлмаса ҳам, Челленжер ҳатто энг қўпол ҳазилидан ҳам, қойил қилдимми, дегандек хурсанд бўларди.

— Шовқинни қанча кам қилсак, шунчалик бехатар бўлмиз,— гапни чўрт кесиб, уни ҳовурдан туширди лорд Жон.— Яқинимизда нималар пусиб юрганини ким билипти дейсиз? Борди-ю, ўша шоввоз ионушта қиласман, деб бүёққа қайтиб келиб, бизга дуч келиб қолса борми, ҳазил-хузулни ана унда кўрасиз. Айтганча, манави доф ниманики?

Игуанодоннинг таңгасимон тим-қора терисида, елкасидан сал юқорироқда асфальт рангига ўхшаган чандиқ дого яқъол кўриниб туарди. Гарчи Саммерли икки кун олдин шундай доғни ёш иуганодонларнинг бирида кўрганини эслаган бўлсада, ҳеч биримиз унинг нималигини аниқ айтиб бера олмадик. Челленжер шумшайиб олганича миқ этмай ўтиради, гўё биламан-у, аммо айтмайман, деяётгандек қилиб кўрсатарди ўзини! Лорд Жон шундай савол билан унинг ўзига бевосита мурожаат қилишдан ўзга иложатопмади.

— Сизлар лутфу карам билан оғиз очишинга ижозат бергундек бўлсаларингиз, ўз фикримни айтишдан ниҳоятда баҳтиёр бўлур эдим,— ачитиб деди Челленжер.— Мен бунақа дашномларни умрим бино бўлиб биринчи эшишим. Ўзим ҳам сизларнинг рухсатларингизсиз беозор ҳазил қилиб, кулиб ҳам бўлмаса керакдиров, деб ўйлагандим-а.

Жиззаки дўстимиздан лорд Жон кечирим сўрагандан кейингина профессор лутф айлаб, қаҳр-ғазабини меҳршафқатга алмаштириди. Челленжер ўзини тамомила босиб

¹ Йиртқич динозаврлар — орқа оёқларида юрувчи улкан йиртқичларни бирлаштирувчи гурухининг бир тоифаси.

олиб, хотиржам бўлгандан кейингина, йиқилиб ётган дарахтнинг танасига чиқди-да, одатича, гўё олдида биз учкиши эмас, балки профессордан қимматли маълумотларни кутаётган минг кишилик аудиторияга мурожаат қилаётгандек ажаб бир тантанаворлик билан нутқ бошлади.

— Юқорида эсга олинган доғ масаласига келганимизда,— дея гапини бошлади Челленжер,— мен бу асфальт деган фикрни таъкидлаган дўстим ва ҳамкасабам профессор Саммерлининг фикрига қўшилишга мойилман. Мепл-Уайт Мамлакати келиб чиқиши жиҳатидан вулқон пайдо бўлиши ҳодисасига боғлиқ эканлиги шубҳасиз, асфальт эса, маълумки, энг чуқур жойларда ҳосил бўлади, шакшубҳасиз суюқ ҳолатда бўлади, бинобарин у игуанодонлар терисига ёпишиб қолган бўлиши мумкин. Лекин, ҳозир бизнинг олдимиизда бошқа, ундан ҳам муҳим масала турипти: этхўр йиртқичлар бу ерда қандай яшаб қолдийкин, ахир, уларнинг биттаси мана шу ялангликка ташриф буориб, унда даҳшатли излар қолдирди-ку? Биз биламизки, ясситошнинг сатҳи Англиядаги ўртача графлиknинг майдонидан катта эмас. Ҳамма тарафи ўраб олинган бу майдондан жуда кўп асрлардан бери Ер куррасидан номнишони ўчиб кетган баъзи нусхалар истиқомат қилиб келмоқда. Бас шундай экан, мен бунга шакшубҳа қилмайман, этхўр ҳайвонлар ҳеч қандай тўсиққа дуч келмай ўзларидан кўпайишиб, табиат уларга инъом этган эҳсонларни еб битирган бўлишлари, бинобарин, очликдан қирилиб битган бўлишлари ёки гўштдан бошқа бирор емишга ўтган бўлишлари керак. Кўриб турибмизки, униси ҳам, буниси ҳам рўй бермаган. Бинобарин, бу ўта ваҳший махлуқларнинг сони чекланганлиги, бусиз табиат мувозанатини йўқотган бўларди, бу ерда қандайдир бошқа усул билан содир бўлган, чамаси. Ана шу усуллар қандай ва улар қандай қўлланилади? Булар ечилиши лозим бўлиб турган энг муҳим муаммолардандир. Мен яқинроқ замонларда ўтган этхўр динозаврларнинг вакилларини кўриб қолармиз, деб умид қилишга журъат этаман.

— Мен эса бундай имкониятга эриша олмасак керак деган умидда эканлигимни изҳор этишдан ўзимни тия олмайман,— дедим мен.

Профессор бунга жавобан худди саволига ножӯя жавоб берган ўқувчисига дашном берәётган муаллимдек қошини чимирди.

— Балки профессор Саммерлининг бу масалага оид фикрини эшитсан жоиз бўлармиди? — таклиф этди у.

Иккала профессор илм-фанинг нурли чўққўларига кў-

тарилишиб, муаммони ҳал қилишга киришилар, емиш тобора камайиб борадиган шароитда тириклик учун кураш ва туғилиш ўртасидаги алоқани фақат шундай чўққидан туриб ҳал қилиш мумкин экан-да.

Ўша куни эрталаб биз яна птеродактиллар макон қурган ботқоқликдан чиқиб қолмаслик учун ирмоқ бўйлаб шарқ томон юрдик, ясситоғнинг кичик бир қисмини харитага туширдик. Ўрмоннинг биз юрган томони шу қадар қалин эдики, биз гўё дараҳтзорни ёриб борардик.

Шу пайтгача мен Мепл-Уайт Мамлакатининг даҳшатли манзараларинигина ҳикоя қилиб келдим, лекин бу адодатдан эмасди-да, чунки ўша тонг палласида биз нуқул, асосан оқ ва сариқ тусдаги анвойи гуллар орасида юргандик. Челленжер билан Сammerлининг гапларига қараганда, ибтидоий жамиятдаги ранглар ана шу икки тус билан чекланган экан. Кўпинча ер юзи майса гуллар билан буркангани учун тўпифимизгача ажойиб юмшоқ гиламга ботиб борарди, атрофга ўткир хушбўй ва ёқимли ҳидлар тарқалгани учун бошимиз айланиб борарди. Ҳаммаёқда худди ўзимизнинг Англиядагидақа асаларилар ғўнфилларди. Дараҳтларининг шохлари меваларини кўтара олмай эгилиб ётипи, уларнинг баъзилари бизга таниш бўлса, кўплари мутлақо нотаниш эди. Биз қуш чўқиган мевалардан олиб, заҳарланишдан қўрқмай дастурхонимизни бойитдик. Чангальзорнинг ана шу қисмида ёввойи ҳайвонлар солган сўқмоқлар ҳар томонга кетади, ботқоқ пастликларда эса ҳисобсиз излар кўринади; улар орасида игуанодонларнинг ҳам излари учарди. Ўрмондаги ялангликларнинг бирида ана шу баҳайбат махлуқлар подаси ўтлаб юарди, лорд Жон дарров дурбинини олиб, бурда-бурда қилиб ташланган гуанодонникига ўхшаш асфальтдоғлар буларнинг таналарининг уер-буерида бормикин деб қарай бошлиди. Бу ғалати ҳодисани бирортамиз ҳам тушунтириб беришдан ожиз эдик.

Йўл-йўлакай майдага ҳайвонлар — жайронлар, тангасимон чумолихўрлар, сўйлоқ, узун тишлари юқорига буралиб кетган ола тўнғизлар олдимиздан чиқиб турди. Бир марта дараҳтлари сийраклашиб қолган жойдан тепаликнинг ям-яшил қиямалигида кулранг-жигарранг тусдаги аллақандай йирик ҳайвоннинг югуриб ўтганини кўриб қолдик. У шу қадар тез ўтдики, биз яхшилаб қарай олмадик ҳам. Мабодо, лорд Жон таъкидлаганидек, кийик десак, унинг катталиги жонажон Ватаним Ирландия ботқоқларида ҳамон топишаётган улкан буғуларнинг устихонидан қолишмасди.

Кечаси ташриф буюрган сирли мөхмөн бизни қўрқитиб қўйған экан шекилли, лагеримизга қўрқа-қўрқа қайтдик. Бироқ бошқа бундай ҳодиса асло рўй бермади. Ўша оқшом келгуси режаларимизни муҳокама қилиш чоғида баҳс қизиб кетди. Бу баҳсни батафсил баён қилмоқчиман, чунки у бундан бўёнги ҳаракатларимиз тарзига таъсир қилиб, Мепл-Уайт Мамлакатини бир неча кун ичида узоқ ҳафталардагидан кўра яхшироқ ўрганиб олишимизга ёрдам берди.

Музокарани Сammerли очди. У эрталабданоқ нимадандир норози бўлиб турган эди, лорд Жон эртанги кун режалари ҳақида гап бошлиши биланоқ тутоқиб кетди.

— Бугун ҳам, эртага ҳам, индинга ҳам бу қопқондан қутулиб чиқиш йўлларини излашимиз керак,— деди у.— Ҳаммаларингиз мамлакатнинг ичкарисига тобора кўпроқ кириб бориш ҳақида бош қотираяпсизлар, ваҳоланки, менимча, бу ердан чиқиб кетиш ҳақидагина ўйлаш лозим.

— Фан кишининг бунчалик тубан кетишини ўйламаган эдим, сэр! — Ғўнфиллади Челленжер паҳмоқ соқолини силаркан.— Сиз шундай бир мамлакатга келиб қолдингизки, олам бино бўлиб, чинакам ишқибоз натуралист уни умр бўйи орзу қилиши мумкин, холос! Келиб-келиб сиздек бир олим шундай қўриқҳонани ташлаб кетамиз, деган таклифни ўртага ташлаб ўтиrsa-я, яна бизга у билан ва унда истиқомат қилувчилар билан юзаки танишиш кифоя, деб маслаҳат берасиз, а! Сизга жуда ҳайрон қолдим, профессор Сammerли!

— Марҳамат қилиб, шуни унутмангки,— деди у жаҳл билан,— Лондонда мени студентларнинг катта группаси кутаяпти, ҳеч нимани билмайдиган асистентимга ташлаб келганиман. Менинг аҳволим сизникidan бироз бошқачароқ, профессор Челленжер, чунки менга маълум бўлишича, сизга ҳеч ким ва ҳеч қачон ёшларга таълим беришдек масъулиятли вазифани топширмаган-да.

— Ҳа, баракалла,—унинг гапига қўшилди Челленжер— Олий мақомдаги ижодий изланишларга қобил бўлган ақлу заковатни бўлмағур нарсалар билан банд қилишнинг нима кераги бор? Бу қабиҳлик бўлур эди, менимча! Мана шунинг учун ҳам мен бундай таклифларни ҳамиша қатъији рад этиб келаман.

— Қанақа таклифларни ўзи! — ўсмоқчилаб ачитиб сўради Сammerли.

Лекин шу чоғ лорд Жон гапни бошқа мавзуга буришга уриниб кўрди.

— Сизларга шуни айтишим керакки,— дея бошлади у

гапини,— бу мамлакат билан яхшироқ танишмасдан туриб, Лондонга қайтишни шармандалик деб биламан.

— Мен эса редакция остонасидан қадам қўйишга, кек самиз Мак-Ардл кўзига кўрингани ор қиласман,— гап қистирдим мен. (Албатта сиз хафа бўлмассиз бу гапимга, сэр, а?). Шундай материалнинг қадрига етмай кетиб қолсам Мак-Ардл мени умрбод кечирмас. Лекин, менимча, бу баҳслар ортиқча; ахир биз жудаям хоҳлаганимиз билан барни бир, пастга туша олмаймиз-ку.

— Навқирон дўстимнинг тафаккури ниҳоятда қашшоқ бўлса ҳам гапларида жон бор,— деди Челленжер.— Албатта, биз унинг жирканч газетаси манфаатларини сариқ чақага ҳам олмаймиз, лекин ҳақиқат ҳақиқатлигича қолади: биз пастга туша олмаймиз, бинобарин, бефойда баҳсларга вақт сарфлашнинг кераги йўқ.

— Менинг фикримча, сизлар ўйлаган нарсаларнинг ҳаммаси кучни беҳудага сарфлаш бўлиб чиқади,— тўнғиллади Саммерли трубкасини оғзидан олмай.— Рухсатларингиз билан, сизларга шуни эслатиб қўяйки, биз бу ерга Лондон зоология институти илмий йиғилиши олдимизга қўйган маълум мақсад билангина келганмиз. Бу мақсад профессор Челленжернинг фикрларини текшириб кўришдир. Айтишим керакки, биз уларнинг тўғрилигини батамом тасдиқлай оламиз. Демак, бизнинг вазифамиз тугади. Ясситоғни, унда яшовчиларни муфассал ўрганиш масаласига келсак, бу улқан вазифани маҳсус жиҳозланган катта экспедициягина уддалай олади. Бу вазифани бажаришга ўзимиз киришиб кетгудек бўлсак, фанга қимматли ҳисса бўлиб қўшилувчи биз тўплаган материални Англияга ким олиб боради? Профессор Челленжер одам боласи чиқа олмайдиган мана шу ясситоғ устига кўтарилиш воситасини топди. Келинглар, ундан ўзига хос топқирлик фазилатини яна бир бор ишга солиб, бизни келган оламимизга қайтишини илтимос қиласлий.

Саммерлининг далиллари менга ниҳоятда оқилона кўринди. Ҳатто Челленжер ҳам мулоҳазага толди, фикрларимга шубҳа қилувчиларнинг ўзларини ҳақлигимга ишонтирмагунимча, мухолифларимни шарманда қила олмайман, деб ўйлаб қолди.

— Ясситоғдан тушиш муаммоси биринчи қарашда ҳал қилиб бўлмайдигандек туюлади,— деди у,— лекин мен инсон ақлу заковати бундай жумбоқни ҳал қилишига шубҳа қилмайман. Муҳтарам ҳамкасабам ҳақ бўлсалар керак: биз Мепл-Уайт Мамлакатида узоқ туриб қолишимиз керак эмас, уйга қайтиш ҳақида ўйлаш вақти етди. Бироқ мен

ясситоғни текшириб, бирор ҳаритасини тузмагунимизча қайтиб кетишдан қатъий бош тортаман.

Профессор Саммерли бетоқат бўлиб, пишқириб қўйди.

— Разведкага роса икки кун вақтимиз кетди,— деди ў.— бу ҳам ҳеч нима бермади. Биз аввалгидек ясситоғ тонографияси ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмасмиз. Фақат бир нарса маълум бўлди: Мепл-Уайт Мамлакати йўрмонга бурканган экан. Лекин батафсил теқшириш учун ёйлаб вақт керак бўлади-ку! Бу ерда бирор тепалик бўлганида бошқа гап эди. Бироқ ясситоғ ўзйнинг ўртасига қараб нишабланиб боради, бинобарин, биз унинг ичкари-сига кириб борганимиз сари, бари бир унинг умумий кўри-ниши очилмайди.

Шунда менинг бир илҳомим келиб кетди. Мен тасоди-фан нигоҳимни қудратли шохлари бошимиз узра юксал-ган сербутоқ азamat гинкго дараҳтига тушиб қолди. Да-раҳтнинг танаси ниҳоятда йўғон бўлгани учун бу атрофда ундан баланди топилмаслиги аниқ эди. Модомики, ясси-тоғ бамисоли қозондек четлари кўтарилиб тураркан, нима учун бу дараҳт Мепл-Уайт Мамлакатини кузатишимиш учун минора вазифасини бажармас экан? Мен болалигим-даёқ дараҳтларнинг учиға чиқишига уста эдим. Ҳамроҳла-рим қояларга мендан яхши тирмашиб чиқишидай, албатта, бироқ дараҳт устиға чиқишида менга етиб бўпти. Энг паст-даги шохга оёғимни қўйсам бас, буёғи ҳеч нима эмас, пил-дираф олиб учиға чиқиб кетаман.

Менинг фикрларим зўр қувонч билан кутиб олинди.

— Навқирон дўстимиз шундай ажойиб муаллақчилик ҳаракатлари қиласиди, давангирдек-давангирдек одамлар, алп қоматли йигитлар ҳайрон қолсин,— деди Челленжер ёноқларини икки олмадек қизартириб.— Мен бундай қарорни қувватлайман.

— Йигитча, қойил сизга, ақлингизга балли-ей! — хи-тоб қилди лорд Жон елкамга қоқиб.— Нега бу фикр каллангизга олдинроқ келмаганига тушуна олмаяпман, холос! Қўёш ботишига бир соатча вақт қолди, лекин сиз жойнинг жуда таҳмиџан бўлса ҳам планини чизишига улгурасиз. Тенага блокнотингизни олиб чиқаверинг. Ҳозир биз дараҳт тагига учта яшикни устма-уст қўймиз-да, сизни бир амал-лаб тепага чиқарворамиз.

Лорд Жон яшиклар устиға чиқди-да, эҳтиёткорлик билан менга кўмаклаша бошлиди, лекин шу чоғ ишга Челленжер аралашди. У ёнимизга чопиб келди-да, бир ҳаракат килиб бақувват кафти билан мени юқорига ирғитиб юборди. Мен йўғон бутоққа ёпишиб олиб, оёқларимни дараҳт

танаисига тираб-тираб, аввал белимгача бутоқقا тирмашиб осилиб, кейин шохга чўккалаб олдим. Пастдаги учта бутоқ менга зина вазифасини ўтади, қолган новдалар ҳам кўтарилишимга ёрдам берди, тез орада ер кўзимдан фойиб бўлиб қолди.

Вақти-вақти билан тўхтаб қолишга, ҳатто узунлиги ўн фут келадиган шохга осилиб чиқишига тўғри келди, аммо, умуман олганда, кўтарилишим чакки бўлмаяпти, назаримда, тез орада Челленжернинг йўғон товуши бу томонларга асло етиб келмайдигандек эди. Лекин дараҳт шу қадар улкан эдики, бошим узра соя солиб турган япроқларга қанча қарасам ҳам унинг сал бўлса-да, сийраклашаётганини пайқамасдим.

Кўп ўтмай йўлимда бир шоҳдаги ям-яшил миқти коптоқдек бир нарсага дуч келдим — дараҳтга ёпишиб чиқадиган ёт нарса бўлса керак деб ўйладим. Нималигини билиш учун бўйнимни чўзиб қарадим, кўзим бир нарсага тушди-ю, даҳшатдан ўзимни йўқотиб, дараҳтдан йиқилиб тушишмга салгина қолди.

Аллакимнинг афти менга тикилиб турарди — орамизда икки футча ҳам масофа қолмаганди. Ҳалиги башаранинг эгаси бўлган, коптоқдек шохлар орқасига яширган махлуқ ҳам мен билан бир вақтда бўйнини чўзиб қарәётган экан. Башара маймунникидан кўра кўпроқ одаминикуига ўхшарди. Ҳуснбузарлар тошиб кетган узун, оқиш юзи, эзилган бурни, каттакон пастки жағи, ияги билан ёноқларидағи гажакқа ўхшаган чўтқадек қаттиқ соқоли бу қиёфага мудҳиш тус берарди. Махлуқ жағларини катта очиб, гўё мени бўралаб сўқаётгандек бўкирди, шунда унинг пастга қайрилиб кетган қашқирона ўтқир курак тишларини кўриб қолдим. Ўсиқ қошлари остидаги ёвуз кўзлари менга ўт сочгандек ялт этиб боқди-ю, шу он қўрқувдан жонсиз ҳолга тушди. Махлуқ тошдек ерга шўнғиди. Синаётган шох-шаббанинг қасир-қусири эшитилди, сапсариқ, чўчқаникидек сертуқ бир гавда кўз олдимдан лип этиб ўтди-да, юлиниб-юлқинган япроқлар гирдобида фойиб бўлди.

— Нима гап? — лорд Жон Рокстоннинг овози эшитилди пастандик.— Нима бўлди?

— Сизлар ҳам кўрдингларми? — қичқирдим ҳаяжоними ни боса олмай иккала қўлим билан шохни ушлаганча дафдзғ титрар эканман.

— Аллақандай шовқин эшиздик, сиз тойиб кетибсизми деб ўйлабмиз. Нима гап ўзи?

Бу одамсимон маймуннинг бехосдан пайдо бўлиши жон-

понимни чиқарып юборганидан, бор-е деб пастга тушиб, воқеани ҳамроҳларимга гапириб бермоқчи ҳам бўлдим. Бироқ дараҳт чўққиси жуда яқин қолганини ҳамда зиммамга олган вазифани бажармасдан пастга қуруқ қайтиб тушиш иснодини ўйлаб фикримдан қайтдим.

Кейин бирпас ҳордиқ чиқарып олдим-да, нафасимни ростлаб, яна юқорига интилдим. Бир марта оёғим чириган шохга тегиб кетиб, иккала қўлим билан шохга осилиб қолдім, лекин умуман олганда, тепага чиқиш қийин эмасди. Секин-аста япроқлар сийраклашиб юзимга шабада ҳовури урилди, демак, гинкго қўшни дараҳтлардан юксалган жойига чиқибман.

Лекин мен тобора баландга чиқавердим, энг учига чиқмагунимча атрофга қарамайсан деб сўз бергандим ўзимга ўзим. Ниҳоят, шохлар оғирлигимни кўтара олмай эгил бошлади. Шунда мен маҳкамроқ бир айри шохни танладим-да, яхшироқ ўтириб олиб, бизни тақдир шамоли олиб келган сеҳрли мамлакатнинг мафтункор жамолига маҳлиё бўлиб пастга қараб қолдим.

Қуёш нақ уфққа ёнбошлаган, оқшом осуда бўлганлиги учун остимдаги ясситоғ у учидан бу учигача кафтдагидек кўриниб турарди. Ясситоғ сатҳи узунлиги ўттиз миль, кенглиги йигирма миль масофага чўзилган яssi кўринишдаги саёз воронкага ўхшарди, чунки унинг четлари ўртага қараб нишаб бўлиб борарди, ўртасида эса хийла катта кўл бор эди. Бу сўлим кўлнинг бўйларини тўқайзорлар ўраб олган, қуёшнинг заррин нурлари живирлаб ўйнаётган ложувард сув бети, сарғимтири саёз қумликлар сийрак қамишлар орасидан ялт-юлт кўзга ташланарди. Саёзликларда жуда кўп аллақандай нарсалар қорайиб кўринарди. Аллигаторлармикин десам, жуда катта, қайиқмикин десам — жуда узун. Дурбин билан қараган эдим, улар жонли маҳлуқларга ўхшади, қанақа маҳлуқлар эканлигини била олмадим.

Ясситоғнинг лагеримиз турган томонида, уер-буерида ялангликлар кўриниб турган ўрмон билан қопланган қоялар марказий кўл томон олтмиш футча чўзилиб кетган. Нақ оёғимнинг остидагина игуанодонлар яланглиги борлинини, дараҳтлари сийраклашиб бораётган ботқоқликлардан эса птеродактиллар ошиёнига йўл ўтишини ажратиб олдим. Лекин кўлнинг нариги томони табиати кескин ўзгарапкан. У ерда ҳам биз пастда текисликдан туриб кўрган қизғиши базальт тепаликлар кўтарилиб турарди. Бу тепаликлар силсиласининг баландлиги икки юз футча, этакларида дараҳтзорлар бор эди. Қизғиши қояларнинг

пастки қисмida, ердан салгина юқорироқда бир неча қо-
ра түйнүк мавжудлигини дурбинда кўрдим — афтидан, бу-
лар ғорларнинг оғзи бўлса керак. Ана шу ғорларнинг би-
рида нимадир оқариб кўринди, аммо нималигини била ол-
мадим.

Қуёш ботиб, ҳеч нимани кўриш мумкин бўлмай қолгаč,
мен ишимни тўхтатдим-да, дараҳт тагида мени сабрсиз-
лик билан кутиб туришган ўртоқларим олдига тушдим.
Мана шу чоғда мен шу куннинг қаҳрамони бўлиб қолдим!
Бу фикр мендан чиққан эди, унинг ижросини ҳам ўзим
ўринлатдим. Мана ўша бизнинг бир ойлик вақтимизни
тежайдиган, Номаълум мамлакатда довдираб сарсон-сар-
гардон бўлиб юриш заруратидан бизни халос қиладиган
харита! Тантанали вазиятда қўлларимни қисиб табрик-
лашди. Бироқ ўртоқларга харитани кўрсатишмдан олдин
одамсимон маймунга дуч келганлигимни гапириб беришим
керак эди.

— Махлуқ ҳаммавақт ўша ерда бўлган экан,— дедим.
— Буни қаердан биласиз? — сўради лорд Жон.

— Нуқул аллаким ёвуз кўзлари билан таъқиб қила-
ётгандек бўлаверди-да. Эсингиздами, профессор Челлен-
жер? Бу ҳақда сизга гапирган эдим.

— Ҳақиқатан ҳам шунга ўхшаш бир гапни эшигандай
эдим. Навқирон дўстимиз ҳам кельт ирқига мансуб
кишиларга ўхшаб хаёлот оғушида юради.

— Телепатия¹ назарияси...— дея гап бошлади Саммер-
ли, трубкасига тамаки тиқаркан.

— Бу ҳаддан ташқари мураккаб муаммо, уни ҳозир
муҳокама қилиб ўтирмаимиз,— шартта оғзидан олди Чел-
ленжер.— Қани, менга айтинг-чи,— мурожаат қилди у мен-
га, худди якшанбалик мактаб ўқувчисини синаётган ру-
ҳонийдек улуғвор бир меҳрибонлик билан,—бу жоновор-
нинг бош бармоғини кафтига букиб турганини сезмадин-
гизми мабодо?

— Йўқ, бунақасини асло сезмадим.

— Думи бормиди?

— Йўқ.

— Кейинги оёқларида тирноқ бормиди?

— Ҳар қалай, бўлса керак, бўлмаса шохдан-шохга бун-
чалик тез сакрай олмасди.

— Агар хотирам адаштирмаса, Жанубий Америкада

¹ Телепатия — ҳиссият органларисиз фикрни узоқ масофага
узатиш ва қабул қилиш.

маймунларнинг ўттиз олтига яқин тоифаси бор... профессор Саммерли, луқма ташламаслигингизни илтимос қила-ман... лекин улар орасида одамсизмон маймунлар йўқ эди. Энди шу нарса шубҳасизки, бунда одамсизмон маймунлар бор экан, улар фақат Африка билан Шарқда яшайдиган сержун гориллалар бўлмай, балки одамсизмон маймунларнинг бир тоифаси экан. (Мен ана шундай горилласимонларнинг қариндошларини Кенсингтонда кўрган эдим, деган гап оғзимдан чиқиб кетишига бир баҳя қолди.) Бу ердаги одамсизмон маймунлар учун характерли бўлган нарса, уларнинг ўсимликларга ўчлиги ҳамда юзларининг оқ тусада бўлишидир, кейинги ҳол бу маймунларнинг дараҳтлар устида, қалин япроқлар орасида яшашлари билан изоҳланади. Олдимизда бу маҳлуқлар кўпроқ кимга — маймунларгами, одамларгами — яқинлигини аниқлаш муаммоси туради. Борди-ю, одамга яқин турса, авом халқ тилида оддийгина қилиб «етмай турган нарса» аниқланди дейишимизга, афтидан, асос топилган бўлади. Бизнинг бурчимиз дарҳол ана шу муаммони ҳал қилишга киришишдир...

— Эътиroz билдираман! — кескинлик билан бўлди унинг сўзини Саммерли.— Ҳозир қўнимизда ясситоғнинг харитаси бўлган бир пайтда,— бунинг учун фикри камоли зукколик билан ишлайдиган мистер Мелоуннинг топқирлигига офаринлар айтишимиз лозим (унинг сўзларини айнан келтиришим вожибdir), — бизнинг ягона бурчимиз — мудҳиш жойдан дарҳол эсон-омон чиқиб кетиш чорасини кўришдан иборатdir.

— Маданият мевалари сизга уйқу бермаяптими дейман! — тўнғиллади Челленжер фифон бўлиб.

— Ҳа, сэр! Маданий оламнинг энг зўр меваси сиёҳ деб биламан, сэр! Биз бу ерда кўрган-билганларимиз ҳақида ҳисобот бераверайлик, ундан кейинги тадқиқот ишларини бошқаляр қиласверсин. Ахир, мистер Мелоун харитасини кўрсатгунча ўзингиз ҳам шунга рози әдингиз-ку.

— Яхши,— деди Челленжер.— Эксплуатациямиз натижалари дўстларимиз зътиборига бориб етган замон мен ҳам ейгил тортаман. Лекин мен ҳозирча бу ердан чиқиб олиш йўлини тополмай турибман-да. Аммо-лекин Жорж Эдуард Челленжер ақлу заковатининг топқирлиги туфайли у ҳал қила олмайдиган муаммо йўқ ва у эртагаёқ бу масала билан жиддий шуғулланишга ваъда беради.

Улар ўртасидаги баҳс тугади. Уша оқшомдаёқ гулхан шуъласи билан ягона шам ёруғида менинг дараҳт учида чизган қораламаларим асосида Йўқолган оламнинг ягона

харитасини тузиб чиқдик. Мен дараҳт учида туриб олиб белгилаган деталлар тегишли жойларга туширилди. Челленжерниң қалами күлні акс эттирган катта оқ доғ устида тұхтаб қолди.

— Бунга қандай ном қўямиз? — сўради у.

— Нима учун энди ўз номингизни абадийлаштириш учун қулай имкониятдан фойдаланмас экансиз? — одатича ачитиб кесатди Сammerли.

— Мен аминманки, сәр, авлодларимиз Челленжерниң номини эслаб қолишлири учун бундан ҳам бақувват асослар топилади. Бу асослар эса унинг шахсий хизматлари замирида ётиби,— газаб билан жавоб берди профессор.

— Ҳар бир нодон ўз номини бирор дарёгами ёки тоғ чўққисигами қўйиши мумкин. Менга бундай ҳайқалнинг кераги йўқ.

Сammerли янги хуружга тайёрланиб, оғзини қийшайтириб тиржайди, лорд Жон бўлса, баҳсчиларни тинчтишга шошилди.

— Азиз навқирон дўстим, кўлга сиз ном беришингиз керак,— деди у.— Уни биринчи бўлиб сиз кўрдингиз. Борди-ю, харитага «Мелоун кўли» деб ёзиб қўйсангиз, ҳеч ким монелик қилмайди сизга.

— Албатта, албатта! Майли, навқирон дўстимиз ўз номини шу кўлга бера қолсин,— қувватлади уни Челленжер.

— Undай бўлса,— дедим мен қиаариб кетаётганимни ўзим ҳам сезиб,— кўлнинг номи Глэдис бўла қолсин.

— «Марказий кўл» деган ном қалай бўларкин, унинг қаерга жойлашганини ҳам билдириб турган бўлармиди? — сўради Сammerли.

— Йўқ, Глэдис кўли бўла қолсин,— Челленжер менга ҳамдардлик нигоҳи билан жилмайди-да, дашном берган-дек бошини сарак-сарак қилди.

— Эҳ, ёшлар, ёшлар! — деди у.— Хўп, майли, Глэдис бўлса, Глэдис-да!

ЎН ИККИНЧИ БОБ

«ЎРМОНДА БЎЛИШ МУНЧА ҲАМ ҚЎРҚИНЧЛИ!»

Кейинги пайтларда эсим киарли-чиқарли бўлиб қолди шекилли, лекин аввалғи хатимда менинг ҳамроҳларимдек зукко одамлардан уч киши миннатдорчилик билан қўлимни қисишганини ёзган бўлсам керак, а?! Уларнинг гапларига қараганда мен ҳаммамизни қутқарибман ёки аҳволимизни анча осонлаштирибман. Экспедиция аъзоларининг

Энг кенжаси бўлганим, ҳамма нарсада ўртоқларимдан кеинда турганлигим туфайли тажриба ва уддабуронлик бо бида саёҳатимизнинг дастлабки кунларида ҳеч вақода кўзга ташланмай юрдим. Лекин иш кўрсатиш пайти менга ҳам келди. О, афсус! Мағрурлик — яхшиликка олиб келмайди! Ўзимга бино қўйиб юборганлигим, менинг характерим учун янгилик бўлган мақтандоқлик натижасида ўша куни кечаси шундай бир балога йўлиқдимки, ҳозиргача уни эсласам, аъзои баданимни қўрқув босади.

Бу воқеа шундай бўлган эди. Гингко дараҳти учига муваффақиятли чиққанимдан мағрурланиб, ҳаяжонланиб кетганим учун асло ухлай олмадим. Ўша кечаси биринчи бўлиб Саммерли навбатчилик қилди. Гулханнинг ғирашира ёруғида унинг қўпол, бесўнақай гавдаси кўриниб турарди. У қаддини эгиб, милитини тиззасига қўйганча ўтиаркан, вақт-вақти билан бурнини тортганида, эчки соқоли силкиниб қўярди. Лорд Жон ўзининг пончоси — жанубий америкаликлар кўрпасига ўралиб олганча миқ этмасдан ухларди. Аммо-лекин Челленжернинг йўғон ва қаттиқ хурраги бутун ўрмонга тараларди.

Тўлин ой ёрқин нур сочади; тун шабадаси ҳавони со вута бошлади. Росаям сайр қиласидиган тун бўлди-да! Бирдан миямга: бир сайр қилиб келмайманми, деган фикр келиб қолди. Лагердан шундоққина секин чиқаману марказий кўлга олиб борадиган йўлни топаман-да, эрталаб бир талай янгиликлар билан қайтаман. Хўш, қалай! Ўшанда обрўим ҳам, нуфузим ҳам янада ошиб кетган бўларди! Мабодо Саммерли бизни бу ердан қайтиб кетиш йўлини топишга кўндиргудек бўлиб қолган чоғида, биз Лондонга Мепл-Уайт мамлакатининг марказий қисми ҳақида энг аниқ маълумотлар билан борган бўлардик, у ерга мендан бошқа ҳеч ким оёқ босмаган бўларди-я! Мен Глэдисни эсладим... «Инсон — ўз шуҳратининг бунёдкори» — деган сўзлар қулоқларимда янгарди. Мак-Ардлни ҳам эсладим. Газетамиз учун зўр материал бўлади, бутун бир сахифани эгаллайди! Олдинда мени зўр мартабалар кутмоқда! Уруш бошланиб қолса, мени жанг бўлаётган жойларга ҳарбий мухбир қилиб юборишади. Мен қўлимга илинган милитикни олдим — ўқлари чўнтағимда бор эди, шу он фортилизга кираверишдаги тўсиқ бўлиб турган нарсаларни бир ёқлик қилиб, ихотадан лип этиб ўтиб кетдим. Қейин орқамга қарасам, бечора посбонимиз Саммерлининг аввалидек ўчиб қолаётган гулхан ёнида бамисоли калласини лиқиллатадиган хитой қўғирчоғидек бошини бир маромда сарак-сарак қилғанча мудраб ўтирганини кўрдим.

Юз ярдча юрмасимданоқ бу ишимнинг мутлақо бемаънилиги ўзимга аён бўлди. Бу саёҳатномам саҳифаларида кибру-хавога берилиб кетишим чинакам дадил киши бўлишинга тўсқинлик қилишини, дунёда ҳаммадан ҳам қўрқоқ номини олишдан хазар килишимни ёзган эдим шекилли. Ана шу қўрқув мени олға бошлайверди. Мен лагерга қупқуруқ қайтиб кела олмасдим-да. Ҳатто ўртоқларим гирибонимдан олиб, юраксизликда айблашмаса ҳам, барি бир мен номусдан уялиб ўзимни қўйгани жой топа олмаган бўлардим. Айни вақтда мен қўрқувдан қалт-қалт титраб, шу номақбул аҳволдан қутулиш учун ҳамма нарсамдан кечишга тайёр эдим.

Ўрмон ниҳоятда қўрқинчли эди! Дараҳтлар шу қадар зич, япроқлари шунчалик қалин эдики, ой нури ерга қарийб тушмас, энг юқоридаги шохларнинг баргларигина юлдузлари чарақлаган осмон сатҳида нафис нақшлардек кўринарди. Секин-аста қоронфиликка кўнига борган кўзларим бальзи нарсаларни ажратадиган бўлди. Ана шу зимзие тун қўйнида айрим дараҳтлар ўрадек кўринар, бошқалари тим-қора зимиston қўйнига фарқ бўлгандек эди, бу қоп-қоронғи ўраларни горнинг оғзи деб кирмоқчи бўлганимда дараҳтларга урилиб кетиб, орқамга тисарилардим. Мен шу топда ўлимга маҳкум игуанодоннинг жон талвасасида ўрмонни чарх уриб юрганини эсладим. Лорд Жоннинг машъали ёруғида кўз олдимдан лип этиб ўтган серсўғал, қонга бўялган тумшуқ ҳам ёдимга келди. Номсиз даҳшатли маҳлуқ шу ерларда ов қилиб юраркан-да. Йиртқич бу зимиston қўйнидан истаган дақиқада лип этиб чиқиб қолиши мумкин. Мен тўхтадим, чўнтағимдан ўқни олдим-да, милтиқнинг затворини созладим. Бу милтиқ ҳам эмас, балки сочма қўшотар эди.

Шу он яна: «Қайтиб кетганим дурустми?» — дея ўйлаб қолдим. Баҳона ҳам етарли, ҳеч ким мувваффақиятсизликка учраганимни билмайди. Бироқ аҳмоқона ғурур ана шу ҳақиқатга қарши кўндаланг бўлди. Йўқ, мен мувваффақиятсизликка учрашин асло истаган эмасдим, буни мутлақо хоҳламасдим. Модомики гап шунга бориб тақалган экан, бу ерда менга таҳдид қиласидиган хавф-хатарга қарши курашишимда ов қуролим уёқда турсин, милтиқ ҳам иш беролмаслиги мумкин. Лагерга қайтиб бориб, хатони тузатиб келишимнинг фойдаси йўқ, чунки иккинчи марта уларга билдирамай чиқиб бўдман. Ниятимни тушунтириб беришга тўғри келади, унда ташаббусни бой берган бўламан. Бир оз иккиланишлардан сўнг юрак ютиб, иш

бериши амримаҳол бўлган сочма қўшотарни ушлаганимча олға юра бошладим.

Ўрмондаги зимистонлик мени ваҳимага соларди, ой нурига чўмган игуанодонлар яланглигига чиққанимдан сўнг баттар даҳшатга тушдим. Мен буталар орасига яшириниб, ялангликни кузатдим. Махлуқлар кўринмасди. Игуанодонлардан бири қаҳрамон бўлган фожиа, афтидан, бошқа махлуқларни ҳам бу яйловни тарк этишга мажбур этган бўлса керак. Туманли кумуш тонг сукунат оғушида — тиқ этган товуш йўқ. Юрак ютиб, ялангликни тез кесиб ўтдим-да, яна нариги томондаги ирмоқ бўйига чиқиб олдим, бу сой менга йўл кўрсаткич вазифасини бажаарди. Бу қувноқ ҳамроҳ чулдираши, шаршараси билан қадрдан дигеримдаги болалик чоғларимда хонбалиқ тутиб юрганим, қалбимга азиз жонажон дарёмизни эслатарди. Оқим бўйлаб паст томон юрсам, ирмоқ мени кўлга олиб боради: агар юқорига кўтарилем, у мени яна лагеримизга элтади. Ирмоқ ҳадеб чангальзорлар орасида ғойиб бўлиб қолаверарди, аммо унинг тинимсиз чулдираши қулоғимдан кетмасди.

Қиямалик пастлаган сари ўрмон тобора сийраклашиб, ўз ўрнини бутазорларга бўшатиб бераверди, фақат одим одим жойлардагина яккам-дуккам баланд дараҳтлар шўп-пайиб турарди. Юриш осонлашди, энди ўзим ҳеч кимга кўринмай, атрофни кузатиб боришим мумкин эди. Йўлим птеродактиллар ботқоғидан ўтарди, ўша томондан қанотлари камида йигирма фут келадиган шу улкан махлуқлардан бири менга пешвоз кела бошлади. Мана, у ой гардшини тўсиб, кўзни оладиган ёғду сочадиган пардали қашотларию қорайиб кўринган гавдаси билан бошим узра чарх ура бошлади. Бу муртад махлуқ овозини чиқарса бас, разил инилари бошимга ёпирилиб келишини тажрибамдан билганим учун ўзимни буталар панасига урдим. Птеродактиль чангальзор орасига қўнгандан кейингина мен оҳиста йўлга тушдим.

Тун ниҳоятда сокин, лекин бу жимликни олға юрганим сари кучаяётган бир маромдаги, билқиллаган товушгина бузиб турарди. Ниҳоят, қозондаги қайнайётган суюқликдан чиқаётган бақирлашни эслатадиган ана шу товуш манбай бўлмиш булоқ бўйида тўхтаб, унинг сирини англадим. Унча катта бўлмаган кўлмакнинг ўртасида бир кўл кўриниб турарди, аниқроғи у кўл эмас, каттароқ кўлмак эди, чунки диаметри ўзимизнинг Трафальгар-сквердаги ҳовуздан катта эмасди. Унинг сақичдек қоп-қора юзида тинимсиз пуфаклар ҳосил бўлиб ёрилар, газ тарқатарди. Кўл-

мак устидаги ҳаво иссиқдан жимиirlар, атрофидаги ер эса шу қадар қайноқ әдикі, кафтим тегиши биланоқ қўлимни жон ҳолатда тортиб олдим. Афтидан, асрлар давомида ер юзига отилиб чиқишига интилиб ётган ясситоғ замиридаги вулқон жараёнлари ҳали тугамаган әди. Биз бу ерларда қалин ўсган майса-гиёхлар орасида ётган қояларнинг парчаларини, қотиб қолган лава қуюнларини кўрган әдик, лекин бу суюқ асфальт резервуари қадимий вулқоннинг ҳозирги пайтда ҳам ҳаракат қилаётганини тасдиқловчи биринчи рад этиб бўлмайдиган далил әди. Афсуски, тонг отгунча лагеримизга етиб олишим учун шошилишим зарур әди, шунинг учун мен бу ерда тўхтаб ўтирамадим.

Бу қўрқинчли йўлни умримнинг охиригача унутмасман. Ой нури ёритиб турган ялангликнинг четидан айланниб ўтарканман, қуюқ соя панасида юришга интилардим. Чангалзор ичидан бирор ҳайвон ўтиб қолганда шох-шаббанинг шитирлашини эшишиб, юрагим қинидан чиқиб кетгандек қотиб қолардим. Рӯпарамда улкан соялар пайдо бўлар ва юмшоқ панжаларини оҳиста босиб, сирғалиб; яна ғойиб бўлишарди. Мен орқамга қайрилиб, кетиш ниятида тез-тез тўхтардим-у, аммо ҳар гал фурурим қўрқувдан ғолиб келиб, мени мақсадим сари олға силжитарди.

Ниҳоят соатимга қарасам, бирдан ошилти, дарахтлар орасидаги очиқ жойларда сув кўрина бошлади, ўн минутчадан кейин марказий кўл бўйидаги қамишлар орасига келиб қолдим. Анчадан бери ташналик мени қийнаб ке僚ётгани учун ерга ётдиму сувга лабларимни тутдим; сув муздек, жуда totли әди. Соҳилдан бу ерга жуда кўп излар тушган кенг сўқмоқ туашган — афтидан, ҳайвонлар ундан сув ичгани тушишса керак. Сувнинг шундоққина бўйида қотиб қолган лава улкан қоядек юксалганди. Мен унинг устига чиқиб ётдим-да, атрофни кўзата бошладим.

Нигоҳимга тушган биринчи нарса ўзининг фавқулодда ҳайратомузлиги билан мени лол қолдирди. Мен гинкго дарахти учида кўрганларимни тасвирлаганимда, қоялар силласида қора доғлар борлигини, уларни ғорларнинг оғизига ўхшатиш мумкинлигини эслатган әдим. Ҳозир ўша томонга қараб, ёрқин қип-қизил аланга порлаб турган жуда кўп тешикларни кўрдим, уларни тун қоронғусида кўри надиган океан кемаларининг иллюминаторларига ўхшатиш мумкин. Аввалига булар сўнмаган вулқоннинг билқилаётган лавасининг ёлқинлари бўлса керак, деб ўйладиму шу заҳоти бу тахминидан воз кечдим. Лава жуда пастда билқиллаши мумкин, бироқ баланд қоялар орасида бўлмайди-ку. Ундей бўлса бу нима экан? Ҳар қалай, эҳ-

тимолдан узоқроқ-ку, лекин бошқа изоҳ топиш амриамадол — булар форларда ёқилаётган гулханларнинг ёлқинидан бошқа нарса эмас, уларни инсон қўлигина ёқиши мумкин. Менинг сайрим ана шундай ажойиб натижалар берди! Бундай хабарлар билан Лондонга қайтиб боришимиз уялти бўлмайди.

Мен бу қизил живир-живир ёлқинларга узоқ қараб турдим. Мен турган жойдан уларгача бўлган масофа ўн милча ҳам келмасди, ҳатто шунча жойдан ҳам уларнинг ўчиши, яна ёрқинроқ гуриллаши, аллакимларнинг сояси тўсгандан бутунлай ғойиб бўлиши аниқ билиниб турарди. Ана шу форлар ёнига бориб, уларнинг ичини кузатиб, ер куррасининг ана шу сирли бурчида истиқомат қилувчи инсон ирқининг ташқи қиёфаси ва ҳаёт тарзи ҳақида ҳамроҳларимга сўзлаб беришга муяссар бўлиш учун бор мол-дунёмни беришга ҳам тайёр эдим! Ҳозир бу ҳақда ўйлашнинг мавриди эмасди-ю, лекин бу форлар ичida қандай сир-синоатлар яширганини билмасдан ясситоғни тарк этишни бирортамиз ҳам истамаслигимиз аниқ боди.

Глэдис қўли — менинг кўлим!— қаршимда симобдек ялтиар, унинг нақ марказида ойнинг жамоли акс этиб турарди. Кўл чуқур эмасди: бир неча жойида қумлоқлари кўриниб турарди. Кўлнинг силлиқ сатҳида одатдаги манзара — унда гоҳ доиралар ҳосил бўлар, енгилгина мавжланарди; мана, кумуш тангаларини кўз-кўз қилиб, балиқ сакради, яна аллақандай қўрқинчли маҳлуқнинг тимқора букри бели кўринди. Бўйни узун улкан оққушга ўхшаган галати бир маҳлуқ сариқ қумлоқ четидан юриб келди-да, шалоплаб қўлга бир шўнғиди-ю, сузуб кетди. Унинг эгик бақувват бўйни билан серҳаракат боши сув устида анча рақтагача кўриниб турди. Кейин у шўнғиб кетди, шу билан кўринмай қолди.

Тезда мен оёқларим остида бўлаётган воқеаларга эътиборимни қаратдим. Кўл қирғоғида йирик армадиллга¹ ўхшаган иккита ҳайвон пайдо бўлди. Улар сув узра энганиб, тилларининг узун қизил тасмасини тезгина ишга солишди. Улардан кейин шохлари тарвақайлаб кетган улкан кийик модаси ҳам икки боласи билан сув ичгани келди. Бундай ғаройиб шохона жониворни Мепл-Уайт мамлакатидан бошқа ҳеч ерда топа олмайсан; лось ҳам, аме-

¹ Армадилл ёки зирҳдор — усти суяқдан қаттиқ зирҳ билан қопланган сут эмизувчиларнинг алоҳида тоифасига мансуб жониворлар вакили. Қазиб олинган зирҳдорларнинг суяклари жуда катта эди.

рика кийиги ҳам унинг елкасидан келарди. Ӯиланинг ҳамма аъзолари тинчгина сув ичишаётганди, лекин қўққисдан ота кийик огоҳлантирувчи бир пишқирган эди, жониворларнинг ҳаммаси шу ондаёқ қамишлар орасига уриб кетди. Армадиллар ҳам жуфтакни ростлаб қолиши. Сўқмоқда аллақандай янги маҳлуқ — ҳақиқий баҳайбат газанда пайдо бўлди.

Миямда — бели юмалоқ, қушларникига ўхшаш кичкинагина боши ерга тегай-тегай деб турган, қўпол тишлари учбурчак шаклда терилган бу майиб, бадбашара маҳлуқни қаердә кўрган эканман? — деган фикр пайдо бўлди. Бирдан эсимга келди: ахир бу Мепл-Уайт ўз альбомида акс эттирган, Челленжерни ҳамма нарсадан аввал қизиқтирган стегозавр-ку. Унинг даҳшатли оғирлигидан ер ларзага келарди, сувни шундай ғўриллатиб ичардики, унинг шовқини тун оғушидаги ҳамма нарсани ҳозир уйғотиб юборадигандай туюларди. Стегозавр беш минутча шундоққина ёнимда турди. Кўлимни шундоқ узатсан, ҳар бир ҳаракатида зириллайдиган жуда хунук тишларини ушлаб оладигандай эдим. Маҳлуқ сувга қонгач, узоқлашиб, харсанглар орасида ғойиб бўлди.

Соатимни олиб қарадим — икки ярим бўлипти, айни лагерга қайтадиган вақт. Қайтадиган йўлим боисидан шакшубҳага ўрин йўқ, чунки мен буёққа ирмоқнинг чап соҳили бўйлаб келгандим, ирмоқ эса кузатиш нуқтамдан бир неча қадам нарида марказий кўлга қўйиларди. Шундай қилиб, тунги сайрим натижаларидан, ўртоқларимга бир талай янгиликлар олиб қайтаётганимдан ғуурланиб, лагеримиз томон шодон қадам ташлардим. Албатта, энг муҳим янгилик — троглодитларнинг аллақандай авлоди яшаётганилиги аниқ бўлган, ичи ёритилган горлар ҳақидаги гап эди. Лекин менинг марказий кўлни кузатишларим ҳам чакки бўлмаган эди. Кўлда тирик мавжудотлар тўлиб ётганига шоҳид бўлишим мумкин, бундан ташқари шу чоққача кўринмаган, тарихимизгача яшаган қуруқлик маҳлуқларининг янги бир неча нусхасини тасвиirlаб бера оламан. Инсон билимлари хазинаси бир кечада — яна қандай даҳшатли кечада денг! — шунчалик қимматли ҳисса қўша олган кишилар дунёда жуда кам бўлса керак деб ўйлайман.

Ўз хаёлларимга берилиб, қиямаликдан секин-аста юқорилаб борақканман, лагергача бўлган масофанинг ярми-часини босиб ҳам бўлувдимки, орқамдан эшитилган галати товушлар мени ҳақиқат оламига қайтарди. Бу хуррак билан ҳўнграш ўртасидаги бўғиқ, паст ва даҳшатли сас

ди. Афтидан, яқин орада аллақандай ҳайвон пайдо бўлған бўлса керак, аммо қоронғида нималигини ажратадим. Қадамимни тезлатдим, яна ярим милча юрганимдан сўнг яна ҳалиги сасни эшилдим. Бу сафар бу саслар кўрқинчлироқ ва қаттиқроқ эшиларди. Орқамдан бирор кувиб келаётганимкин деган фикр миямга келиши биланоқ юрагим қинидан чиқиб кетаёзди. Аъзои баданим музлаб бошимдаги мўйларим типпа-тик бўлиб кетди. Бу йиртқич маҳлуқлар бир-бирини бурда-бурда қилиб ташлайверсан, майли, яшаш учун кураш қонуни шундай ўзи, аммо уларнинг ҳозирги замон одамига хуруж қилиши, бу оламнинг султони бўлмиш инсонни овлаб юриши ўта ғалати, бу қўрқинчи фикрга асло қўшила олмасдим! Кўз олдимда яна Дантенинг «Дўзах» достонидаги мудҳиш манзара жонланди — лорд Жон машъаласининг ялт этиб кетган сруғида қонаб турган тумшуқ намоён бўлди. Ой ёрдусига чўмган сўқмоққа кўзларим ола-кула бўлиб, тикилиб қолдим, азбаройи қўрқиб кетганимдан тиззаларим қалтиради. Бундай ҳол фақат тушда бўлади: сукунат, ялангликда ойнинг кумуш нури жилоланади, дов-дараҳатлар қорайиб кўринади. Бирдан ана шу сукунатни яна ўша пастина, хирилдоқ ўқириш бузди. Бу товуш янада қаттиқроқ, янада яқинроқ эшилди. Шак-шубҳа йўқки, мени кимдир таъқиб қилиб келмоқда, қувиб келувчи билан орамиздаги масофа минут сайин қисқариб бормоқда.

Мен бамисоли қоқкан қозиқдек турган жойимда қотиб қолдим: сўқмоқдан кўзимни узолмасдим. Ниҳоят, маҳлуқ кўринди. Мен яқинда ўтган ялангликнинг нариги томонидаги дов-дараҳатлар қимирлаб кетди. Улардан аллақандай улкан қора нарса ажралди-да, бир сакрашда ой нурига чўмган ўт устига тушди. «Бир сакрашда» деган иборани беко ишлатмадим, чунки даҳшатли маҳлуқ кенгурудек қаданини ростлаб, жуда бақувват кейинги икки оёғини ерга тираб юрарди; олдинги оёқлари қорнига боғлангандек эди. Бу ҳайвоннинг улканлиги ва бақувватлиги мени ҳайратда қолдирди, нақ икки оёғида типпа-тик турган ҳақиқий фил дейсиз. Шундай улкан бўлишига қарамай, тез ҳаракат қилишини айтгин! Дастребки дақиқада беозор игуанодон бўлса керак, деган умид лип этиб ўтди хаёлимдан. Бироқ замомила нодонлигимга қарамай янгишганимни англайдим. Уйбармоқли ўтхўр игуанодоннинг боши оҳуникидек сичкина эди, бу одам қўрқадиган маҳлуқники эса, кеча бизни қўрқитган газанданини сингари чўлқурбақа тумануининг айнан нусхасидек кенг, юмалоқ эди. Қутуриб, бўкириб мени қувлаши ва шижоати бу — этхўр динозавр-

лар ер юзида мавжуд бўлган ҳамма замонларнинг энг мудҳиш йиртқич ҳайвонларидан бири эканлигидан далолат беради. Махлуқ ўқтин-ўқтин олдиги оёқларига суяниб, тумшуғини ерга нўқиб-нўқиб менинг изларимни ҳидлаб кўрарди. Баъзида изларимни йўқотиб қўяр, лекин динозавр уларни топиб олиб, яна узун-узун сакраб, сўқмоқдан мени таъқиб қиласади.

Ҳозир ҳам бу даҳшатли дамларни эсласам пешонамни муздек тер босади. Нима ҳам қила олардим? Қўлимда ов милтиғи бор, холос, у билан нима ҳам қила олардим ҳозир? Мен жон ҳолатда атрофга қараб, бирор пана жой,— қоями, дарахтми — кўринармикан, деб олазарак бўламан, лекин бу ерда, чангальзорда навниҳоллар ёш бўлганидан мени таъқиб қилаётган махлуқ уларни қамишдек синдириб ўтиши, катта дарахтларни ҳам босиб-янчиб келавериши ҳеч гап эмасди. Фақат қочишдан ўзга иложим қолмаганди. Бироқ нотекис тош қиямаликдан чопиш ҳам осонмасди. Бахтимга йўлимни кесиб ўтган, юрилавериб текис бўлиб қолган сўқмоқни ўз вақтида пайқаб қолдим. Разведка қилиб чиққанларимизда ёввойи ҳайвонлар солган бундай сўқмоқларнинг кўпини кўргандик. Шу сўқмоқдан югурсам, балки таъқиб қилувчидан қутулиб кетарман, чунки ўзим яҳши чопаман, бунинг устига ҳозир яҳши ҳолатдаман. Шунинг учун фойдасиз ов милтиғимни иргитиб юбордим-да, шу тунгача ҳам, ундан кейин ҳам асло на мойиш қила олмаган юқори даражадаги спринт¹ натижасини кўрсатдим. Оёқларим чалишар, юрагим гурсиллар, нафасим бўғзимга тиқилар, лекин даҳшат таҳликаси таъқибидан қочиб, ҳамон югуриб борардим. Яна бирдан ал-пона панжаларнинг гурсиллаши, шох-шаббаларнинг қарсиллаши, қудратли ўпканинг ҳуштаги яқиндан эшитила бошлади... Ҳайвон менга етиб олай-етиб олай деб қолди. Ана у жудаям яқинимда. Ёнгинамда! Қутулишнинг иложи йўқ.

Аҳмоқ эканман! Нега энди югуришдан аввал шунча ўйлаб ўтиредим экан? Аввалига динозавр фақат ҳидлаб топнишига ишонган бўлса керак, бу эса қувишини секинлатарди. Лекин мен югуришим биланоқ у мени кўриб қолди-ю, ўша ондан бошлаб динозавр мени диққат-эътиборидан қочирмади. Яна бир неча бор сакраган махлуқ сўқмоқнинг муюлишида кўринди. Ойнинг ёрқин нурида чақчайган улкан кўзлар, жағига терилган икки қатор даҳшатли тишлар, олдинги икки калта панжасидаги ўткир тириоқлар ялтираб кўринди. Мен жон ҳолатда қичқириб, шошиб ол-

¹ Спринт (инглизча) — югуриш.

фа қочдим. Ҳансираган хурраксимон нафас тобора яқинлашаверди. Өғир-өғир ташлаб келаётган қадамлар менга етиб олди. Яна бир секунддан кейин йиртқич махлук орқамдан ёпишади. Бирдан қулоқни қоматга қелтирувчи қасир-қусур эшитилиб, жарга қулаб бораётиман, ўёғи зиистонлик, бўшлиқ қўйнида ўзимдан кетибман.

Хушимга келиб қарасам — менимча, орадан бор-йўғи бир неча минут ўтган бўлса керак-да,— қўланса, мутлақо чидаб бўлмайдиган бадбўй ҳид димогимни ёриб, ўзимни лоҳас қилди. Мен қоронфида тимирскиланган эдим, бир қўлимга каттагина бир бўлак гўшт билан иккинчисига օғир сүяқ илинди. Юқорида, жуда баланддаги юм-юмалоқ тешикдан чарақлаб турган юлдузлар кўриниб туарди. Демак, мен аллақандай жуда чуқур ўранинг тубида ётган эканман. Зўр машаққатлар билан ўрнимдан туриб, оёғимдан бошимгача пайпаслаб чиқдим. Аъзои баданим зирқираб оғрирди, хайрият, сүякларим бутун, шикастланган ери йўқ. Ана шу чўқурга йиқилишимдан олдинги ҳолат тафсилотлари гувиллаб турган миямда элас-элас жонланаркан, оқариб бораётган осмонда динозаврнинг қора боши худди кўриниб қолаётгандек бўлаверди. Лекин ҳаммаёқ жимжит, осуда эди. Шунда бу бахтли тасодиф мени қаерга ташладийкин деб, ўранинг тубини пайпаслаб чиқдим. Ўра тагида ириб ётган бўлак-бўлак гўшtlар бўлиб, улардан ўлаксаларнинг қўланса ҳиди буруқсиб туарди. Бу ўлаксаларни босиб, қоқилиб, йиқилиб юарканман, қаттиқ бир нарсага дуч келиб қолдим — бу чуқурнинг нақ ўртасига қоқилган ёғоч қозиқ экан. Уни пайпаслаб чиқдим, қўлим ёпишқоқ нарса устида сирғанарди, аммо қозиқнинг учига бўйим етмади.

Бирдан чўнтағимда мўм гугурт борлиги эсимга тушиб, биттасини чақишим биланоқ бу чуқур нимага қилинганини англадим. Шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас: бу инсон қўли билан бунёд этилган қопқон эди. Унинг ўртасига қоқилган уни ўткир тўққиз фут келадиган қозиқ санчилиб ҳалок бўлган ҳайвонларнинг қонига бўялавериб қорайиб кетибди. Ўранинг тагида ётган парча-парча ириган гўшtlар навбатдаги қурбонга жой бўшатиш учун қозиққа илинган ҳайвоннинг кесиб ташланган бўлаклари бўлса керак.

Челленжернинг шундай даҳшатли махлуклар яшайдиган ясситоғда заиф муҳофаза воситаларига эга бўлган инсон истиқомат қила олмайди, деган фикри эсимга тушди. Лекин энди инсоннинг ваҳший махлукларга қарши кураш воситалари менга аниқ маълум бўлди. Тешиклари тор бўлган форлар, бу ерда ким бўлишидан қатъи назар, ис-

тиқомат қилувчилар учун маскан бўлиб хизмат қиларкан. Бу инсоннамо жониворларнинг баҳайбат калтакесаклардан ақлан ниҳоятда устунлигини жилла қурса шундан билса бўладики, улар ҳайвонлар юрадиган сўқмоқларда шохшаббалар орасида қопқонлар қўйганлар, душманлари эса эпчил, ҳирсдек бақувват бўлишларига қарамай қопқонга илиниб ажал топаверганлар. Инсон бу ерда ҳам оламнинг ҳокими бўлган.

Ўранинг қия деворидан юқорига чиқиб олиш учун алоҳида чаққонлик талаб қилинмаса ҳам мени тилка-пора қилиб ташлашига оз қолган ўша ёвуз маҳлуқ панжасига яна тушиб қолмасам гўрга эди деб қўрқиб, юрагим бетламай турдим. Қаёқдан билай, динозавр ўлжасининг чиқишини кутиб, дов-дараҳтлар орасида пусиб тургандир балки? Лекин мен Челленжер билан Саммерлининг бу баҳайбат ўрмалаб юрувчиларнинг хулқ-атвори ҳақидаги гаплари эсимга тушиб, бир оз дадиллашдим. Иккала профессорнинг фикри шунга бориб тақалган эдики, динозаврнинг кичкинагина мия қутисида ақл учун жой топилмаган, уларда мия деган нарса йўқ, шу сабабли шу мавжудотлар табиатнинг яшаш учун ўзгариб турувчи шарт-шароитларига мослаша олмай, қирилиб, ер юзидан йўқолиб кетганлар.

Динозавр мени пойлаб туришидан аввал бошимдан қандай воқеалар кечганини билиши, сабаб ва оқибат ўртасидаги боғланишларни аниқлай олиши талаб қилинарди. Лекин ақлсиз ҳайвон ёвуз ҳирсига бўйсуниб, аввалига ҳайронликда, бетоқат бўлиб турган-да, кейин янги ўлжани қидириб кетган бўлса керак, деган тахмин ҳақиқатга кўпроқ яқин эди. Мен ўранинг четига тирмашиб чиқдим-да, атрофни кузатдим. Юлдузлар сўна бошлаган, само оқариб келаяпти, тонгнинг ёқимли ҳушбўй шабадаси юзимга урилди. Душманим ўзини сездирадиган бирор белгини зоҳир қилмасди. Мен секин-аста чуқурдан чиқдим-да, жиндек ҳавф-хатар туғилиши биланоқ ўзимни пана жойимга отаман, деган ниятда қочишга тайёр бўлиб ерга ўтирдим. Кейин атрофдаги сокинликдан ва тонг отганидан бироз таскин топиб дадилландим ва ўрнимдан туриб, дараҳтларни паналаб, келган сўқмоғимдан орқага кетдим. Бир неча ондан сўнг ов милтиғимни кўриб қолдим-да, қўлимга олдим, мен йўл кўрсатувчи нишона бўлиб хизмат қилувчи ирмоқ бўйига чиқиб, қўрқа-писа, ёнверимга қарай-қарай лагеримиз томон тез юриб кетдим.

Қўйқисдан келган шамол ўртоқларимни ёдимга солди. Тонг сукунатини узоқда отилган милтиқ садоси бузди. Мен тўхтаб, қулоқ солдим: ҳаммаёқ сув қуйгандек жимжит.

«Уларга бир нима бўлмадимикин?» — деган фикр ўтди ми-
ямдан. Лекин шу ондаёқ ўқ отилиши сабабини соддароқ
ва табиийроқ талқин қилиб, кўнглим тинчиди. Тонг ёри-
шиб кела бошлади. Менинг ғойиб бўлиб қолганимни, ал-
батта, пайқашган. Ўртоқларим мени ўрмонда адашиб қол-
гани гумон қилиб, лагерга келиб олишимга ёрдамлашиш
маъносида ўқ узган бўлишлари эҳтимолдан холи эмас. Тўғ-
ри, ўқ узишни ман қилганимиз, лекин менга ҳавф-хатар даф
қилиб турган бир пайтда уларни ҳеч нима тўхтата олмас-
ди-да. Имконим борича лагерга тезроқ етиб боришим, ҳая-
жон васвасасини босишим зарур бўлиб қолди.

Тун бўйи изтироб чекиб, ҳориб-чарчаганимдан дармо-
ним қолмагани учун ҳар қанча хоҳласам ҳам тез юра ол-
масдим. Ниҳоят, мана таниш жойлар кўрина бошлади. Чап
томонда — птеродактиллар ботқоғи, тезда эса игуанодон-
лар яланглиги келади. Энди мен турган жой билан Челлен-
жер Форти орасида торгина ўрмонзор қолди, холос. Мен
ўртоқларимни тинчтиш мақсадида шодон қичқириб қўй-
дим. Аммо жавоб бўлмади. Чор-атроф мудҳиш сукунат қўй-
нида. Юрагим қисилади. Мен қадамимни тезлатдим, кейин
чопиб кетдим. Мана ихота деворимиз, бироқ киравериш-
даги тўсиқ йўқ. Мен ичкарига отилдим. Тонгнинг совуқ фи-
ра-ширасида кўзларимга даҳшатли манзара кўринди. Нар-
саларимиз ялангликнинг ҳамма ерида сочилиб, ивиришиб
ётарди; ҳамроҳларим ҳеч қаерда йўқ, ўчиб қолган гулхан
ёнида эса, ўтлар орасида катта қон қўлмаги қизариб ту-
рибди.

Бу тасодифдан қаттиқ ҳаяжонланиб, дастлабки онлар-
да фикрлаш қобилиятимни тамомила йўқотиб қўйдим. Бўм-
бўш лагеримиз атрофида ўрмон бўйлаб даҳшат ичра югу-
риб-елиб, кучимнинг борича ўртоқларимни чақириб юрга-
нимни элас-элас эслайман, холос. Лекин ўрмондан садо-
чиқмасди. Бири биридан даҳшатли фикрлар ақлу ҳушим-
ни олди. Уларни бошқа кўрмасам, а? Мана шу даҳшатли
жойда ёлғиз ўзим қолиб кетсам, ватанга қайтиб кета ол-
масам нима бўлади-я? Тақдир шу ерда яшаб, шу ерда ўли-
шимни лозим топган бўлса-я? Бу фикрлардан даҳшатга ту-
шиб, соchlаримни битталаб юлишни, бошимни ерга уриш-
ни хоҳлар эдим. Ўртоқларимнинг — кибру ғурури барқа-
рор Челленжер ҳам, иродаси метиндек, ўзи совуқон ҳеч
қачон ҳазил-мутойибани тарк этмайдиган лорд Рокстон-
нинг ҳам менга қанчалик таянч, меҳрибон бўлиб қолганлик-
ларини энди тушундим. Уларсиз мен зимиstonда ёлғиз
қолган ожизу нотавон бир боладек эдим-да. Ўзимни қаёқ-
қа урай, нима қилай, ишни нимадан бошлай?

Мана, секин-аста ўзимга келиб, ҳамроҳларимнинг бошига қандай мудҳиши кулфатлар тушгани ҳақида ўйлай бошладим. Лагерда бўлиб ўтган ағдар-тўйнтар уларнинг айни мен ўқ товушини эшитган пайтимда рўй берганидан далолат берарди. Лекин битта ўқ отилган, демак, бу тўстўполон бир лаҳзада юз берган. Милтиқлар шу ернинг ўзида ётарди, улардан бири — лорд Жоннинг милтифи, затворида эса отилган ўқ гильзаси турибди. Челленжер билан Саммерлининг гулхан ёнида қолиб кетган кўрпасига қараганда, фалокат улар ухлаб ётган вақтда рўй берган. Ўқ-дори, озиқ-овқат солинган яшиклар ялангликнинг ҳар ер-ҳар ерида сочилиб ётибди; фотография аппаратларимиз билан пластинкалар солинган қутичаларни ҳам шу ерда кўрдим. Буларнинг ҳаммаси омон қолибди, лекин яшиклардан чиқариб олинган озиқ-овқатлар ғойиб бўлибди, назаримда, улар жуда кўп эди. Бундан маълумки, лагеримизга ҳужум қилганлар одамлар эмас, ҳайвонлар экан, бўлмаса бу ерда ҳеч нима қолмасди.

Ҳўп майли, бу ерга ҳайвонлар ёки аллақандай битта баҳайбат махлуқ ҳужум қилди дейлик, ундоқ бўлса, ҳамроҳларимга нима бўлдийкин? Ваҳший ҳайвонлар уларни тилка-пора қилиб ташлаган бўларди, аммо унда қолдиклари ҳани? Тўғри, кўлмак бўлиб ётган қон ўтган воқеадан шаҳодат бериб турарди, лекин кечаси билан мени қувиб чиққан динозавр, мушук сичқонни гум қилгандек, ўз ўлжасини осонгина олиб кетган бўларди-ку. Ундоқ десам, қолган икки киши унинг кетидан қувмасми? Лекин улар нима учун милтиқларини олишмаган? Изтироб чекиб, ҳориб-чарчаган миям бу жумбоқни ечишдан ожиз эди. Ўрмоннинг ўёқ-буёгини қидириб, ҳеч нима топа олмадим. Адашиб қолдим, бахтли тасодиф туфайлигина яна лагеримизга қайтиб кела олдим; бунга камида бир соат вақтим кетди.

Шунда миямга бир фикр келиб қолиб, кўнглим бир оз таскин топди. Ҳар қалай бу ерда ўзим ёлғиз эмасдим. Қоя этагида содиқ Самбо бор эди-ку! У менинг товушимни эшитади. Мен жар ёқасига бордим-да, пастига қарадим. Ҳа, албатта, ана у, гулхан ёнида кўрпа устида ўтирибди. Эҳтимол, ўртоқларимдан бири унинг олдига тушиб ўтиргандир? Лекин диққат билан қараган эдим, умидларим пучга чиқди. Самбонинг қаршисида ўтирган кишининг танаси энди чиқиб келаётган қуёш нурларида қип-қизариб кўринарди. Бу ҳиндулардан бири эди. Мен қаттиқ қичқириб, дастрўмолимни ҳилпиратдим. Самбо бошини ирғитиб, менга жавобан қўлини силкитди-да, қоя томон югуриб

кетди. Бир неча минут ўтар-ўтмай у қоянинг учида, менга жуда яқин жойда туриб, қайгули бир сукутда менинг ҳикоямни тингларди.

— Уларни иблис олиб кетди, мистер Мелоун,— деди Самбо.— Сизлар иблис мамлакатига келгансизлар ва у ҳаммаларингни олиб кетади. Самбо айтганларини эшиting, сэр, тезроқ буёқقا тушинг, бўлмаса сиз ҳам фалокатга йўлиқасиз.

— Мен қандай қилиб тушаман, Самбо?

— Дараҳтлардаги чирмовуқларни кесинг, мистер Мелоун. Уларни буёқقا ташланг. Мен чирмовуқларни тўнкага боғлайман, кўприк бўлади-қўяди.

— Үзимиз ҳам буни ўйловдик. Аммо чирмовуқ бизни кўтара олмайди-да.

— Арқонга одам юборинг, мистер Мелоун.

— Кимни, қаёқقا юбораман ўзи?

— Ҳиндуларнинг қишлоғига, сэр. Ҳиндулар қишлоғида теридан тўқилган арқон кўп. Пастда ҳинду бор, ўшани юборинг.

— У қаердан келиб қолди?

— У бизнинг ҳинду. Унинг ҳамма нарсасини тортиб олиб, ўзини роса дўппослашибди. У қайтиб кепти. Энди хатингизни ҳам олади, арқон ҳам олиб келади, буюрганингизни бажаради.

Хатни олади.... Жуда яхши фикр-ку! Балки, бизга ёрдам бергани бирор киши келиб қолармикин? Бизни қутқаришмаган тақдирда ҳам биз фанни бойитган кашфиётлар дўстларимизга бориб етар ва жаҳон бекорга қурбон бўлмаганингизни билар дейман. Иккита хатни тайёрлаб қўйган эдим. Кечгача учинчисини ҳам ёзиб, унда сўнгги минутларгача бўлган воқеаларни баён қиласман. Ҳинду хатларимни ўёқка, ёруғ оламга етказади.

Мен Самбога бугун кечга яқин қояга яна кўтарилишини буюрдим-да, ана шу фуссали кун давомида ўтириб, кеча кечаси бошимдан ўтган воқеаларни баён қилишга уриндим. Мактубларимга қўшимча қилиб кичкинагина хатча ҳам ёздим; ҳинду уни биринчи учраган оқ одамга — савдогаргами, бирор кеманинг капитанигами бериши лозим эди. Хатчамдан ҳаётимиз бизга арқон юбориш-юбормасликларига боғлиқ бўлиб қолганлиги айтилган эди. Кечқурун Самбо томонга ҳамма мактубларимни ҳамда уч фунт стерлинг солинган ҳамёнимни жўнатдим. Пул ҳиндуга аталган бўлиб, арқон учун икки баробар ҳақ тўлашни ваъда қилган эдим.

Мана энди, азизим Мак-Ардл, мактубларим сизга қан-

дай етиб борганини тушунарсиз ва ўзингизнинг уқувсиз мухбириңиз ҳақидағи бор ҳақиқатини (мабодо у бундан кейин бир сатр ҳам ёза олмай қолса) шундан билиб олишингиз мүмкін. Мен ҳозир жуда ҳам изтироб чекиб, ниҳоятда тушкун ҳолатда бўлганим сабаблі бирор режа тузишга ҳолим йўқ. Эртага келажак ишлар ҳақида ўйлайман, лагеримиз билан алоқани узмайман, баҳтиқаро ўртоқларимни излашда давом этаман.

ЎН УЧИНЧИ БОБ.

«БУ МАНЗАРАНИ ҲЕЧ ҚАЧОН УНУТМАЙМАН»

Ўша ғам-андуҳга тўла куни, қуёш ботаётган паллада пастда кетаётган ҳиндуни — бизнинг қутилишимизга бўлган сўнгги умидимизни — кўрдиму унинг ушоққина ёлғиз жасади узоқ Амазонка ўртасида секин-аста пардасини ёпаётган пуштиранг шом тумани қўйнига сингиб, фойиб бўлиб кетгунча тикилиб турдим. Самбонинг гулханига — улкан оламдан келаётган мана шу ягона ёруғлик нурига, вайрон кўнглимни ҳарорат билан обод қилаётган содиқ негримизнинг эркаловчи нигоҳидек ёқимли нурга яна бир марта қараб, дабдаласи чиққан лагеримиз томон равона бўлганимда, ҳаммаёққа қоронфилик чўккан эди. Бироқ бошимга фалокат тушганидан кейин мана эндигина бутун олам бизнинг ишларимиздан хабар топиб, балки ҳаётимиз эвазига очилган кашфиётимизни ҳам буюк янгиликлар қаторига қўйиб, бизнинг номларимизни эслаб юрар-ку, деган фикр билан ўзимни овутиб, бир оз тетиклашдим. Бу фалоқат уяси бўлиб қолган лагерда тунашга юрагим дов бермади, чанглзор эса ундан баттар қўрқитарди. Аммо иккаласидан бирини танлаб олишим керак эди-да. Ақл-идрок ҳушёр бўлишимни талаб қиласади-ю, аммо тинка мадори қуриган бадан мудроқ босишига қарши курашишга ожиз эди. Гингко дараҳтига чиқиб олиб, муқаррар суратда йиқилиб тушганимда майиб бўлмайдиган пастроқ шохларида мизғиб олиш учун қулайроқ жойни қидириб роса овора бўлдим.

Пастга тушиб, энди нима қилиш кераклиги ҳақида ўйлашга мажбур бўлдим. Ўйлаб-ўйлаб, лагерга кириладиган жойни шоҳ-шаббалар билан тўсадим, уч жойга учбурчак қилиб гулхан ёқдим, тўйиб овқатландим-да, қаттиқ уйқуга кетдим. Эрталаб аzonда фавқулодда кутилмаган ва ниҳоятда қувончли бир тарзда ўйғониб кетдим.

Эрта тонг палласида аллаким қўлини елкамга қўйиб

турганини сезиб қолдим. Дик этиб турдиму қалт-қалт тит-раганча милтиғимга ёпишдим, кулранг ғира-шира тонг ёруғида устимга эгилиб турган лорд Жонни кўриб, азбарой хурсанд бўлганимдан бирдан қичқириб юборибман.

Ҳа, бу ўша, ўзимизнинг лорд Жон эди, аммо нақадар ўзгариб кетибди-я! Сўнгги бор озода оқ костюм кийган лорд Жонни сокин ва босиқ ҳолда кўрган эдим. Ҳозир у кўз олдимда ранглари оқарган, қарашлари бежо, кўкраги худди узоқ ва тез чопиб келган кишиникидек оғир кўтарилиб тушиб турган, бошяланг, ориқ юзи тимдаланган, қонга бўялган, костюми тйлка-пора бўлган ҳолда намоён бўлганди. Бу манзарадан лолу ҳайронликда унга тикилиб қолдим, Аммо у оғиз очишимиға ҳам имкон бермасдан ялангликда сочилиб ётган нарсаларимизни йиғишитираркан, қисқа, узуқ-юлуқ гаплар айтарди:

— Тез, тезроқ бўлинг, йигитча! Ҳар бир минут ганимат. Милтиқларни олинг икковини. Қолганлари менда. Ўқдан мумкин қадар кўпроқ. Чўнтакларингизни тўлатиб олинг. Энди емишдан ғамланг. Олти банка етар. Мана шундай. Ҳеч нимани сўраманг, мулоҳаза қилиб ўтирунг. Қани, қочдик, бўлмаса, кечикамиз.

Хумор кўзларимдаги уйқу ўчмасдан, нима бўлаётганини яхши англамаган ҳолда икки милтиқни қўлтиғимга қисиб, олтита консерва банкасини қучоқлаб олганимча ўрмонда чопиб кетаётган лорд Жон кетидан югурдим. У энг қалин, ўтиш қийин бўлган ўт-ўланлар орасидан юриб-юриб ниҳоят, мени баланд дов-дараҳтлар орасига олиб чиқди. Биз тикон-пиконга қарамай, ўзимизни бу чангальзорга урдик. Лорд Жон ер бағирлаб ётиб олди-да, мени ҳам судраб кетди.

— Худога шукур! — ўпкасини тута олмай дерди у.— Энди хавф-хатардан қутулдик шекилли. Улар бамисоли сув ичгани келгандек лагерга ёпирилишади-ю, овора бўлишади.

— Нима бўлди ўзи? — сўрадим мен нафасимни ростлашга уриниб.— Иккала профессор қани? Бизни овламоқчи бўлаётганлар ким?

— Одамсимон маймунлар!— шивирлаб деди лорд Жон.
— Ё парвардигор, бу қандай йиртқич маҳлуқ экан! Секинроқ гапиринг. Қулоқлари жуда сезгир, кўзлари ҳам ўткир, лекин пайқашимча, ҳид билишлари ҳеч нимага арзимас экан. Изимиздан қувиб ета олишмайди. Қаерларда қолиб кетдингиз, йигит? Омадингиз бор экан, бу олатасирга чап бериб қолибсиз.

Мен шивирлаб саргузаштларимни ҳикоя қилиб бердим унга.

— Ҳа, ишларимиз чатоқ! — деди лорд Жон динозавр билан қопқон ҳақидаги гапларимни әшитиб. — Бу ер дам оладиган курорт эмас. Лекин шунга қарамай бу иблислар ҳужум қилған чөңда бу ерларнинг гўзаллиги ҳақида тўла тасаввурга эга бўлувдим. Мен бир марта одамхўр — папуаслар чангалига тушганман, аммо улар бу йиртқич махлуқларга қараганда фаришта экан.

— Қандай бўлганини бирма-бир айтиб беринг, — илтимос қилдим мен.

— Воқеа тонг палласида рўй берди. Олим дўстларимиз эндиғина кўзларини уқалаб, ҳали очишга улгуришмаган эдилар. Бирдан осмондан тушдими, ёпирај, ҳаммаёқни маймунлар тутиб кетса бўладими! Бамисоли олмазордаги дараҳтлардан тўкилган мевалардек устимизга ёғилса борми! Улар, афтидан, сиз чиққан баланд дараҳтни тонг отмасданоқ эгаллаб олишган бўлишса керак. Биттасининг қорнига ўша заҳоти ўқни жойладим, аммо иш шу билан тугади — бир лаҳза ҳаммамизни ер билан яксон қилишди. Бу иблисларни маймун деяпману, лекин улар ёғочларни ўйнатиб, бизга тошлар отиб, ўз тилларида алланималарни чулдирашиб қутурадилар, бу ҳам етмагандек қўлларимизни чирмовуқ билан боғладилар. Булар одамсимон маймунлар бўлиб, камолотда бутун саёҳатларим даврида учратган барча ҳайвонлардан юқори туришади. Худога шукур, дунёда кезмаган жойим кам қолди десам бўлади. Фақат бунақа махлуқларни кўрмаган эканман. Кўрмасам ҳам гўрга эди, уларсиз ҳам яшай олардим! Кейин бундай бўлди. Улар яраланган, худди бўғизланган чўчқадан отилаётгандек қони тирқираб турган уруғларини етаклаб бир жойга олиб бориб қўйдилар-да, атрофимизни қуршаб ўтиришди. Тумшуқлари ниҳоятда бадбашара, худди бизни тилкапора қилиб ташлайдиган даражада хунук. Бўйлари одам бўйи келиб қолади, аммо таналари йўғонроқ, чорпахид. Ўтираверишди, ўтираверишди, бизга қараб ўтираверишди.. Қошлири сап-сариқ осилиб тушган, худди хира ойнага ўхшаган кўзлари қўрқинчли. Челленжернинг ҳеч нимадан қўрқмаслигини биласиз, лекин у ҳам юрагини ҳовучлаб ўтиради. Охири чида буролмади-да, ўринидан сапчиб турриб: «Тамом қилиб қўя қолинглар бизни, чўзиб ўтиришнинг фойдаси йўқ!» — дея қичқира бошлади. Ана шу воқеалардан мияси айниб қолган бўлса керак, қилди жинникини, қилди жинниликни. Маймунлар ўрнида унинг ашад-

дий душманлари мухбирлар бўлганида борми, уларга ҳам бунчалик бақирмасди.

— Хўш, маймунлар нима қилишди?

Менга ана шу ҳайратомуз воқеаларни шивирлаб гапириб бераётган лорд Жоннинг гапларини бутун вужудим билан тинглаяпман-у, отишга тайёр қилиб қўйган милтингмининг тепкисидан қўлимни узмай, атрофга олазарак бўлиб қарайман.

— Мен: «Энди тамом бўлдик!» — деб ўйладим. Лекин қаёқда дейсиз. Маймунлар чуғурлашар, қичқиришарди. Кейин биттаси Челленжернинг ёнига келди-да, у билан ёнма-ён турди. Айтсан, йигитча, ҳозир қулиб юборасиз, иккови бир-бирига шундай ўхшардики, бамисоли қариндошими деб ўйлардингиз кўрсангиз! Мен ўзи ишонмасдим-у, лекин кўз алдамайди-да. Бу қарӣ одамсимон маймун, афтидан қабиланинг бошлиғи бўлса керак, Челленжернинг айнан нусхаси бўлиб, фақат ранги бошқача — сариқ эди. Дўстимизнинг бошқа белгилари ҳам унда муҳаёйе, фақат бир оз дағалроқ шаклда. Танаси чорпахил, яғринлари кенг, кўкраги ғилдиракдек, бўйин деган нарса йўқ, узун қуюқ соқол, мўйдор қошлари, афтига монанд кибрли нигоҳи — барингни уч пулга олмайман! — деб турарди. Хуллас, тамомила ўхшаш. Бу ёвуз маҳлуқ Челленжер ёнига келиб, унинг елкасига панжасини қўйганда, бу ўхшашлик кишини ҳайратга соладиган даражада яққол намоён бўлди! Васваса ичра ўтирган Саммерли уларга қараб, хахолаб юборди. Маймунлар ҳам аввалига қулишди, — (агар мана шу хихиллашини кулги деб айтиш жоиз бўлса), — кейин бизни ушлаб олиб, ўрмон ичига судраб кетишиди. Милтиқ ва бошқа нарсаларга тегишишмади, лекин яшиклардан титкилаб олинган озиқ-овқатнинг ҳаммасини олиб кетишиди. Йўл-йўлакай мен билан Саммерли бўладиганимизча бўлдик — мана, афти башарамга, кийимларимнинг далва-далва бўлиб кетганига қаранг. Улар ўт-ўланлар орасидан баланд-паст демай, судраб кетишаверди, терилари сержун бўлгани учун уларга бало ҳам урмасди. Аммо-лекин Челленжер асло шикастланмади. Тўрт маймун уни бамисоли Рим соҳибқирони каби бошларига кўтариб олишганди. Тсс! Бу нима?

Қаердандир узоқдан рақс қайроғининг товушини эслатадиган ғалати шиқиллаш қулоғимизга чалинди.

— Бу ўшалар! — шивирлади ўртоғим ўқларни «экс-пресс»нинг иккинчи қўшотар ўқдонига жойларкан. — Иккала милтиқни ҳам ўқланг, йигит, тириклайн таслим бўлмаймиз; бу ҳақда ўйламанг ҳам. Эшитяпсизми, қандай чи-

риллашаштаганини. Демак, нимадандир хавотирга тушишган. Шошмай турларинг, дўндиқчалар, қани, тумшуқларингни суқиб кўрларинг-чи!

— Улар жудаям узоқда шекилли.

— Бу газандалар олдимизга келиша олмайди, лекин уларнинг айғоқчилари ҳаммаёқда изгиб юришади. Хўп майли, энди менинг ғам-ғуссали ҳикоямга қайтайлик. Шундай қилиб, бу иблислар бизни жарнинг шўндоқ ёқасидаги каттакон дараҳтзорга олиб боришиди. У ердаги дараҳтларда бутун бир шаҳарлари бор экан — шох-шаббаю япроқлардан мингта яқин чайласи бор экан қурғурларнинг. Бу ердан уч-тўрт милча масофада. Тубан маҳлуқлар! Бу жирканчлар текканидан кейин умрбод ювиниб поклана олмасам керак. Улар ифлос панжалари билан ҳаммаёғимни пайпаслаб чиқишиди-я. Дараҳтзорда қўл-оёғимизни боғлашди, айниқса менга тушган ғаламис худди сенинг боцманнингга ўхшаб, денгиз арқонларини чандирдек тугишга устаси фаранг экан. Шундай қилиб, бизни боғлаб дараҳт тагида қолдиришиди, тўқмоқ тутган давангирдек бир маймунни қоровул қилиб қўйишиди. Нуқул «биз», «бизни» деяпман, а. Бу сўз мен билан Саммерлигагина тегишли. Челленжер бўлса, дараҳт устида ўтириб олиб, аллақандай мевалардан тановул қилиб, ҳаёт лаззатини сурарди. Унинг ҳам бизга фойдаси тегиб қолди, боғланган арқонларимизни бўшатишнинг иложини қилди. Профессорнинг, худди Хасан-Хусан қучоқлашиб олгандек, дараҳтнинг шохини бағрига босиб олганини кўрганингизда борми, кула-кула ўлардингиз, яна йўғон овозлари билан: «О, янгроқ қўнфироқ!» деган қўшиқни ҳам айтардилар. Буни қарангки, музика маймунларга ёкиб, уларни тотувликка мойил қилди. Ҳа, сиз куласиз-да, аммо биз ўлар ҳолатда эдик. Челленжерга нимани хоҳласа, албатта, маълум даражада чегарадан чиқмай, шуни қилишига рухсат этилганди, лекин биз учун қаттиқ тартиб ўрнатилган эди. Бизга таскин берадиган ягона фикр — сизнинг озодликда эканлигиниз ва ҳамма ёзув ва материалларни сақлаб қоласиз-ку, деган умид эди.

Энди, азизим, навқирон дўстим, буёғини эшитиб, ҳайратланинг. Сиз баъзи белгиларига кўра — гулханлар, қопқонлар ва шунга ўхшаш нарсаларга қараб, ясситоғда одам яшайди деб ўйлайсиз. Биз эса ана шу одамларни кўрдик. Лекин айтиш керакки, бу бояқишиларнинг қиёфаси жудаям аянчли аҳволда. Ночор, юрагини олдириб қўйган, нотавон ҳалқ! Бунинг ажабданадиган ери йўқ. Афтидан, одамлар қабиласи ясситоғнинг форлар кўриниб турган нариги то-

монини эгалласа керак, маймунлар эса —буёгини. Иккала қабила ўртасида ҳаёт-мамот жангги бораёттир. Агар уни тўғри талқин қила олган бўлсам, бу ердаги вазият қўйидагича:

Кечада одамсимон маймунлар ерли халқ вакилларидан ўн икки нафарини асир қилиб, ўз шаҳарларига олиб келишди. Бу воқеа давомида шундай шовқин-сурон кўта-ришди, шундай чириллашдиларки, асти қўяверасиз, қулоқлар қоматга келди. Маҳаллий халқ вакиллари қизилпўст, жуда паст бўйли экан. Бу йиртқичлар йўл-йўлакай тирноқ ва тишлари билан уларни шундай қийнаб келишдики, бояқишлилар зўр-базўр судралиб силжишарди. Иккитасини шу ернинг ўзидаёқ ўлдиришди, биттасининг қўлини сугириб олишларига оз қолди. Умуман олганда, бу манзара ниҳоятда мудҳиш ва жирканч эди. Бу бахтиқаролар мардона туриб бердилар, ҳатто чурқ ҳам этишмади, биз эса уларга қарай олмасдик ҳам. Саммерли ҳушидан кетиб йиқилди. Челленжердек одам ҳам тишини тишига қўйиб зўрга чидаб турарди... Ҳайрият, кетиб қолиши, шекилли.

Биз ўрмоннинг чуқур сукунатига узоқ қулоқ солдик, лекин қушларнинг қанот қоқишидан бўлак ҳеч нарса бу сукунатни бузмасди. Лорд Жон яна ҳикоясига қайтди:

— Роза омадингиз келибди-да; йигит! Маймунлар маҳаллий халқ вакиллари билан шу қадар овора бўлиб кетишидики, бизнинг тўғримизда ўйламай ҳам қўйиши. Шу нарса бўлмагандан, лагеримизга иккинчи марта ҳужум қишиллари муқаррар эди. Сиз мутлақо ҳақсиз: улар ҳамманвақт бизни дарахтдан кузатиб туришган экан, бир киши кўринмай қолганини жуда яхши билишган. Бироқ кейин улар ўзлари билан ўзлари овора бўлиб қолиб, бизни унтишган. Шу сабабли ҳам уйғониб кетганингиз учун маймунлардан эмас, мендан миннатдор бўлаверинг. Ё парвардигор, кейин бошимизга тушган фалокатларни айтинг! Бу нақа дা�ҳшатни инсон бошига солмасин! Америкаликнинг скелетини учратган жойимиз — бамбуқзор эсингиздами? Бу бамбуқзор маймунлар шаҳрининг тагида экан, маймунлар ўз асиirlарини ўша ёққа ташлашар экан. Мен аминманки, унда скелетлар тоғ-тоғ бўлиб ётиди, фақат яхшироқ қидириш керак. Жар ёқасида шундай маросимларни ўтказиш учун дарахтларни кесиб, жой текислаб қўйишиган экан. Улар бахтиқаро асиirlарни жар ёқасидан биттадан сакрашга мажбур қилишаркан; томошанинг қизиги шунда эканки, ҳалиги ўзини ташлаган асир чилпарчин бўладими ёки бамбуқка санчилиб қоладими — шуни кўриб завқланишаркан. Маймунлар қабиласининг ҳамма аъзолари жар

ҋқасида қатор бўлишиб, бизни ҳам бу томошани кўришга таклиф этишди. Ҳиндуларнинг дастлабки бешаласи пастга сакраган эди, бамбук уларнинг танасини мисоли сарёқса санчилган пайпоқ тўқийидиган симдек тешиб ўтди. Мен энди бечора америкаликнинг скелетини эслаб ҳайрон бўлмайман. Ҳа, бу манзара ниҳоятда даҳшатли, айни вақтда мароқли ҳамдир. Гарчи ҳар биримиз менинг ҳам навбатим келади, деб ўйласак-да, бу сакрашларга маҳлиё бўлиб қараб турадик.

Аммо иш бунга бориб етмади. Ҳиндуларнинг бешовини бугунга олиб қолиши, лекин бугунги томошанинг сабабкорлари биз — Саммерли билан мен бўлардик, Челленжер эса бир амаллаб қутулиб қолардиёв. Маймунлар тилига тушуниш унча қийин эмасди, чунки улар асосан белгилар ёрдамида сўзлашишарди. Уларнинг гаплашувларига разм солиб туриб, ҳаракат қилиш керак, деган қарорга келдим. Ўзимнинг баъзи режаларим бор эди. Фақат ўзимнинг кучимга таянишим лозим эди, Саммерлидан ҳеч қандай фойда йўқ, Челленжер ундан салгина дуруст, холос. Улар бир неча минутгина бир бўлдилар-у, шу заҳоти бизни ҳибсда тутиб турган бу сариқ иблисларни илмий тасниф этиш боғида жўшқин баҳсни бошлаб юбордилар. Бири уларни Ява дриопитеклари¹ деса, бошқаси питекантроплар² дерди. Иккovi ҳам номаъқул бузоқнинг гўштини епти! Лекин менинг миямда бутунлай бошқа нарса бор эди. Энг аввало шунга эътибор бердимки, бу жирканч маҳлуқлар текис жойда одамга қараганда секин югуради, чунки уларнинг оёқлари калта ва қийшиқ бўлиб, таналари оғир. Ҳатто Челленжер уларнинг энг чопағонидан ҳам тез югурса керак, сиз билан бизни эса, уларга қараганда ҳақиқий чемпионлар десаям бўлади. Кейин яна битта мұҳим кузатишмни айтиб қўйяй: улар ўтли қуроллар ҳақида тасаввурга ҳам эга эмаслар. Менимча, улар мен яралаган бебахт маймунни эсларидан чиқариб юборишган чоғи. Хуллас, бизга милтиқлар етишмай турибди-да, бўлмаса уларнинг адабини берардиг, ал..

Мана шундай қилиб, бугун эрталаб аzonда қоровулимнинг қорнига ўхшатиб бир тепдиму лагерга югурдим, сизни учратдим, милтиқларни олдим... Қолгани ўзингизга маълум.

¹ Дриоптек — қолдиқлари қазилмаларда топилган одамсимон маймунлар, ҳозир ҳам яшайдиган горилла, шимпанзе, орангутанг сингари антропоидларнинг аждодлари,

² Питеантроп — одамсимон маймун.

— Хўш, профессорларимиз нима қилишади? — даҳшат ичра қичқирдим мен.

— Уларни қутқариш керак. Улар мен билан бирга югурда олишмади,— Челленжер дараҳтда ўтираверди. Саммерлининг эса югуришга қуввати етмасди, шунинг учун мен аввал милтиқларни олиб келиб, кейин қолганларни қутқариш керак, деган қарорга келдим. Челленжерга улар тегишмаса керак, аммо Саммерлига кафил бўла олмайман. Очигини айтганда, шундоғам Саммерлини ўлим кутяпти. Мен бунга мутлақо аминман, чунки менинг қочишим аҳволни оғирлаштиргани йўқ. Лекин энди номус зиммамизга ўртоқларимизни қутқариш ёки уларнинг тақдирига шерик бўлиш вазифасини юклайди. Ҳар эҳтимолга қарши, азиз навқирон дўстим, тавба-тазарру қилинг, гуноҳларингиздан иокланинг, чунки кечга бориб тақдирингиз ҳал бўлади.

Билмадим, лорд Рокстон учун характерли бўлган гапириш тарзини — жумлаларининг узуқ-юлуқлигини, фикрларининг шарттакилигини, гаплари оҳангидаги чапаниларга хос истеҳзони тушунтириб бера олдиммикин? Бу одам йўлбошли бўлиб туғилган аслида. Хавф-хатар яқинлашган сари унинг гаплари тобора бурролашар, совуқ кўзлари янада порлар, Дон Кихотники сингари мўйлови узун-узун бўлиб, тиккайиб кетарди. У таваккалчиликни севар, айниқса ўзига тааллуқли бўлган ҳолларда чинакам саргузаштлар шайдоси бўлгани учун қалтис дамлардан завқланарди, у ҳар бир хатарда ўзига хос спорт эҳтироси мавжуд, чунки одам бундай дамда ўз жонини тикиб, тақдири билан қалтис ўйин гирдобида бўлади, деб ҳисобларди. Бу фазилатларининг бари лорд Жонни беназир ўртоқ даражасига кўтарганди, дўстларимдан хавотир олмаганимда, бундай ўртоқ кетидан хурсанд бўлиб, ҳар қандай қалтис ишга ҳам бораверардим.

Кўналғамиздан энди чиқмоқчи бўлиб турганимизда лорд Жон дағъатан қўлимдан ушлаб олди.

— Қаранг — шивирлади у. — Югуриб келишаяпти!

Биз турган жойдан тепа шохлари чирмашиб, сидирға ям-яшил равоқ ҳосил қилган дараҳтлар орасидаги торги на яланглик кўриниб туради. Ана шу ялангликда одамсимон маймунлар гуруҳи кўзга ташланди. Уларнинг кўплари тўқмоқ билан қуролланганди. Жунлари ўсиб кетган, майиб одамларга ўхшаган букри, оёқлари қийшиқ бу маҳлуқлар ҳар томонга олазарак бўлиб, баъзан узун қўлларини ерга теккизиб, диконглаб-диконглаб келишарди. Бу кирликлари бўйларини паст қилиб кўрсатса-да, чамалаб, камида беш фут келса керак, деб ўйладим. Бир минутча-

дан сўнг уларни аниқ кўра бошладим. Кейин улар дараҳтлар танасида кўздан ғойиб бўлишди.

— Йўқ, энди бари бир,— деди лорд Жон милтиғини тушириб.— То улар ўрмонни изғиб бўлмагунларича дамингизни чиқарманг. Шу изғишларига яна бир соат муҳлат берамиз, кейин кўрармиз, балки уларнинг шаҳарларига босиб бориб, гафлатда қолдирамиз.

Мана шу умримизнинг бир соатга узайганлигидан фойдаланиб, ўзимиз билан олиб келган консерва банкаларининг бирини очдик-да, нонушта қила бошладик. Лорд Рокстон аzonдан бери, бир неча мевани ҳисобга олмаганда, ҳеч нарса емаганди, шунинг учун ҳозир иштаҳа билан тушираверди. Нонушта қилиб бўлганимиздан кейин чўнтакларимизни ўққа тўлдирдик-да, ҳар қўлимизга биттадан милтиқ олиб, дўстларимизни қутқаргани равона бўлдик. Чангалзордан чиқишидан олдин лорд Жон дараҳтларнинг танасини кесиб,— зарурат туғилиб қолганда Челленжер Форти қай томондалигини топиш осон бўлсин учун — бир неча белги қолдирди. Биз чурқ этмай дараҳтзор оралаб бориб, ўзимиз биринчи марта қўнган жар ёқасидан чиқиб қолдик. Лорд Жон шу ерда тўхтади-да, ўз режалари билан мени таништириди.

— Қалин ўрмонзорда бу йиртқич ҳайвонлар бизни ҳар нима қила олишади,— деди у.— Улар бизни кўришади, биз эса кўра олмаймиз уларни. Очиқ жой бўлса бошқа гап, чунки биз улардан тез чопамиз-да. Шундай экан, бас, имкони борича очиқ жойдан юришга ҳаракат қиласлик. Ясситоғнинг чеккаларида дараҳтлар сийрак, демак, ҳужумни ўша ерлардан бошлаймиз. Шошилмай, кўзингизга қараб, эҳтиёт бўлиб юринг, милтиқларингизни отишга тайёрлаб қўйинг. Энг муҳими эсингиздан чиқмасин: тирик қўлга тушиш ўйқ, сўнгги ўқингиз қолгунча отиб қолинг. Сизга берадиган охирги маслаҳатим, шу навқирон дўстим.

Жар бўйига келганимизда, пастга қараган эдик, тош устига ўтириб олиб, трубкасини чекаётган содиқ негримизни кўрдик. Уни чақириб, кўрган-кечирганларимизни бирам ҳикоя қилиб бергим келдик, асти қўяверасиз! Лекин бу хатарли эди — ғанимларимиз эшитиб қолишлиари мумкин. Ўрмонзорда одамсимон маймунлар фиж-фиж бўлиб, уларнинг қулоқни қоматга келтирувчи ўзига хос чийиллашлари бизга ҳам эштиларди. Биз буталар орасига ётиб олиб, уларнинг чийиллашлари узоқлашиб, эшитилмай қолгунча турадик. Бу нарса олга силжишимизни секинлаштиради, маймунлар шаҳрига етиб олишимиз учун икки соат вақт керак бўлди. Энди у яқин қолди —

мен бўни лорд Жоннинг эҳтиёткорлик билан юришидан найқадим. Мана, у қўлини силкиб, ётиб олишимни буюрди, узи бўлса олға судралиб кетди, бироқ тезда орқасига кайтди. Юзи ҳаяжонланганидан учиб турарди.

— Тезроқ! — шивирлади у. — Тезроқ! Кечикмасак бўлгани!

Аъзои баданим қалтираганича у томон судралиб борчим-да, буталар орасидан орқамиздаги очиқ ялангликка қарадим.

Бу манзарани асло унутмайман. Бу манзара шу қадар ҳайратомуз, шу қадар ақлни шоширадиган даражада эдик, сиз ишонадиган даражада тасвирлашдан ҳам ожизман. Балки бу жойлардан эсон-омон чиқиб кетармиз; бир неча йиллар ўтар... мен аввалгидек «Ёввойи» клубининг меҳмонхонаси деразасидан зерикарли, ўзининг мавжудлигига шубҳа уйғотмайдиган Темза дарёсининг соҳилига тикилиб тураман... Ана ўшанда шу воқеаларнинг гувоҳи бўлганимга ўзим ишонармикинман? Бўлиб ўтган реал воқеалар менга алаҳсираш онларида зоҳир бўлгандек тулонасмикин? Мана шунинг учун ҳам ҳали кўрган-билгандарим эсимдан чиқмасидан, уларнинг ростлигини тасдиқловчи биргина одам бор экан — у ҳозир ҳам ўт-гиёҳлар устида мен билан ёнма-ён ётиби,— ҳаммасини ёзиб-чишиб қўймоқчиман.

Кўз олдимизда кенглиги юз ярдча келадиган, жар ёқасигача ям-яшил қалин майса-гиёҳлар ва пастак папортниклар билан қопланган яланглик ястаниб ётарди. Бу ялангликни дарахтлар ярим доира шаклида ўраб олганди, дарахтларни эса шох-шабба ва япроқлардан тўқилган бир неча қатор уйчалар қуршаганди. Қораялоқ инини кўз олдингизга келтиринг-а, ин ўрнига уйча бўлади, шуни тасаввур қиласангиз, нима деяётганимни тушунасиз. Уларнинг эшиклари олдида ва яқинидаги шохларда маймунлар ўтирибди, жуссаларининг чоғроқлигига қараганда, урғочи маймунлар ва уларнинг болалари бўлиши керак. Уларнинг ҳаммаси пастда бўлаётган воқеаларни мароқ билан томоша қилишаётганди, биз ҳам улардан кўз узолмай қолдик.

Ясситоғ четига яқин очиқ жойда жунлари патила-патила, сариқ одамсимон маймунлардан бир неча юзтаси саф тортиб турибди. Баъзиларининг бўйлари жуда баланд, баъзилариники пастроқ, лекин уларнинг баридан истисносиз жирканиб, ҳазар қиласман. Маймунлар зич саф тортганликларидан интизомга қаттиқ риоя қилишлари билиниб туради. Улар олдида бир неча паст бўйли, лекин таналаръ

муносиб тузилган, терилари қүёшнинг ёрқин нурларида жездек товланаётган ҳиндулар, туришарди. Бу кичик тўдада оқ тани одамнинг баланд, ориққина қомати ажralиб кўринади. Бошининг қуи эгилганлиги, қўлларини кўксига чалишириб олганлиги — туриш-турмушки ниҳоятда қўрқаётганлигини ва тақдирга тан берганлигини ифода қиласди. Биз бу одамнинг Саммерли эканлигини қийналмай таниб олдик. Бир неча маймун баҳтиқаро асиrlар ёнида қоровуллик қилишар, улар бандиларнинг қочишга заррача интилишларини ҳам босишга тайёр эдилар. Ўнгроқда, яситоғнинг шундоққина четида яна икки гавда ажralиб турарди, улар шу қадар бесўнақай эдиларки, бошқа шароит бўлганда масхарабозлар бўлса керак дердингиз, улардан кўзимни узолмай қолдим. Улардан бири ўзимизнинг дўстимиз, профессор Челленжер эди. Камзулидан парчапурча увадалар қолган, кўйлаги беном йўқолган, соқоли алпона кўкрагидаги жунга қоришиб кетган, саргардонликда юрган вақтимизда ўсиб кетган соchlари эса, қора ёлдек шамолда ҳилпиарди. Ҳозирги замон маданий оламининг бу ҳосиласини Жанубий Американинг энг паст ёввойисига айлантириш учун бир кун кифоя экан-а!

Челленжернинг ёнида унинг ҳоқони — одамсимон маймунлар қабиласининг сultonи турарди. Лорд Жон муболаға қилмаганди: у профессоримизнинг айнан нусхаси эди, фақат ранги бошқача. Ўша пастак қомат: ўша кенг суюкдор яғринлар, ўша узун-узун қўллар, ўша жундор кўкракка тушиб турган паҳмоқ соқол. Бирдан-бир фарқи шундан иборатки, одамсимон маймуннинг япасқи, ясси пешонаси европаликка хос ажойиб бош суюкнинг тамомила тескариси эди. Қолган жиҳатларини назарда тутадиган бўлсак, маймунлар ҳоқони профессоримизнинг ажабтовур тасқара бир шакли эди.

Бу ҳолатни қофзда тасвиirlаш жуда кўп жойни олган бўлур эди, лекин мен ана шу бутун манзарани бир лаҳзага жо қилдиму кўз олдимизда рўй берган фожия даҳшатига маҳлиё бўлиб қолдим. Икки одамсимон маймун бир ҳиндуни тутиб, жар ёқасига судраб келди. Хоқон қўлини силкиди. Йиртқич махлуқлар одамни қўллари ва оёқларидан ушлаб, худди арғамчикдек ўёқдан-буёққа тебратиб, жарга улоқтиридилар. Зўр куч билан ирғитилган бебаҳт ҳинд ҳавода ёй ясад учиб, тошдек пастга қулади. Посбонлардан ташқари барча маймунлар аламони жар томон отилди, жар ёқасида таҳликали жимликда қотиб туришиди-да, бирдан тантанавор қичқириб юборишиди. Маймунлар қувониб, савдоийлардек диконглаб сакрашар, узун-узун

сержун қўлларини кўтариб ўйнашар, ҳаяжондан увлашарди. Кейин улар қуюндеқ жар ёқасидан қайтишиб, ўз сафларига келиб туришди-да, навбатдаги қурбоннинг томоша-сига шайланишди.

Бу сафар Саммерлининг гали эди. Икки посбон қўполлик билан уни қўлидан ушлаб, туртиб-туртиб, олға ита-ришди. Бояқиши бамисоли товуқхонадан судраб чиқарила-ётган жўжадек силкинар, таталарди. Челленжер маймунлар ҳоқонига қараб, жонини жабборга бериб, имо-ишоралар билан ялиниб-ёлворарди. У илтимос қиласар, ўртоғимни қутқаринг, раҳм-шафқат қилинг, дея зорланарди. Лекин маймун ўз қиёфадошини бетакаллуф итариб, бошини силкитди. Бу унинг сўнгги онгли ҳаракати бўлди: пақ этиб отилган ўқдан сариқ ҳоқон ичи тўла қопдек ерга думалаб тушди.

— Аламонга қараб от! Ўқни аяма, ўғлим! — қичқирди лорд Жон.

Ҳар қандай ўртамиёна одам қалбининг ҳам энг чуқур жойларида ўзи англаб етмаган нарсалар бўлади. Мен ҳамиша раҳмдиллигим билан машҳур эдим: яраланган қуёнининг фифонини эшитсан ҳам кўзларимдан ёш тирқираб отиларди. Лекин ҳозир қасос олиш ҳисси аъзойи баданими чулғаб олганди. Дик этиб ўрнимдан турдиму аввалига битта милтиқдан кетма-кет ўқ узавердим, кейин иккинчи милтиқни ишга солдим, затворларни шарақлатиб милтиқларни ўқларканман, қаттиқ ҳаяжондан ўзимни унутиб, қийқирапдим. Икковлашиб, тўрт милтиқдан отавериб, маймунлар сафини дув тўқдик. Саммерлининг иккаласоқчиси тил тортмай ўлди, профессорнинг ўзи эса, афтидан, озод бўлганини фаҳмламай, маст қишидек каловланиб борарди. Ганимларимиз нима бўлаётганига тушуна олмай, ногаҳоний ёпирилган ажал гирдобидан ҳанг-манг бўлишар, жонларини қўйишига жой тополмай, ялангликнинг ўёғидан-буёғига зир югуришарди. Улар қўлларини дўлайтириб чи-йиллашар, ўликларга қоқилиб йиқилишарди. Кейин инстинкт амрига бўйсуниб, гала-гала бўлиб ўзларини дарахтлар паноҳига урдилар, ҳалок бўлганларнинг таналари дўппайиб-дўппайиб ётган яланглик бўшади-қолди. Унинг ўртасида асирларнинг кичкина гуруҳигина қолди.

Челленжернинг тез ишлайдиган калласи дарҳол вази-ятни баҳолади. У меровсираб қолган Саммерлининг қўлидан тутиб, уни судраганча биз томонга югорди. Икки соқчи улар кетидан қувмөқчи бўлган эди, лорд Жон битта ҳам ортиқча ўқни исроф қилмай, аввал биттасини, кейин иккинчисини қулатди. Биз буталар орасидан югуриб, дўст-

ларимизга пешвоз чиқдик-да, ҳар бирiga биттадан ўқланган милтиқ тутқиздик. Лекин шу ерда Саммерли тамомила дармондан кетди. У оёғини зўрға босар эди. Бу орада одамсимон маймунлар қўрқувларини босиб олишганди. Улар йўлимизни тўсиш мақсадида бўлса керак, буталар орасига сочилиб, ўрмалаб қолиши. Челленжер иккови-миз Саммерлини қўлимизга кўтариб олдик, лорд Жон бўлса, буталар орасида тишларини қайраб келаётган даҳшатли тумшуқларни нишонга силиб, бизнинг қочишимизни паналаб турди. Бу ярамас махлуқлар чинқириб, чамаси бир миль, балки ундан ҳам кўп масофагача, бизни изма-из таъқиб қилиб келиши. Кейин бизнинг устунлигимизни сезиши шекилли, лорд Жоннинг бехато ўқига дучор бўлмайлик дейишдими, орқада қолиб кетиши. Лагеримизга етиб келгач, орқамизга қараган эдик, бизни тинч қўйишганига қаноат ҳосил қилдик. Жилла қурса, бизга шундай туюлган эди, аммо хато қилган эдик. Биз эндиғина лагерга киравериши тўсиб, бир-биirimizнинг қўлларимизни сиқиб, яланглик ўртасидаги булоқ бўйига чўзилиб, ором оламиз деб турган эдик, ҳамки, иҳота орқасидан аллакимнинг шиддатли қадам товуши эшитилди, шу ондаёқ унсиз нолалар қулоққа чалинди. Лорд Жон милтиғи билан раҳна жойга келди-да, ташқарига қаради. Тўсиқ орқасида тирик қолган тўрт ҳиндунинг қизил-мисранг танаси юзтубан ётарди. Улар қўрқувдан титрашар, бизни ҳимояларингга олинглар, дея ёлборишарди. Улардан бири турдида, қўлини ифодали айлантириб, ўрмоннинг ҳаммаёғи хавф-хатарга тўла, демоқчи бўлди шекилли, кейин лорд Жоннинг оёғига йиқилиб, унинг тиззаларига юзини суртаверди.

— Бунисига нима дейсиз энди? — хитоб қилди бошлиғимиз ҳайронликдан нима қиласини билмай, мўйловини бураб.— Иўқ, чинданам, нима қиласиз бу дардисарларни? Тур, дўстгинам, тура қол, этигимни ўз ҳолига қўй.

— Уларга ҳам ғамхўрлик қилиш керак,— деди Саммерли трубкасига тамаки тиқаркан.— Сиз ҳаммамизни ўлим чангалидан қутқардингиз, ахир. Қойил қилиб қўйдингиз бу ишни! Сиз билан фахрланаман, тасанно!

— Жуда ажойиб иш қилдингиз-да! — хитоб қилди Челленжер.— Ҳайратомуз иш бўлди! Шахсан бизгина эмас, бутун Европанинг илм-фан аҳли умрбод сиздан қарздор. Йккиланмасдан айта оламанки, профессор Саммерли билан профессор Челленжернинг ҳалокати ҳозирги замон фани учун анча сезиларли йўқотиш бўлур эди. Сиз ва навқирон дўстимиз ҳар қанча мақтовга лойиқсизлар,

Челленжернинг лабларига оталарча табассум ёйилди. О, шу топда Европа илм-фан аҳли севимли фарзанди ва умидининг турқи-тароватини бир кўрганида борми! Сочлари патила-патила бўлиб кетган, кўкраги қип-яланғоч, кийимлари жулдур-жулдур. Илм-фан таянчи тиззалари орасига очиқ консерва банкасини қисиб ўтирганича австралия қўйи гўштининг катта-катта бўллагини оғзига тиқарди. Ҳиндуда унга бир қаради-да, қичқириб, яна лорд Жон оёқларига йиқилди.

— Қўрқма, қичкунтой,— деди бошлиғимиз тиззаларига суркалаётган қоп-қора каллани силаркан.— Челленжер, сизнинг турқингиз бу ҳиндуниңг ўтакасини ёриб юборди. Менинча, бунда таажжубланадиган ҳеч нарса йўқ. Қўрқма, дўстгинам, бу киши ҳам бизларга ўхшаган одам.

— Аммо-лекин, сэр! — қичқирди Челленжер.

— Ҳечқиси йўқ, профессор, сизнинг ташқи қиёфангизни ғайритабии қилиб яратгани учун худога минг-минг шукур қилишимиз керак. Мабодо маймунлар ҳоқони билан ҳайратомуз бир тарзда ўхшашиб бўлмаганингиздами...

— Бас, бас, қилинг, лорд Жон Рокстон! Жудаям ҳаддингиздан ошаверманг!

— Факт фактлигича қолади-да.

— Илтимос, сэр, гапнинг мавзунин ўзгартирангиз! Сизнинг танбеҳларингиз мутлақо ўринсиз ва ишга алоқаси йўқ. Биз ҳиндуларни нима қилиш масаласини ҳал этишимиз керак. Афтидан, уларни уйларига элтиб қўйиши-мизга тўғри келар. Лекин улар қаерда яшашади? Бу жумбоқни ечининг.

— Бу саволингизга жавоб беришга уриниб кўраман,— дедим мен.— Ҳиндулар марказий кўлнинг нариги томонидаги форларда яшашади.

— Э, шунақа денг! Навқирон дўстимизга уларнинг уйлари қаерда эканлиги маълум экан-ку. Бу ердан унчалик яқин бўлмаса керак, а?

— Йигирма милча бордиров, кам эмас! — жавоб бердим.

Саммерли инграб қўйди.

— Ҳар қалай, мен у ерга етиб бора олмасам керак. Эшитяпсизларми? Бу жирканч махлуқлар ҳамон изимизда изғиб юришибди.

Ҳақиқатан ҳам ўрмоннинг қоронғи бағридан одамсизмон маймунларнинг чийиллагани элас-элас эшитиларди. Ҳиндулар яна қўрқиб, изтироб ичра тўлғана бошлидилар.

— Бу ердан кетиш керак, мумкин қадар тезроқ,— де-

ди лорд Жон.— Йигитча, сиз Саммерлига ёрдам берасиз. Ҳиндулар юкларни кўтариб боришади. Қани, юринглар, бизни сезиб қолишмасларидан жўнаб қолайлик.

Ярим соатдан камроқ вақтда дов-дараҳтлар орасидаги жойимизга югуриб бориб, бекиниб олдик. Фортимиз томондан одамсимон маймунларнинг ҳаяжонли қичқириқлари кун бўйи келиб турди, лекин ўзлари бу ёқقا келишмади, чарчаган қоқоқлар — оқлар ҳам, қизил танлилар ҳам — ниҳоят, қаттиқ, узоқ уйқуга кетишиди.

Кечқурун уйқу аралаш кимдир қўлимдан тортаётганини сезиб, зўр-базўр кўзимни очдим-у, олдимда Челленжер турганини кўрдим.

— Мистер Мелоун, менга маълум бўлишича, сиз кундалик тутасиз ва бир вақт келиб, уни эълон қилмоқчисиз, а,— деди у тантанавор оҳангда.

— Мени бу ерларга маҳсус мухбир сифатида юборишган-да,— деб жавоб бердим.

— Ҳа, баракалла. Сиз, албатта, лорд Жон Рокстоннинг ҳалиги.. гўё мен билан... аллақандай ўхшашликлари бор... дегандай шамаларини эшитган бўлсангиз керак дейман...

— Ҳа, эшитдим.

— Бундай бемаъни гапларнинг эълон қилиниши ва умуман воқеаларнинг bemаслаҳат баён қилиниши мени ниҳоятда ранжитиши ҳақида сизга гапириб ўтирмасам ҳам бўлар дейман.

— Мен фактларга қатъий риоя қилишга сўз бераман.

— Лорд Жон бўлса, бўлмағур хаёлларга бориб, майнавозчиликдан тоймайди, ҳатто энг маданиятсиз ирқларнинг вакиллари ҳам инсонлар шаънига ҳурмат билан қарашини ўзича талқин қилишдан тоймайди. Менинг фикрим сизга тушунарлими?

— Мутлақо, тушунарли.

— Демак, мен сизнинг одоб сақлашингизга ишонаман, — деди Челленжер ва узоқ сукутдан сўнг қўшиб қўйди:— Аммо-лекин бу одамсимон маймунлар ҳоқони ажабтовур махлуқ экан-да, ўзиям... Одамни ҳайратда қолдирадиган ташки қиёфасини қаранг, ақллилигини айтмайсизми! Тўғрими?

— Жуда муносиб шахс,— деб жавоб бердим.

Профессор, афтидан, хотиржам бўлди шекилли, яна ухлаш учун жойига чўзилди.

У Н ТҮРТИНЧИ БОБ.
«БУ ҲАҚИҚИЙ ФАЛАБА ЭДИ»

Биз таъқиб қилувчиларимиз — одамсимон маймунлар буталар орасидаги ошиёнимиз борлигидан бехабар бўлишса керак, деб ўйлардик, аммо тезда хато ўйлаганимизга амин бўлдик. Ўрмон ниҳоятда жимжит — тиқ этган товуш йўқ, барглар ҳам қилт этмайди... Ҳар қалай, аввалги ҳодисалардан ортирган тажрибамизга кўра, бу ифлосларнинг нақадар муғамбирлик, сабр-тоқат билан ўз ўлжаларини кузатишларини ва ҳужум қилиш учун қулай пайт пойлашларини эътибордан қочирмаслигимиз керак эди. Тақдирим бундан буён нима бўлишини билмайман-у, лекин ўша тонгдагидек ҳеч қачон ўлимга яқин бўлмагандирман. Ҳозир ҳаммасини бир бошдан гапириб бераман.

Кечаги даҳшатли ҳаяжонлар ва очликдан роса ҳам чарчаб ҳолдан кетган эканмиз, бир кечалик уйқудан кейин ҳам ўзимизга келмадик. Саммерли шу қадар заиф эдики, оёғида зўрға туарди, аммо ўзига хос қатъият ва мардлик билан буни тан олгиси келмасди. Биз ҳарбий кенгаш чақириб, бу ерда яна икки соат ўтиришга, ниҳоятда зарури — тўйиб нонушта қилиб олиб, кейин бутун ясситоғни кесиб ўйлга тушишга, марказий кўлнинг нариги томонидаги ғорларга киришга қарор қилдик; менинг кузатишларимга кўра, бу ғорларда одам яшави керак эди. Ўзимиз қутқарган ҳиндулар биз тўғримизда яхши гап айтишар, уларнинг ҳамқабилалари томонидан яхши кутиб олинишимиизга умид қиласдик.

Бундай саёҳатдан сўнг Мепл-Уайт Мамлакати бизга сирларини янада кўпроқ очиши мумкин ва зиммамизга юклangan вазифани бажариб бўлиб, бутун диққат-эътиборимизни ўз ватанимизга яна қайтиб кетиши ўйлларини излашшга бағишлийдиган бўлдик. Ҳатто Челленжернинг ўзи ҳам, экспедициямиз мақсадига эришади, ва бундан кейинги бурчимиз — ажойиб кашфиётларимизни бутун маданий олам аҳлига тезроқ етказишдан иборатдир, деб тан олди.

Энди биз қутқарилган ҳиндуларга диққат билан қарашга фурсат топдик. Улар ўрта бўйли, мускулдор, эпчил, кўринишдан ёввош, ҳар қандай тукдан холи юзлари юмалоқ шаклда, қайиш билан боғлаб, гарданларига турмакланган соchlари силлиқ, қоп-қора. Кийимлари сонларига ўралган бир парча теридан иборат, холос. Қони тинмаган қулоқларининг ситилганлиги уларга тақилган безакларнинг душманлари — маймунлар қўлида қолиб кетганлигинидал далолат берарди. Ҳиндулар бир-бирлари билан чуғур-

лашиб, биз тушуммайдиган тилда гаплашиб кетишди, аммо биз бир амаллаб уларнинг қабилаларини «аккала» дейи-лишини билиб олдик. Улар бу сўзни бир-бирларини кўрса-тиб такрор-такрор айтдилар, кейин сиқилган муштларини қўрқув ва ғазаб ичра титраган ҳолда ўрмон томонга ўқ-талиб: «Дода! Дода!» — деб бақирдилар, афтидан, улар одамсимон маймунларни шундай дейишса керак-да.

— Булар ҳақида сиз нима дейсиз, Челленжер? — сўра-ди лорд Жон.— Менга ҳозирча фақат бир нарса аниқ: ҳув авави, пешонаси қирилган йигит — уларнинг бошлифи.

Ҳақиқатан ҳам бу ҳиндуда ўзини ҳамроҳларидан бошқа-чароқ тутар, гарчи қолганлари ундан катта ёшда бўлса-лар-да, унга буюк эҳтиром билан муомала қилишаарди. Йигитнинг ҳар бир ҳаракатида ифтихор билан мустақил-лик аломатлари сезилиб турарди, шунинг учун бўлса ке-рак, Челленжер улкан панжасини унинг бошига қўйганида у асов отек тайсаллади-да, қора кўзларини ғазабли чақ-натиб, орқага тисарилди. Кейин кафтини кўксига қўйиб, иззат-нафсини писандада қилгандек, бир неча бор «Маре-тас» деган сўзни такрорлади.

Профессор заррача ҳам тортинмай бошқа ҳиндуни бўй-нидан қучоқлаб, бамисоли кўргазмали нарсани намойиш қилаётгандек ўёқдан-буёққа айлантириб, бизга лекцияси-ни ўқиб кетди.

— Бош суюгининг ривожланганлиги, юзининг бурчак-симон тузилганлиги ва бошқа белгилари бу қабилани паст ирққа қўшиш имконини бермайди,— фўлдиради у йўғон товушини баралла қўйиб.— Биз ирқлар таснифи шкала-сида буларни Жанубий Америкадаги жуда кўп қабилалар-дан юқори қўйишимиз керак. Мен бу ерда, ясситогда, бу қабиланинг пайдо бўлиши ва ривожланиши мумкин эмас-лигига қаттиқ ишонаман. Ваҳоланки, одамсимон маймун-лар билан бу ерда сақланиб қолган тарихимиздан олдин-ги давр ҳайвонлари ўртасида осмон билан ерча фарқ бор-лиги аниқ-ку. Бинобарин, улар ҳам Мепл-Уайт Мамлака-тида пайдо бўлишлари ва ривожланишлари мумкин эмас.

— Хўш, улар қаердан келиб қопти бўлмаса? Осмондан тушибитми? — сўради лорд Жон.

— Бу масала, шубҳасиз, Европа ва Америка олимла-ри ўртасида катта баҳсларга сабаб бўлади,— жавоб берди профессор.— Бу масаланинг талқинимдаги таърифи — тўғ-рими ёки нотўғрими — шундай бўлади: (бу сўзларни айти-ётганида кўкрагини ялангочлаб, ниҳоятда зўр виқор би-лан, атрофни кўздан кечириб қўйди) — бундаги тамомила ўзига хос шароитларда эволюция умуртқалилар даражаси-

сига қўтарилиган, айни чоғда эски шакллар янгилари билан ёнма-ён яшаб, ривожланаверганлар. Шу сабабли ҳам юра даври шакллари билан бирга аждодлари мўътабар ҳисобланмиш ҳозирги замон тапири ҳам, йирик оҳу ҳам, чумолихўр ҳам бу ерда бир яшайверган. Буларнинг барчаси равшан. Аммо сизлар: «Одамсимон маймунлар-чи, ҳиндулар-чи?»— деб сўрасизлар. Уларнинг ясситоғда мавжудлигига илм-фан аҳли нима дейди? Фикримча, бунга биттагина жавоб бўлиши мумкин: улар бу ерга ташқаридан келган. Шуниси жудаям мумкинки, Жанубий Америкада мавжуд бўлган аллақандай одамсимон маймунлар жуда қадим замонларда буёққа келишиб олиб, ўз эволюцияси натижасида ташқи кўриниши ниҳоятда баҳайбат, ва ёқимтой бўлган одамсимон маймунларнинг (Челленжер шу он менга тик қаради) айрим вакиллари тоифасини яратганликлари эҳтимолга жуда яқин, уларнинг онги бўлганда, ҳатто инсон ирқини ҳам яшнатган бўлур эдилар. Ҳиндуларга келганда эса, шуни айтиш мумкинки, бу қабила ё очликдан, ёки душман таъқибидан қочиб, текисликдан буёққа келиб қолган. Бу ерда шу чоққача кўринмаган баҳайбат йиртқич маҳлуқларга тўқнаш келишиб, навқирон дўстимиз айтган ғорлардан паноҳ топишган. Бироқ, шубҳасиз, улар ёввойи ҳайвонлар, жумладан, маймунлар билан ҳаёт-мамот жанглари олиб боришган; одам оралаганини ёқтиргмаган бу маймунлар бор ҳийла-найрангларини ишга солиб курашганлар, бу борада улар ҳар қандай каттароқ маҳлуқларга ҳам бўш келишмаган. Ҳиндулар қабиласининг оз сонли бўлишига сабаб, менимча, мана шу. Хўш, жентльменлар, энди нима дейсизлар? Бу жумбоқни тўғри ечдимми ёки масаланинг моҳияти хусусида бошқа эътирозларингиз борми?

Бироқ профессор Саммерли эътиroz билдиришга ма-жолосиз бўлгани учун норозилик белгиси сифатида калласини сарак-сарак қилиб қўя қолди. Лорд Жон туклари сийраклашиб бораётган пешонасини қиртиллатиб қашиди-да, мен бошқа вазн ва бошқа тоифадаги полвонман, дейётгандек, Челленжернинг беллашувга чақириғини рад этди. Мен бўлсан, ўз одатимга содиқ қолган ҳолда, гапни бошқа муҳимроқ нарсага буриб, ҳиндулардан бири ғойиб бўлиптими, дедим.

- У кетди,— деди лорд Рокстон.— Биз унга консервадан бўшаган банка бериб, сув олиб келишга юбордик.
- Эски лагеримизгами? — деб сўрадим.
- Йўқ, булоққа. Узоқдамас, ҳув анави дарахтларнинг

тагида. Юз ярдча келар-келмас жойда. Лекин миттивой шошилмаётган кўринарди.

— Бориб қарай-чи, у нима қилаётган экан? — дедимда, ўртоқларимни ғарибона ионушта тайёрлашга қолдирб, ўзим милтиқни олиб, ўрмонга равона бўлдим.

Менинг ҳатто мана шу қадар қисқа муддатга ҳам буталар орасидаги ишончли манзилимизни тарқ этишга журъат этганим сизга хато бўлиб кўрингандир, ахир, маймунлар шаҳри биздан узоқда, душманлар ҳидимизни йўқотиб бўлишган, бундан ташқари қўлимда милтиғим бор эди-ку. Бироқ кейинчалик маълум бўлишича, мен одамсимон маймунларнинг макру ҳийласига ва кучига етарли баҳо бермаган эканман. Сой жилғаси жуда яқинда чулдирар, лекин дараҳт ва буталарнинг қалин шоҳ-шаббалари уни менинг нигоҳимдан яшириб турарди. Ям-яшил ўт-ўланлар орасидаги аллақандай қизил нарсага кўзим тушиб қолганида, ўртоқларимдан анча олислаб кетган эдим. Бу биз сувга юборган ҳиндунинг ўлиги эди. Уни кўриб, ўлгудек қўрқиб кетдим. Бечора ғужанак бўлиб ётибди, боши худди елкаси оша қараётгандек нотабий қайрилганди. Мен ўртоқларимни хавф-хатардан огоҳлантириш мақсадида бақирдимда, ҳиндунинг ёнига югуриб келиб, устига энгашдим. Шу топда худонинг ўзи мени бир ўлимдан сақлади — нажот фариштаси жонимга оро кирдими, ё инстинкт туйғуси иш бердими, ёхуд баргларнинг шитирлаши огоҳлантиридими, мундоқ юқорига қараб қоламанми! Бошим узра қалин япроқлар орасидан сариқ жун билан қопланган икки мускулдор қўл секин-аста мен томон чўзилиб келаяпти-да. Яна бир секунд бўлганда, бу ғаддор бармоқлар бўйнимни ис-канжага олиши тайин эди. Мен ўзимни орқамга ташладим. Аммо бу қўллар мендан ҳам эпчил экан. Тўғри, сакраш мени ўлимдан қутқарди-ю, бироқ битта панжа гарданимга ёпишди, иккинчиси — юзимга чанг солди, кейин томоғимни кафтим билан ёпган эдим — бармоқларимни тимдалади.

Назаримда, ердан кўтарилаётгандек бўлдим, бошимни зўр куч билан қайираётгандарини сездим... Яна бир минутдан сўнг бўйнимнинг томирлари узилиб кетадигандек эди. Миям айлана бошлади, лекин мен бу даҳшатли қўлни қўйиб юбормадим, ниҳоят уни иягимдан ажратиб ташладим. Бошим узра совуқ кўк кўзли тумшуқ эгилди, унинг бешафқат кўзлари жодулаб қўяётгандек таъсир қиласиди менга. Курашишга куч-мадорим қолмади. Ёвуз маҳлуқ дармондан кетаётганимни сезиши биланоқ жирканч жағлари очилиб, қиличдек тишлари ялтиллаб кетди, панжаларини

янада қаттиқроқ сиқиб, бошимни орқамга эга бошлади. Кўз олдимдан хира доиралар сузиб ўта бошлади, қулоғимда кумуш қўнғироқчалар жарангларди. Қаердадир узоқдан ўқ товуши эшитилди — оғриқни қариб сезмай, шилқ этиб йиқилдиму ҳушимдан кетдим.

Ҳушимга келиб, қарасам, ошиёнимизда, буталар орасидаги ўт устида ётибман. Қимdir булоққа чопиб бориб сув олиб келган бўлса керак, лорд Жон бошимни ҳўлларди, Челленжер билан Саммерли бўлса икки томонимдан ушлаб туришарди. Уларнинг ташвишли чеҳраларини кўриб, биринчи марта профессорларимизнинг илм-фан кишиларигина эмас, оддий инсоний ҳиссиёт соҳиблари эканликларини англадим. Баданимда ҳеч қандай жароҳат йўқ экан. Ҳушимдан кетишумга сабаб, қаттиқ таъсирланганим бўлса керак, чунки орқа миям билан бўйнимдаги оғриқни ҳисобга олмаса, ярим соатдан кейин бутунлай ўзимга келдим.

— Оббо, навқирон дўстим-еїй, бу сафар ўлишингизга бир баҳя қолди-я,— деди лорд Жон.— Қичқириғингизни эшитиб, сиз томон юрганимда, бу йиртқич маҳлуқ бошингизни қайираётган экан, оёқ-қўлларингизни осмонга чўзганингизни кўрдиму биттамиз у дунёга равона бўлипти-да, деган фикр ўтди миямдан. Шошиб қолганимдан ҳатто мўлжалга ҳам уролмадим, лекин хайриятки, бу ярамас сизни қўйиб юбориб, қочиб қолди! Вой, иблис-еїй! Қани энди, менга милтиғи билан эллик кишини беришса, бу ерда дарров тартиб ўрнатардик-да, бу жирканч маҳлуқларининг изини ҳам қолдирмасдик.

Одамсимон маймунларнинг бир амаллаб бизнинг ошиёнимизни кўриб қолишгани ва ундан кўз узмаётганликлари энди мутлақо равшан бўлди. Кўндузи улардан қўрқмаса бўлади, лекин кечаси ҳолимиз нима кечади? Улар бу ерга албатта ёпириладилар. Демак, кетиш керак, қанча тез бўлса, шунча яхши. Уч томонимизни ўрмон қуршаб олган, унинг ҳар бир жойида пистирмага дуч келишимиз мумкин, тўртинчи томонида эса марказий кўлга олиб борадиган қия сой йўли бошланади, унинг у ер-бу ерда очиқ ялангликлари бўлган пастак бутазорлар бор. Бу қиямаликдан мен ўша кечаси юргандим, у тўппа-тўғри хиндуларнинг ғорларига олиб боради. Демак, биз шу ёққа юришимиз керак.

Ачинадиган ягона нарса — лагеримизнинг қолиб кетаётгани эди, унда ғамлаган нарсаларимизнинг қолаётгани учун эмас, балки бизни ташқи олам билан боғловчи сўнгги ҳалқа — негр Самбони ташлаб кетаётганимиз учун юра-

тимиз ачирди. Сирасини айтганда, милтиқларимизни ол-волганмиз, ўқлари ҳам етарли, бир оз муддатга амаллаб турсак бўлади, кейин, балки, эски жойимизга қайтиб келиш ва яна негримиз Самбо билан алоқа боғлаш мумкин бўлар. Самбо бизни ташлаб кетмасликка қаттиқ сўз берган, шунинг учун сўзининг устидан чиқишига имконимиз комил эди.

Эрталаб аzonда экспедициямиз йўлга равона бўлди. Олдинда йўлбошловчи бўлиб ёш қабила бошлиғи борди. У бирор юкни кўтариб боришдан ғазаб билан бош торти. Унинг кетидан тирик қолган икки ҳиндゥ экспедициянинг озгина қолган юк-япаини орқалаб боришарди. Биз тўртовлон милтиқларимизни осиб олганча издиҳомнинг орқасида кетардик. Бутазордан чиқишимиз биланоқ бу чоққача жимжит бўлган ўрмонни бирдан одамсимон маймунларнинг ваҳшиёна қий-чуви тутиб кетди. Улар кетаётганимиздан ё хурсанд бўлишиб, ёки аламларидан қичқиришаётганди. Орқамизга қараб ҳеч нимани кўрмадик, лекин бу чўзиқ қий-чув чор атрофимизни ўраб олган ўрмоннинг ям-яшил девори орқасида қанчадан-қанча душманимиз яшириниб олганидан аниқ далолат берib турарди. Бироқ маймунлар бизни қувишни ўйламасдилар шекилли, шунинг учун биз очиқ ерга чиқиб олгач, улардан қўрқмай қўйдик.

Мен ҳаммадан кейинда борарканман, ўртоқларимга қараб, беихтиёр жилмаярдим. Наҳотки, бу одам ўша яқинда Олбенидаги эрон ғиламлари тўшалган, деворларига суратлар осилган, қизил раигли ҳашамдор кошонасида мени қабул қилган лорд Жон Рокстон бўлса? Наҳотки, шу киши Энмор-паркдаги каттакон ёзув столи ёнида савлат тўкиб, виқор билан ўтирган ўша профессор бўлса? Ва, ниҳоят, Зоология институтидаги мажлисда шафқатсизлик билан ҳеч кимга сўз бермай гапирган ҳарфхўр олим қаерда қолди? Англиянинг қишлоқ йўлларида учраб қоладиган дайди гадойлар ҳам бунчалик фариб ва ғамгин бўлмас! Биз ясситогда бор-йўғи тўрт ҳафта бўлдик, лекин бизнинг алмашиб киядиган лиbosларимиз пастда қолган, сўнгги ҳафта эса ниҳоятда оғир бўлганди-да, аммо мен ўша кеча маймунлар чангалига тушмаганим учун зорланишга ҳаққим йўқ эди. Ҳамма ўртоқларим шляпаларидан айриланликлари учун бошларини рўмолча билан танғиб олишганди; кийимлари жулдуровоқи, афти-бошлари кир, лой бўлиб, соқоллари ўсиб кетганидан уларни таниб бўлмасди. Саммерли билан Челленжер қаттиқ оқсаншар, мен ҳам эрталабки қўрқувдан ҳалиям ўзимга келмай, оёғимни зўр-

га кўтариб босардим, маймун чангалида эзилган бўйнимни қимирлата олмасдим. Ҳа, ҳаммамизнинг кўринишимиз ниҳоятда афтодаҳол бўлиб, ҳамроҳларимиз — ҳиндуларнинг ўқтин-ўқтин орқаларига қараб, бизни кўрганларида ҳайрон бўлишларига, ҳатто қўрқиб кетишларига асло ажабланмасдим.

Тўқайдан чиқиб, кўл бўйига етганимизда ярим кечадан ошиб қолган эди. Ҳиндулар кўлнинг кенг сатҳини кўриб, қувонч садолари билан қўлларини силкитиб, бизга сувни кўрсатишиди. Манзара ҳақиқатан ҳам мафтункор эди. Енгил қайиқларнинг бутун бир флотилияси тўппа-тўғри биз турган томонга сузиб келарди. Кўлни қувончли садоларнинг гулдироси тутиб кетди. Ҳиндулар жойларидан сапчиб туриб, эшкак ва найзаларини силкита бошлиашди. Кейин яна ўтириб эшқакларини ишга солишиди, қолган масофани кўз юмиб очгунча босиб ўтишида-да қайиқларини соҳиёнинг қиямалик қўмлоқ жойига қўйиб, ёш бошлиқлари қархисида қувонч билан қичқириб, таъзим бажо этиб, тиз чўқдилар. Кейин оломон орасида йирик ялтироқ шишалардан маржон ва билакузук таққан, елкасига зумрад рангда товланувчи ажойиб хол-хол терини ташлган анча ёшлардаги ҳинду олдинга чиқди. У ёш бошлиқнинг олдига югуриб келди-да, йигитни меҳр билан бағрига босди, кейин биз томонга қараб, ундан ниманидир сўради-да, ёнимизга келиб, муловозамат қилиб турмай, навбатма-навбат ҳаммамизни қучоқлаб чиқди. Унинг бир оғиз сўзи билан қолган ҳиндулар бизга ҳурмат бажо қилиб, ерга эгилардилар. Бундай қулларча таъзим менинг ҳам, лорд Жон билан Сammerлининг ҳам энсамизни қотирди, аммо бундан Челленжер бамисоли офтобда яйраётган гулдек яшнаб кетди.

— Балки бу маҳаллий халқ ривожланишда анча олдинга кетгандир,— деди у соқолини силаркан, олдида эгилган қора танларни кўздан кечириб,— аммо-лекин баъзи билимдон европаликлар ҳам олий мавжудотлар олдида ўзларини қандай тувишни улардан ўргансалар бўларди. Ибтидоий одамнинг инстинкти нақадар аниқлигини ўйлаб кўринг, а!

Афтидан, ҳиндулар ҳарбий сафарга отланган бўлишса керақ, чунки уларнинг ҳар бирида учига суяқдан поянак ўрнатилган узун бамбук найзадан ташқари камон билан ўқлар, белида тўқмоқ ёки болта бор эди. Уларнинг биз чиқсан ўрмон томонга ғазаб билан хўмрайиб қарашлари ва «дода» сўзини такрорлашлари бу сафарларидан мақсадлари кекса бошлиқнинг ўғлини (биз уларнинг ота-

болаликларини фаҳмладик) қутқариш ёки унинг ўлими учун қасос олиш эди. Энди улар доира ясаб, чўнқайиб ўтиришди-да, ҳарбий кенгаш тузишди, биз бўлсақ, улар ёнидаги улкан базальт тош устида ўтириб олиб, бўлаётган воқсаларни кузата бошладик. Биринчи бўлиб жангчилар ганиришди, кейин ёш дўстимиз ўз қабиласига қарата оташин шутқ сўзлади. Унинг имо-ишоралар, қўл ҳаракатлари билан оро берилган нутқи, гўё бу тил танишдек, бизга таомомила тушунарли эди.

— Ҳозир уйга қайтиб бориш керакмикин? — деди у.— Эртами-кечми душманимиз билан юзма-юз дуч келишимиз турган гап. Биродарларимиз ўлдирилди. Бошқалар ўлдирилгандан кейин менинг тирик ҳамда соғ-саломат юришмдан не фойда? Қайбиrimиз ўз ҳаётимиз учун хотиржам бўла оламиз? Ҳозир биз ҳаммамиз жамул-жаммиз.— У биларни кўрсатди.— Бошқа ёқдан келган бу кишилар — бизнинг дўстларимиз. Улар буюк жангчилар, маймунларни биз каби ёмон кўришади. Момақалдироқлар ҳам, чақмоқлар ҳам уларга бўйсунади.— Шу гапни айтиб, у қўлини осмонга кўтарди.— Шундай имконият яна келармикин? Қани, олға юринглар, ё ўлармиз ёки хотиржам яшаш имконини қўлга киритамиз, ана ўшанда хотинларимиз олдига ёруғ юз билан борамиз.

Кичкина-кичкина қизил танли жангчилар ўз бошлиқларининг гапларини жон қулоқлари билан тинглашарди, у нутқини тугатгач, тантанавор хитоблар янгради, ҳамма бир кишидек наизасини кўкка ирғитди. Йигитнинг отаси ўрмон томон ишора қилиб, биздан алланарсани сўради. Лорд Жон ишора билан сабр қилиб туришини таклиф этди-да, бизга мурожаат қилди.

— Ана энди, ҳар ким ўзи учун ўзи ҳал қилсин,— деди у.— Шахсан мен бу мартаишкалар билан ҳисоб-китоб қилиб қўйиш тарафдориман, мабодо иш уларни ер юзидан қуритиш билан тугаса, хўп соз бўлади, бундай операциядан кейин ер куррамиз покланиб, янада гўзаллашади. Мен янги дўстларимиз билан бирга бораман, ғалабанинг сўнгги дамларигача уларни ёлғиз қўймайман. Хўш, сиз нима дейсиз, йигитча?

— Албатта, мен сиз билан бўламан!

— Сиз-чи, Челленжер?

— Менинг ёрдамимга умид қилишларинг мумкин.

— Сиз-чи, Саммерли?

— Биз экспедициямиз мақсадларидан борган сари узоқлашяпмиз, лорд Жон. Сизларни ишонтириб айтаманки, мен одамсимон маймунлар колониясига қизил танли-

лар ҳуружини бошқариб бориши учун бу ерга Лондондаги профессорлик кафедрамни ташлаб келган эмасман, асло!

— Ҳа, нимасини айтасиз, ҳақиқатан ҳам жуда тубанлашиб кетдик-да! — деди илжайиб лорд Жон.— Лекин вазият шундай бўлгач, нима ҳам қила олардик? Хўш, жавобларингизни кутяпмиз.

— Жуда шубҳали иш-да, бу,— бўш келмади Саммерли,— лекин ҳаммаларинг боргудек бўлсаларинг, мен ҳам чор-ночор кетларингдан юришга мажбурман-да.

— Демак, борамиз,— деди лорд Жон, сўнг қабила бошлиғига юзланди-да, милтиғига шаппати уриб, ризолик аломати билан бош ирғади.

Чол ҳаммамизнинг қўлларимизни сиқиб чиқди, унинг ҳамқабилалари эса, янада зўр шоду хуррамлик билан қичкиришди.

Йўлга чиқиш учун кеч бўлиб қолганидан ҳиндулар наридан бери лагерь қуришга киришишди. Ҳаммаёқда тутун буруқсиб, гулханлар гуриллади. Уч-тўрт ҳинду чангальзорга кириб, ёшгина игуанодонни олдиларига солиб, ҳайдаб келишди, бу маҳлуқнинг ҳам елкасига асфалът ёпишганди. Ҳиндуларнинг бири унинг олдига келди-да, жониворни сўйиши буюрди, шундагина улкан игуанодонлар бамисоли биздаги туёқли моллар каби ҳиндуларнинг хусусий мулки эканлигини англалидик. Бинобарин, сирли асфалът доғлар молларга қўйиладиган тамға ёки белгидек бир нарса экан. Бу ўтхўр жониворлар ниҳоятда улкан бўлишларига қарамай, миялари зифирттек бўлгани учун шу қадар ночор эдиларки, уларни ҳатто кичкина бола ҳам эпласа бўларди. Бир неча минут ўтар-ўтмай игуанодоннинг гўштини ним талаб, ювиб, аллақандай йирик таңгали балиқ билан қўшиб, гулханларда кабоб қила бошлашди. Бу балиқларни ҳиндулар қармоқ ўрнига найзаларни ишга солиб, қўлда тутишганди.

Саммерли қирғоққа яқин саёзликка чўзилиб, пинакка кетди, биз учовимиз эса, бу фаройиб мамлакат ҳақида мумкин қадар кўпроқ нарса билиш иштиёқида ёниб, кўл бўйида сайр қилгани равона бўлдик. Йўлимизда икки марта итеродактиллар ботқоғидагидай кўк рангдаги лойли ўрага дуч келдик. Ҳаракатсиз вулқонларнинг шу кратерлари нима учундир лорд Жонни ниҳоятда қизиқтириб қолди. Челленжер ҳам диққат-эътиборини ундан дариг тутмади — бу зўр куч билан отилиб чиқадиган гейзер — қайнарбулоқ бўлиб, оқимлари бақирлаб қайнаб, пуфакларидан аллақандай номаълум газ ажралиб тараларди. Челленжер ичи ғовак қамишни гейзерга суқди-да, гугурт чертиб, унга те-

тизиши биланоқ ёқилган газ портлаб, зангори аланга ҳосил қилиб ёна бошлаганини кўргач, худди мактаб боласидек қувониб қичқириб юборди. Кейин у қамишнинг учиға замёнини тутди, уни газга тўлдириб, осмонга қўйиб юборди. Бу тажриба профессорни янада ҳайратлантириб юборди.

— Ёнар газ! Яна қанақа денг — ҳаводан ҳам енгил! Энди ишонч билан айтишим мумкинки, унинг таркибида оркин водороддан анчагина миқдорда бор. Тўхтаб туринглар, дўстларим! Жорж Эдуард Челленжер ҳали ҳамма имконийтларини ишга солиб бўлгани йўқ. Буюк ақлу зakovat табиатни ўзига бўйсундиришга мажбур этади. Сиз ҳали буни ўз кўзларингиз билан кўрасизлар! — У мағруронга кўкрагини кериб кеккайди-ю, аммо пинҳоний фикрларини бизга зоҳир қилмади.

Ўзимга келсак, бу соҳил мен учун кўлга қараганда унча қизиқарли кўринмасди. Ҳиндуларнинг пайдо бўлиши ва қўналғадаги шовқин-суронлар атрофдаги жон зотини кўрқитиб, ҳар томонга питратиб юборганди, ўлакса излаб осмони фалакда парвоз қилиб юрган бир неча птеродактилни ҳисобга олмаганда, лагеримиз чор-атрофидаги сукупнатни ҳеч нарса бузмасди. Лекин марказий кўлнинг пуштиранг сувидаги ҳаёт ўз маромида кечарди. Аллақандай жониворларнинг улкан тимқора беллари, тишсимон сувгичлари аҳён-аҳёнда ялт этиб кўриниб, сувнинг кумуш зарраларини сачратиб, яна шўнғиб ғойиб бўлишарди. Қумлоқ саёзликларда улкан тошбақагами, калтакесакларгами ўшаган сўпоқ мавжудотлар фиж-фиж бўлиб, улар орасида бир бадбашара махлуқ — юмaloқ пўстакдек жонивор, айниқса эътиборимизни ўзига тортди; устида қуёш нурларни ялтираб турган бу жонзот бутун бадани билан тиртишиб, қум устида секин ўрмаларди. Вақти-вақти билан қўйқисдан илонсимон махлуқларнинг бошлари сувдан кўтарилиб қоларди-ю, шу он улар чиройли сузиб кетишар, кейин орқа томондаги кўпирриб турган гирдоб қўйнига кириб ғойиб бўлишарди. Лекин, маълум бўлишича, улар асло илон эмас экан. Шундай махлуқлардан биттаси сувдан чиқиб, олдимиздаги қумлоққа чўзилган эди, яхшилаб қўриб олдик: унинг узун бўйни улкан пардали сувгичлари бўлган цилиндр шаклидаги танаси билан туташиб кетганди. Энди бизга этиб олишган Челленжер билан Саммерли ҳайрат ва шодонликдан ўзларини йўқотиб қўяёздилар.

— Плезиозавр¹! Чучук сувда яшайдиган плезиозавр! — хитоб қилди Саммерли.— Наҳотки, уни ўз кўзларим билан кўраётган бўлсан! Азизим Челленжер, зоологлардан қай бири бундай баҳтга мұяссар бўлгани билан мақтана олади?

Ибтидоий кўлнинг ажойиботлари сеҳрига мафтун бўлиб қолган иккала профессоримизни аранг ажратиб олиб, кетишга кўндирганимизда, қоронғи тушиб қолган, зим-зиё кечада қизил танли иттифоқдошларимизнинг гулханлари кўзга ташланарди. Гарчи биз сувдан анча узоқда, соҳилда ётган бўлсак-да, кўлнинг ичкарисидаги баҳайбат маҳлуқларнинг шалоплашиб пишқиришини ҳамон эшитардик.

Фира-шира тонг отиши биланоқ бутун лагерь оёққа турди, бир соат ўтгач, бемисл сафарга йўл олдик. Мени ҳам фронтга ҳарбий муҳбир қилиб юборишармийкин, деб доим орзу қилиб юардим. Ҳар бир хаёлпараст мен эришган баҳтга мұяссар бўлса, мен билан ҳамроҳ бўлса, жон дерди-я! Шундай қилиб, мен ўз вазифамга киришиб, «жангоҳдан биринчи хабаримни йўллашга отландим».

Кечаси билан лашкаримиз маҳаллий аҳоли вакиллари ҳисобига кўпаяверди, эрталабга келиб жангчиларнинг сони беш юзга яқинлашиб қолди. Олдинга разведкачилар юборилди, улар кетидан эса, асосий кучлар зич ва қаторқатор бўлиб йўлга тушди. Буталар ўсиб ётган қияликдан юқорига юриб, чангальзорга етдик. Найзабардорлар билан камончилар ўрмон этагига занжирдек ёйилишди. Рокстон билан Челленжер ўнг қанотдан, мен билан Саммерли эса чап қанотдан жой олдик. Шундай қилиб, биз миљтиқ техникасининг сўнгги намуналари билан қуролланган ҳолда тош даврининг ёввойилари тўдасига қарши жангга кирдик.

Душман ҳам жим ётмади. Ўрмонни чўзиқ чинқириқлар тутиб кетди, тош ва тўқмоқлар билан қуролланган одамсимон маймунлар галаси нақ ҳужум қилаётган ҳиндулар ўртасига ёпирилди. Бу дадил, лекин ўтакетган бемаъни ҳужум усули эди, чунки қўпол, оёқлари қийшиқ жирканч маҳлуқлар мушукдай чаққон маҳаллий аҳоли жангчиларига бас кела олмасдилар.

Кўз ўнгимизда даҳшатли манзара намоён бўлди, разабга келган маймунлар оғизларидан кўпик саҷратиб, қутурган кўзларидан ўтлар сочиб, тутқич бермай ўқ-ёйдан мон

¹ Плезиозавр — танаси йўғон, оёқлари катта, бўйни узун ўрмаловчи денгиз йиртқичи. Ҳозирда қирилиб битган бу маҳлуқлар юра ва бўр даврларида яшаган бўлиб, айрим вакиллари ниҳоятда йирик, узунлиги ўн беш метр бўлган.

ҳирлик билан отиб қираётган душманлари устига ташлашишди. Шундоққина олдимдан күкрак ва биқинларига ўқлар санчилган баҳайбат махлуқ бўқарганча ўқдек ғизиллаб ўтди. Унга раҳмим келиб, ўқ уздим, махлуқ алоэ (сабур) пояси тагига қулаб, ер тишлади. Лекин бошқа отишимга тўғри келмади, чунки ҳужум нақ ғанимлар занжирининг ўртасига қаратилгани учун ҳиндуларнинг ўзлари бизнинг ёрдамимизсиз уларни даф қилишга қодир эдилар.

Бу ҳуруждада қатнашган маймунлардан битта-яримтасигина бешикаст дараҳтлар панасида ўз маконига қочиб олган бўлса ҳам катта гап.

Лекин биз ўрмон ичига кирганимизда иш ниҳоятда жиддий тус олди. Шиддатли жанг бир соатдан ортиқ давом этди, айрим дамларда, назаримда, енгилиб, ўлиб кетмасак гўрга эди, деган ваҳима босарди мени. Маймунлар дараҳтлар орасидан лип этиб чиқиб, тўқмоқлари билан бир йўла уч-тўрт ҳиндуни гум қилишар, уларга найзалирини ишга солиш имконини ҳам беришмасди. Тўқмоқларининг зарби ниҳоятда қаттиқ бўлганидан тушган жойини пачақ қилиб юборарди. Тўқмоқ зарбаларидан биттаси Саммерлининг милтиғига тегиб, уни дабдала қилди. Яна бир минут бўлганда унинг боши ҳам мажақланган бўларди, лекин ўз вақтида етиб келган ҳинд Сammerлининг бошига тўқмоқ туширай деб турган душманга найза санчди. Дараҳтларга чиқиб олган маймунлар тепадан бизга тошотишар, қуруқ шохларни ирғитишар, нақ жиққамушт бўлиб турган жойга ўзларини ташлашарди-да, сўнгги томчи қонлари қолгунча ашаддийлик билан уришардилар. Ҳиндулар саросимага тушиб қолишли, агар ғанимларга катта талафот етказаётган милтиқларимиз иш бермагандан борми, уларнинг тирақайлаб қочиши турган гап эди. Лекин қабила бошлиғи ўз жангчиларини янагтўплади-да, шиддатли ҳужумга бошлади, энди одамсимон маймунларнинг қочишини кўрсангиз эди! Саммерли милтиғидан айрилганди, мен бўлсан, кетма-кет отиб турдим, чап қанотда ҳам тўхтовсиз ўқ отилаётгани эшитиларди.

Ниҳоят, маймунлар васвасага тушиб қолишли. Улар чинқириб, ўкириб, сочилиб қоча бошлашди, бизнинг иттифоқчиларимиз эса қийқириқ билан уларни қувиб кетишли.

Бу ғолибона кун инсон ниятининг қашшоқ тарихида ниҳоятда сероб бўлган, асрлар мобайнида тинмай келаётган ўзаро адоват, низолар, таъқиблар туғайли кўрган-кечирган хўрликлари эвазига оллоҳнинг инояти бўлиши керак эди. Шу кундан бошлаб бу ерлик инсон мангуга ясситоғ-

нинг хўжайнинг айлаңди, одамсимон ҳайвон эса унга бўй-сунадиган бўлди; ҳақиқат қарор топди.

Мағлублар ҳароқанча югурмасинлар, уларни ҳиндулардан ҳеч бир нарса сақлай олмади, ўрмон канорасида ўқтин-ўқтин ғолибона қичқириқ садолари, таранг тортилган камонлар жаранги янгради, дараҳтлар тепасидан йиқилиб тушаётган гавдалар гурсиллаши эшитилиб турди.

Мен ҳам барчанинг кетидан югуриб кетаётган эдим, бирдан бизни қидириб юрган лорд Жон билан Челленжерга дуч келиб қолдим.

— Ҳа, албатта-да! — деди лорд Жон.— Ҳал қилувчи зарбани ҳиндуларнинг ўзларига қўйиб берсак ҳам бўлади. Ёмон қирғин бўлади-да. Бу хунрезликни қанча камроқ кўрсак, шунча тинч ухлаймиз.

Челленжернинг кўзларида ғолибкорлик ўтлари чақнарди.

— Дўстларим! Бизга тарихнинг бундан буёнги тараққиётини, жаҳон тақдирини белгилайдиган жанглардан бирига гувоҳ бўлиш баҳти насиб этди! — эълон қилди у мағруронга қиёфада керилиб, олдимиизда уёқдан-буёққа юраркан. — Бир ҳалқнинг иккинчи бир ҳалқ устидан ғалабаси нима дегани? Ҳеч нима эмас бу. У ишнинг моҳиятини ўзгартирмайди. Лекин ғорларда истиқомат қилган одамлар арслонларни мағлуб этиш тонгидаги беомон жанглар ёки филлар зулмкор хўжайнинлари борлигини англаш етган палладаги зафарлар тарихда из қолдирувчи ҳақиқий ғалабалардир.

Бу каби қирғинларнинг беаёвлигини оқлаш учун нақадар зўр ишонч соҳиби бўлмоқ керак!

Ўрмон ичра борар эканмиз, ҳар қадамда ҳиндуларнинг найзаси ва ўқи санчилиб ҳалок бўлган маймунларнинг ўлигига дуч келардик. Соғ жойини билиб бўлмайдиган, абжағи чиққан инсон танаси айниқса, зўр олишув бўлганидан, унинг эгаси ўз жонини осонликча таслим қилмаганидан далолат берарди. Олдинда ҳаммавақт қичқириқ ва бўкиришлар эшитилиб турарди, биз шунга кўра ёвни қувиш қай томонда бораётганини аниқлардик. Одамсимон маймунларни ўз ошиёнлари — шаҳарларига қисиб қўйиши, улар ўз маконларида сўнгги кучларини тўплаб, қаршилик кўрсатдилар, аммо мағлуб бўлдилар, биз пайтида келиб, охирги даҳшатли қирғинбарот жангининг гувоҳи бўлдик. Икки кун бурун ҳиндулар, ўша жар ёқасида бизнинг жасоратимизга шоҳид бўлган ҳиндулар худди ўша ялангликка жангларда омон қолган юзга яқин маймунни ҳайдаб келдилар. Биз ҳиндулар бу тўдани найзалар билан

түртиб-нуқиб, ярим доирага қисиб қўйишган бир чоғда етиб келгандик. Уларнинг тақдири бир неча секундда ҳал бўлди-қўйди. Ўттиз-қирқ маймун шу жойнинг ўзида ер тишлади. Қолганлари наизалар таъқибига дош беролмай таталанар, фингширди. Аммо бу ёрдам бермади. Уларни жарга улоқтиридилар; бу маҳлуқлар ҳам пастда, олти юз футча қўйида ўсиб ётган ўткир бамбукларга санчилиб, аввалги қурбонлари аҳволига тушдилар.

Челленжер ҳақ эди — шу кундан бошлаб инсон Мепл-Уайт Мамлакати устидан ўзининг абадий хукмонлигини ўриатди. Маймунлар қабиласининг эркаклари битта ҳам қолдирилмай қириб ташланди, маймунлар шаҳри вайрон қилинди, урғочилари билан болалари асир қилиб, ҳайдаб кетилди. Сўнгги қирғинбарот жанг одамлар билан маймунлар ўртасидаги асрий қирғинларга барҳам берди.

Бу ғалаба бизни ҳалос этди. Биз Челленжер Фортига, қолдириб кетган нарсаларимизга қайтиб келдик, негримиз билан алоқа ўрнатдик. У бўлса маймунлар дўлдек ёғилиб пастга думалаб тушаётганликларини кўриб, тозаям кўрқиб ўтирган экан.

— Уёқдан кетинглар, кетинглар уёқдан! — дея қичқиарди у кўзларини ола-кула қилиб. — У ерда иблис бор, у сизларни ўлдиради!

— Ҳақиқат негр тилида сўзлаяпти,— ишонч билан деди Саммерли.— Шунча саргузаштларни бошимиздан кечирганимиз етар, айниқса, бунақа ишлар бизнинг тоифамиздаги кишиларга ярашмайди. Челленжер, ўзингизнинг сўзларингизни эслатаяпман. Ҳозирдан бошлаб сиз будаҳшатли мамлакатдан чиқиб олишимиз ва маданий оламга қайтишимиз ҳақидагина ўйлашингиз керак.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

«ҚЎЗ ОЛДИМИЗДА ОЛАМЖАҲОН МЎҶИЗАЛАР НАМОЁН БЎЛДИ»

Кундаликларимни ҳечам хато қилмасдан ёзиб борарканман; бошимиздаги булатлар тарқалиб, қуёш жамолини кўрдик, деб битадиган дамларни орзиқиб кутардим. Шу чоққача биз бу ёрдан чиқиб кетиш йўлини тополмай гаранг бўлиб, тақдиримиздан нолирдик. Лекин бари бир шунни яхши тасаввур қиласманки, бизга Мепл-Уайт Мамлакатининг янги-янги мўҷизалари ва унда истиқомат қилувчиларнинг ҳаётини кузатиш имкониятини бергани учун яситоғда мажбуран қолиб кетганимизни мамнуният билан эслаб юрамиз ҳали.

Ҳиндуларнинг одамсимон маймунлар қабиласи устидан ғалабаси бизнинг аҳволимизни тубдан ўзгартириб юборди. Ўша ондан бери биз ясситоғнинг чинакам хўжайинлари бўлиб қолдик, чунки маҳаллий аҳоли бизнинг мўъжизакор куч-қувватимиз уларнинг азалий душманларини яксон қилишда ёрдам берганлигини ёдда тутиб, биздан қўрқиб, ҳурматимизни бажо келтирадиган бўлишганди. Улар биздек қудратли ва сеҳрли мавжудотларнинг ясситоғдан кетишларига қарши эмасдилар чоғи, аммо пасттекисликка тушиш йўлидан хабарлари бўлмаса керак. Уларнинг имо-ишораларидан илгари ясситоғ билан туннель орқали боғланишганини тушундик, унинг пастки оғзини тоштепа силсиласини айланиб ўтганимизда кўргандик. Бир замонлар бу йўлдан одамсимон маймунлар ва ҳиндулар юқорига кўтарилишган бўлишса, яқингинада ундан Мепл-Уайт ўз ўртоқлари билан фойдаланганди. Лекин бир йил муқаддам бу ерда қаттиқ зилзила бўлиб, туннелнинг юқори қисмини қоятошлариниң парчалари кўмиб юборганди. Биз бу туннелдан пастга, текисликка тушмоқчи бўлганимизни изҳор қилганимизда ҳиндулар фақат елкаларини қисиб, сарак-сарак қилиб қўйишиди, холос. Уларнинг бизга ёрдам бера олмасликларини ҳам, кўмаклашмоқчи эмасликларини ҳам билиб бўлмасди.

Ҳиндулар ғолибона жангдан сўнг омон қолган маймунларнинг бир қисмини ясситоғнинг бошқа қисмига ҳайдаб кетишди (вой, худо, уларнинг йўл-йўлакай бўкириб борганиларини эшилсангиз эди!) уларни ўз ғорлари яқинига жойлаширдилар. Шу кундан бошлаб маймунлар қабилиси тамомила одамларга қуллик хизматига ўтди.

Кўпинча аллақандай ибтидоий Иезекилнинг аввалги шон-шуҳратини ва маймунлар шаҳрининг собиқ улуғворлигини қўмсадб, зор-зор йиғлагани, чўзиб нола қилаётгани эшитилиб қоларди. Бугундан эътиборан мағлуб маймунлар ўз хўжайинлари — одамларнинг уйида ўтинчи, сувташувчи сингари хокисор вазифаларни бажаришлари кепрак эди.

Жангдан икки кун ўтгач, биз яна ясситоғни кесиб ўтиб, қизил қоялар этагида лагерь қуриб жойлашдик. Ҳиндулар бизга ғорларга жойлашишни таклиф қилган эдилар, лекин лорд Жон, мабодо улар бизга қарши бирор шум ниятини амалга ошироқчи бўлиб қолгудай бўлсалар, уларнинг ҳукмларида бўлмайлик тағин, деган андиша билан розилик бермади.

Биз ўз мустақиллигимизни сақлашни афзал кўрдик, шунинг учун иттифоқчиларимиз билан яхши муносабатлар

да бўлган ҳолда ҳар әхтимолга қарши қуролларимизни шайлаб турдик. Биз уларнинг ғорларида тез-тез бўлардик. Воажаб, бундай ажойиб маконни яратган уларнинг ўзларими ёки табиатми? Буни-аниқлай олмадик. Бу ғорлар бир хил баландликда қояларнинг пойдевори ҳисобланган қаттиқ гранит билан вулқон отилган пайтда ҳосил бўлган қизғиш базальт ётқизиқларига тўшалган аллақандай юмшоқ тупроқни ўйиб ясалганди.

Ер сатҳидан тахминан саксон фут баланддаги ғорларга биронта ҳам йирик ҳайвон чиқа олмайдиган қилиб ишланган тор ва тик тошзиналардан юриб чиқиларди. Ғорларнинг ичи иссиқ ва қуруқ эди. Ғорлар тоғнинг ичига турли чуқурликда кириб борган бўлиб, уларнинг силлиқ, кўқимтирик деворларига қоракосов билан ясситоғда учрайдиган ҳайвонларнинг ажойиб тасвиirlари чизилган эди. Мепл-Уайт Мамлакатида битта ҳам тирик жон зоти қолмаган тақдирда ҳам келажакнинг тадқиқотчиси бу ғорларнинг деворларига ишланган расмларга қараб, унинг ғаройиб маҳлуқлари ҳақида батафсил маълумота эга бўлиши мумкин эди, чунки бунда ҳамма нарса: динозаврлар ҳам, игуанодонлар ҳам, ихтиозаврлар ҳам тасвиirlanganди.

Баҳайбат игуанодонлар ҳиндуларнинг уй ҳайвонлари ёки бамисоли кўчма гўшт сандиқларидай бир нарса эканлигини фаҳмлаганимиздан кейин бизда ҳатто ўқ-ёй каби энг ибтидоий қуролга эга бўлган инсон ясситоғнинг ҳукмдори бўлиб олганини англадик. Бироқ тезда бу фикримиз хато эканлигини тушундик, бунда улардан ҳам зўроқ мавжудот борлигига амин бўлдик.

Талотўп ғорлар этагига жойлашганимизнинг учинчи куни рўй берди. Челленжер билан Саммерли эрталаб маҳаллий аҳоли уларга найзалари билан саншиб, калтакесак тутиб берадиган кўлга равона бўлишганди. Мен лорд Жон билан лагерда қолувдим; яқинимизда, ғорлар олдидаги майса билан қопланган қиямаликда ўз юмушлари билан овора бўлган ҳиндулар кўриниб турарди. Қўққисдан юзлаб овозлар шиддат билан: «Стоа! Стоа!» деб бақираётганликларини эшитиб қолдик. Ёшу қари ҳар томондан югуриб келиб, бир-бирини итариб, туртиб, ўзини ғора урап, тошзиналардан юқорига ўрмаларди.

Улар маконларига кириб олишиб, бизга қўлларини силкишиб, тезроқ ёнимизга келиб қўшилинглар, дея таклиф қилишарди. Биз милтиқларимизни олиб, нима гаплигини билиш учун югуриб кетаётган эдик, кичикроқ ўрмонзорла икки баҳайбат маҳлуқдан кучининг борича қочиб келаёт-

ган ўн-ўн беш ҳиндуга дуч келдик. Ҳиндуларга етиб олай-етиб олай деб югураётган бу маҳлуқлар бизнинг эски лагеримизга ташриф буюрган ва мени кечаси қувлаган йиртқичларнинг айнан ўзи эди. Улар сакраб-сакраб ҳаракат қиласар, улкан жирканч чўлқурбақаларига ўхшарди. Кўз олдимизда рўй бераётган бу ҳангомага қараб маҳлиё бўлиб, қотиб қолибмиз. Бу йиртқич маҳлуқларнинг хол-хол бадбашара терилари қуёш нурида жамики камалак рангларида товланар, балиқ тангасидек ялтилларди. Лекин узоқ кузатишимииз мумкин бўлмади, чунки каттакон чўлқурбақалари бир неча марта сакраб, бебаҳт ҳиндуларга етиб олишди. Мана шунда ниҳоятда даҳшатли ҳодиса рўй берди. Энг яқин ўлжасига бутун оғирлигини ташлаган йиртқичлар бечораларни янчиб-мажақлаб, яна бошқала-рига ўзларини отардилар. Ҳиндулар жон аччиғида қичқириб, кучларининг боріча ғор томон чопишарди, аммо таъқиб қилувчиларидан қутулиб кета олишмади. Улар биринкстии ҳалок бўлардилар, биз лорд Жон билан ёрдамга етиб келганимизда уларнинг гуруҳидан нари борса беш-олти киши омон қолган эди. Аммо биз уларга ёрдам беришдан кўра ўзимиз ҳам ўлиб кетишимиизга оз қолди. Бу жирканч маҳлуқларга кетма-кет отган ўқларимиз унча кор қилмасди, бамисоли найча шаклида ўралган қофоз пулфаб отган-дек таъсирсиз эди. Ваҳоланки, икки юз қадамча масофадан отардик! Баҳайбат ўрмалаб юрувчилар яраланганликларини писанд ҳам қилмасдилар, марказий мия аппаратлари бўлмагани уларга қарши ҳар қандай замонавий қуролни ҳам фойдасиз қилиб қўйган эди. Биз эришган ягона нарса — тасир-тусур отишмамиз ва милтиқларимиздан чиқсан ялт-юлт олов йиртқичларни чалғитиб, ҳиндуларга халаскор зиналарига етиб олишларига кўмаклашишдан иборат бўлди, холос.

Иигирманчи асрнинг портловчи ўқлари иш бермаган жойда ёввойиларнинг строфант қиёмига ботириб олинган ва мурда заҳари сурилган оғули ўқлари иш берарди. Бундай ўқлар ов пайтида бефойда эди, чунки уларнинг заҳарини маҳлуқ сезиб улгургунича ўлжасини бурда-бурда қилиб ташлаган бўларди. Лекин ҳозир аҳвол бошқача эди: таъқиб этувчилар ғорларга элтадиган тош зиналарга етишлари биланоқ тоғнинг ҳар бир ёриғидан ҳуштак чалиб ғизиллаётган ўқлар ёғилаверарди. Ёвуз маҳлуқларга қадалган бу ўқлар худди қушларнинг патидек бўлса-да, улар дастлабки минутларда оғриқни сезмасдилар шекилли, заиф бир ғазаб важоҳатида ўлжани қўлдан чиқармаслиқ учун зипалардан тепага сакраб-сакраб бир неча ной юқо-

рига кўтарилилар-у, шу он пастга думалайвердилар. Ниҳоят, заҳар таъсир қила бошлади. Ҳайвонлардан биттаси бўғиқ бўкириб, улкан япалоқ боши билан ерга гурсиллаб тушди. Иккинчиси чинқириб тикка отилмоқчи бўлдй-ю, бир неча марта сакради-да, кейин аввалгисининг олдига ғужанак бўлиб тушди, сўнг у ҳам жимиб қолди. Шунда ҳиндулар тўда-тўда бўлиб форларидан сочилиб чиқишиб, тантанавор қичқириқлар билан мурдалар атрофини ўраб олишиб, энг хавфли икки душманлари устидан қозонган ғалабалари шодиёнасини бошладилар.

Оғу ҳамон таъсир қиласётганидан бу маҳлуқлар гўштини ейиш мумкин эмасди, шу сабабли ҳиндулар икки маҳлуқ танасини бурдалаб, бу ернинг ҳавосини заҳарламасин деб, ўрмонга элтиб чуқурга ташладилар. Форлар олдидаги ҳар бири ястиқдек келадиган иккита юрак қолди, холос; уларнинг ҳар бири ўзича мустақил равишда секин ва бир маромда сиқилиб-кенгайиб яшашда давом этарди; бу мудҳиш юрак уриши бир кун; икки кунгача давом этди, фақат учинчи кунга бориб тўхтади.

Бир кун эмас-бир кун стол ўрнини босаётган консерва яшиги эмас, ҳақиқий столим, қалам қолдиги билан титилиб кетган қўйин дафтарим эмас, энг яхши қофоз-қаламларим бўлганида, аккала қабиласига мансуб ҳиндуларни, улар орасида кечган ҳаётимизни ҳикоя қилиб бераман, бизга секин-аста сиру асрорларини очаётган Мепл-Ўайт Мамлакати сеҳрли оламини батафсил тасвирлаб ёзаман. Бу нарсалар хотирамдан асло ўчмайди; бизнинг ясситогда ўтказган ҳар бир дақиқамиз болалигимдаги илк таассуротларим каби умрбод яшайди, бошқа ҳеч бир нарса бу хотиротларни сиқиб чиқара олмайди. Бир кун келарки, мен унда марказий кўлда ҳиндулар тўр билан, оз бўлмагандаги бизнинг қайигимизни афдариб юборай деган навқирон ихтиозаврни¹ тутиб беришган ўша ойдин кеча тавсифларини ёзив чиқарман: тюленгами, балиққами ўҳшайдиган бу маҳлуқнинг учта кўзи бўлиб, учинчиси қаншарининг ўртасидаги чуқурчада, қолган иккитаси эса сувқа пластинкалари билан муҳофаза қилинганди. Ўша кечада кўм-кўк сув илон қамишлар орасидан биз томон ўқдек отилди-ю, Челленжёрнинг қайиқчисини ҳалқаларига чулғаб, уни ҳам ўзи билан судраб, сув остида ғойиб бўлганди.

Мен оппоқ ғаройиб жонивор ҳақида ҳикоя қилиб бе-

¹ Ихтиозавр — кўринишдан дельфинга ўхшаш, айни балиқ шаклидаги мавжудот. Мезозой эрасида яшаган бу ўрмаловчи маҳлуқ денгизларда истиқомат қилган.

риши ҳам упутмайман — ҳанузгача унинг нималигини — ўрмалаб юрувчими ёки ҳайвонми эканлигини билолмаймиз, — бу мавжудот марказий кўлнинг шарқроғидаги сасинқ ботқоқликда истиқомат қилиб, кечалари буталар орасидан мўралаб, заиф фосфор ёғдуси таратарди. Ҳиндулар ундан шу қадар қўрқардиларки, ҳатто бу ботқоққа яқин ҳам йўламасдилар, биз бўлсак шу ботқоққа икки марта бориб, мазкур ҳайвонни икки марта кўрдик, аммо атала-балчиқ йўлимизга ғов бўлганни учун унга етиб бора олмадик. Фақат шуни айта оламанки, бўйи басти сигирдан каттароқ бўлиб, кўланса ҳид таратиб туради.

Менинг кейинги ёзувларимдан улкан тез чопар қуш ҳақидаги сатрларни ҳам ўқибисиз. Бир марта Челленжер бу қушдан қочиб, қоялар тагидан паноҳ топганди. У тuyaқушдан анча баланд бўлиб, бош суягидек ҳунук калласи қипяланғоч узун бўйнида қўнқайиб турарди. Челленжер тошлилар узра эмаклаб бораётганида ҳалиги қуш пиҳи қайрилган серзарда тумшуғи билан бир чўқиб, пошинасини узиб олганди. Бу сафар замонавий қуролимиз ўз хизматини аъло даражада бажарди: бўйи ўн икки фут келадиган фороракос¹ (хурсанд бўлиб кетган профессор нафасини ростлашга ҳам улгурмай, бизга унинг номини маълум қилганди) лорд Жоннинг ўқига учиб, ерга қулади-ю, сап-сариқ забинок, кўзларини биздан узмаган ҳолда оёқларини тапиллатиб, патларини осмон билан битта қилди. Қани энди бу баджаҳл яласқи калла Олбенидаги кабинетни безаган бошқа ўлжалар қаторидан жой олганини кўришга муяссар бўлсан!

Ниҳоят, токсадон² деган махлуқ ҳақида ҳам албатта тўхталиш керак. Бўйи ўн фут келадиган, сўйлоқ, ўткир тишлари чиқиб турган бу баҳайбат денгиз чўчқасининг биттасини ҳайвонлар сув ичадиган жойда отган эдик.

Ўз вақтида буларнинг барчаси тўғрисида муфассал ҳикоя қилиб бераман, бошимиздан кечган ғаройиб воқеалар билан бирга тўртовимиз ўрмон четидаги бунгача бизга таниш бўлмаган ёрқин анвои гуллар қучоғида, сўлим ёз кечалари ётиб олиб кўрган нарсаларимиз тўғрисида мароқ билан сўзлагумдир. О, нималарни кўрмадик ўшандা: тўлишиб пишган меваларининг оғирлигидан эгилиб турган

¹ Ф о р о р а к о с — ўлиб битган баҳайбат қуш, учмайдиу тuyaқушга ўхшаб югуради. Бош суягининг узунлиги 0,5 метр, пиҳи қайрилган илгаксимон улкан тумшуғи бор.

² Т о к с о д о н — ўлиб битган йирик ўтхўр сутэмизувчи, бўйи каркидондан баландроқ. Токсадонлар Жанубий Америкада кайнозой эрасининг охирида яшаганлар.

шохлараро қараб, мовий осмони фалак қўйнида чарх уриб учайдан гаройиб қушларга тикилиб ҳайратга тушдик, кеъин нигоҳимизни майса-гиёҳларга буриб, бизни кўриш учун инларидан чиққан жониворларни кузатдик; қайиқларда сузиб, кўлнинг ўртасида сайд этган чоғларимиздаги таҳлика билан сув сатҳига боққанимиз ўша тунларнинг гаштини тасвирлагайман; мана, афсонавий бир қўрқинчли маҳлуқ шалоп этиб сувдан сакраб чиқдию яна шўнғиб, катта-катта ҳалқалар ҳосил қилиб, ғойиб бўлди; мана, бизга нотаниш бир жонивор сувнинг тагидан ўтётганини кўрсатувчи йўл яшил рангда ёришиб кўринди... Мен бу манзараларнинг ҳамма тафсилотларини эслаб қолдим, бир кун эмас-бир кун хотирам билан қаламим, уларни тасвирлаб берур.

Лекин сиз, эҳтимол: «Ўзларингиз кечаю қундуз маданий оламга қайтиш йўлларини тинмай излаётган бўлсаларингиз, бундай кузатишларга қандай вақт топдиларингиз?» — деб сўрарсизлар. Сизга жавоб бериб айтаманки, биз доимо юртимизга қайтиб кетиш йўлларини излаб гаранг эдик, аммо улардан ҳеч фойда чиқмасди. Фақат бир нарса аниқлашди: ҳиндуларнинг ёрдамига умид боғлаш мумкин эмас экан. Улар бизга дўст бўлиб, қарийб қулларча садоқат билан муносабатда бўлар эдилар, лекин биз ёрдам ҳақида оғиз очишимиз биланоқ, масалан, бирор узун тахтани жар ёқасига олиб боришга қарашиб юборишни илтимос қилсан, ёки қайиш ва чирмовиқлардан узун арқон эшишга ёрдамлашишни сўрасак, ҳиндулар секингина ўтириб олишиб, қатъян рад этардилар. Ҳиндулар жилмайишиб, кўзларини қисиб, бошларини сарак-сарак қилишарди, холос, иш бундан нарига ўтмасди. Қабиланинг оқсоқоли ҳам қайсарликда бўш келмасди, фақат унинг ўғли Маретасгина оқ танли одамларга маъюс боқиб, самимий ҳамдардлигини имо-ишоралар билан тушунтиради.

Маймунлар билан бўлган жангдан сўнг ҳиндулар бизга сеҳрли найларидан ўт пуркаб, ўлим сочувчи мўъжизакор одамлар сифатида галаба гарови деб қарадилар ва биз улар билан бирга бўлсан, баҳт ўзларидан юз ўғирмайди, деб ўйлардилар. Улар бизга қизил танлиларни хотинликка олинглар, форларни макон қилиб, шу ерда ясситогда мангу қолиб, тинч-осойишта яшанглар, бунинг эвазига ўз ҳалқларингни унутсаларинг бас, деб таклиф қилишди.

Ҳозирча ҳаммаси тинч-тотувлик билан борарди, лекин биз режаларимизни сир тутиш лозимлигини билардик, чунки ҳиндулар ундан воқиғ бўлиб қолсалар, куч ишлатиб бўлса ҳам бизни олиб қолишлиари мумкин эди-да.

Динозаврлар билан учрашув хавфи мавжуд бўлишига қирамай (аслини олганда бу хавф-хатар уччалик катта эмасди, чунки динозаврлар, юқорида айтганимдек, асосан кечалари ов қилишарди), кейинги уч ҳафта ичида мен аввалгидек қоятош этагидаги постида турган Самбони кўргани эски лагеримизга бордим. Кўзларим бепоён текисликка жовдираб, узоқ кутилган ёрдам келаётганимкин деган илинж билан бўқарди. Лекин кактуслар ўсиб ётган дала-ларда инсон боласи кўринмасди, далаларнинг, бу ердан элас-элас кўринаётган бамбуқзор девори осойишталиги-ни ҳеч нарса бузмасди.

— Улар тезда келишади, мистер Мелоун. Яна бир ҳафта кутинглар. Ҳиндулар арқон олиб келиб, сизларни у ердан тушириб олишади! — Ажойиб Самбомиз мени шу сўзлар билан дадиллантириди.

Иккинчи марта борганимда, эски лагеримизда тунаб қолдим, эрталаб эса йўлимда мени бир тасодиф кутиб турган экан. Мен яхши таниш йўлдан қайтаётганимда, птеродактиллар ботқорига яқинлашганимда, олдинда — буталар орасида тўсатдан аллақандай ғалати шарла пайдо бўлди. Яқинроқ келиб, мундоқ қарасам, филофга ўхшаш нарса кийган ёки ҳамма тарафдан ҳимоя қиласидиган қамиш қафас ичидағи бир одам юриб кетаяпти. Бу одамнинг лорд Жон Рокстон эканлигини билганимдаги қанчалар ҳайратланганимни билсангиз эди! У мени кўриши биланоқ бу беўхшов иншоотидан чиқиб, кулиб юборди, лекин унинг қиёфаси ўзининг шу аҳволидан хижолат чекаётганини айтиб турарди.

— Э, сизмидингиз, йигит? — деди лорд Жон.— Бундай учрашувни асло кутмагандим.

— Нима қилаяпсиз бу ерда? — сўрадим мен.

— Дўстларим; птеродактиллардан хабар оляяпман,— бамайлихотир жавоб берди у.

— Бунинг нима кераги бор эди?

— Жуда аломат жониворчалар-да! Лекин жудаям одамови бўлишади. Кутимаган меҳмонларни қандай кутиб олишларини ўзингиз ҳам биласиз-ку. Шунинг учун ма-на шунаقا сават тўқиб, уларнинг силаб-сийпашидан қўриқланаман-да.

— Бу ботқоқликда нима керак бизга?

Лорд Жон юзимга синовчан назар билан боқди, мен унинг алланарсадан иккиланиб, изтироб чекаётганини пайқадим.

— Сизнингча, қизиқиш фақат профессор унвони борларга хосми? — деди у ниҳоят.— Мен ана шу ювош жо-

шонворларни ўрганаяпман, вассалом. Шу иқорим кифоями сизга?

— Кечириң мени,— дедим.

— Хафа бўлмайсиз, йигит. Мен Челленжерга бу маҳлуқнинг кичкинагина жўжасидан тутиб, олиб бормоқчиман. Бу менинг асосий вазифам. Йўқ, раҳмат, сизнинг ёрдамингиз менга керак эмас. Мен бу саватни кийиб олсан, ҳеч кимдан қўрқмайман, сиз эса ҳимояси сезиз. Хўп, майли, хайр, мени кечқурун кутинглар.

У беўхшов саватини бошига илди-да, ўгирилиб, ўрмон ичига равона бўлди.

Лорд Жоннингки хулқ-атвори бунчалик ғалати бўлипти-ю, Челленжерга худо паноҳ берсин. Шуни айтиш керакки, профессоримизда куркаларни ўзига жалб қилувчи бир жозиба бор эди, шу сабабли ҳам бу жониворлар хира пашшадек жонига теккан пайтларда қўриш учун каттакон пальма шохини олиб юрарди. Бу нақадар аломат кулгили манзара эканлигини тасаввур қиласангиз эди! Бу мен Мепл-Уайт Мамлакатида кўрган ҳамма гаройиботларнинг энг антиқаси эди. Пайпоқларини ечиб ташлаган Челленжернинг ҳукмдорлик белгиси туширилган билагини яланғочлаб, виқор билан юришини кўрсангиз, унинг кетидан худди масхарабознинг серсоқоллар сultonидек канизаклари ўсимлик пояси толасидан тўқилган майнин матога ўралган ҳинду қизлари тизилиб борарди.

Саммерли бўлса Мепл-Уайт Мамлакати ҳашаротлари билан қанотлилари дунёсини ўрганишга мукаласидан кетган, бутун вақтини тутган нусхаларига ишлов бериш билан ўтказарди (унингча, бизни бу қийин аҳволдан қутилитириш йўлинй асло изламаётган Челленжер билан рижиллашиб ўтказган соатлари бундан мустасно эди, албатта).

Челленжер ҳар куни эрталаб гойиб бўлиб қоладиган қилиқ чиқарди, ҳар куни пешинда гўё аллақандай фавқуладда жиддий ишнинг бутун оғирлиги менинг елкамда деяётгандек, савлат ва виқор билан келиб қоларди.

Ажойиб кунларнинг бирида Челленжер пальма шохидан айримагани ҳолда бизни бошлаб кетди-да, ўзининг пинҳоний режаларини тўкиб солди.

Биз пальмазор ўртасидаги кичикроқ ялангликка чиқиб, илгари тасвирлаб берганим қайнарбулоқлардан бирини кўрдик. Ҳар тарафда игуанодонлардан тилиб олинган жуда кўп қайишлар ивирсиб ётарди: шу жойнинг ўзида пардасимон пўстнинг каттагина бўлаги ётарди — кейинчалик маълум бўлишича, бу яхшилаб қириб, қуритилган балиқ-калтакесак ошқозонининг айнан ўзи экан. Бу парда-

нинг четлари тикилган бўлиб, бамбук найчалари сиғадиган кичкина тешикчалар қолдирилганди; Челленжер уларнинг икки учини лой воронка билан бирлаштириб, унинг ичига қайнарбулоқдан ажралиб чиқаётган пуфак-пуфак газларни йиға бошлади. Тезда сўлғин халта ҳаракатга келиб, секин-аста қаппайиб, шишиб, шу қадар зўр куч билан осмонга интилардики, Челленжер унинг қорнидан ўт-қазилган камарни дарахтларга боғлаб қўйишга мажбур бўлди. Ярим соатдан сўнг у чинакам ҳаво шарига айланиб, катталашди, унинг қайишларни тортқилаб осмонга интилаётганини кўриб, кўтариш кучи нақадар катта эканлигини билиш мумкин эди. Челленжер ўз даҳосининг маҳсулига индамай тикиларкан, соқолини мамнуният билан силаб турарди — бамисоли тўнғич ўғлини кўриб қувонаётган баҳтиёр отага ўхшарди.

Узоққа чўзилган сукунатни Сammerли бузди.

— Наҳотки сиз мана шу нарсада парвоз қилишимизни таклиф этмоқчи бўлсангиз? — сўради у муздек совуқ товуш билан.

— Ҳозирча мен сизларнинг олдингизда унинг қувватини намойиш қилмоқчиман, азизим Сammerли, токи бу нарсага сизларда ҳеч қандай шак-шубҳа қолмасин.

— Ундей бўлса, бу бемаъни ниятни каллангиздан чиқариб ташланг,— деб маслаҳат бераман, деди қатъият билан Сammerли.— Бундай аҳмоқона ишга мени ҳеч қандай куч билан мажбур қила олмайсиз. Лорд Жон, ишонаманки, бу лўттибозликни сиз ҳам қўлламасангиз керак.

— Жуда ажойиб, оқилона нарса! — деди йўлбошлими. — Унинг ҳаракатланганини кўриш мароқлидир дейман.

— Ҳозир кўрасизлар,— деди Челленжер.— Кейинги кунларда мен ақлимнинг жами кучини тўплаб, бу ердан қандай чиқиб кетиш муаммосини ҳал қилиш устида ўйладим. Биз шунга амин бўлдикки, қия қоялардан тушиш мумкинмас, туннель эса йўқ бўлиб кетган. Қоятошга кўприк ташлашнинг ҳам иложи йўқлиги шубҳасиз. Хўш, унда нима қилиш керак? Мен бир куни навқирон дўстимга бу қайнарбулоқларнинг эркин ҳолатдаги водород ажратиб чиқаришларини айтган эдим. Ана шундан ҳаво шари ясаш ҳақидаги фикр ўз-ўзидан келиб чиқади. Тан олишим керакки, газни йирадиган нарсани қаердан оламан деб гаранг эдим, лекин кўзим у бу ердан ўрмаловчиларнинг улкан ички аъзолари чиқариб ташлангандан кейин, менда шак-шубҳага ўрин қолмади. Мана, меҳнатларим самара-сини кўриб турибсиз,

Челленжер бир қўли билан йиртиқ камзулининг ёқасидан тутиб, иккинчи қўлини виқор билан олдинга кўтарида.

Бу орада шар тамомила думалоқ шаклга кирди, қайишлар уни зўрба-зўр тутиб турарди.

— Сафсата! Бориб турган бемаънилик! — пўнгиллади Сammerли.

Лекин лорд Жон Челленжернинг ғояларига қойил қолиб, қувончини ичига сиғдира олмасди. Кейин баланд товуш билан деди: — Бунга саватни қаердан оласиз?

— Энди сават ҳақида ўйлайман. Бу масалада баъзи мулоҳазаларим бор. Ҳозирча аппаратим сизларни кўтаришга қодир эканлигини намойиш қиласман.

— Сиз ҳаммамизни бир йўла кўтаради демоқчимисиз?

— Йўқ, биз бамисоли парашютда тушгандек галма-гал тушамиз. Қайта кўтарилиш учун мосламани ҳам ўйлаб топаман. Мабодо аппаратим битта одамнинг оғирлигини кўтара олса ва ерга аста қўндира олса бас, ҳаммаси жойида деяверинглар. Ҳозир биз уни синаб кўрамиз.

Челленжер жуда катта базалт парчаларидан биттасини суреб олиб келди-да, уни арқон билан — биз қоятошга осилиб чиқсан арқон билан боғлади. Арқоннинг узунлиги юз футча бўлиб, йўғон бўлмаса-да, жуда маҳкам эди. Кейин бизга юк осиш учун узун-узун арқонлари бўлган бўйинбоғсимон нарса намойиш қилинди. Челленжер бу бўйинбоғни ҳаво шарига кийгизди, юкнинг оғирлиги шарнинг сиртига баравар тақсимланадиган қилиб, осилиб турган арқонларнинг учини бўғиб, унга ҳалиги базалт парчасини боғлади ва ниҳоят арқоннинг учини қўлига ўради.

— Ҳозир мен сизларга ҳаво шаримнинг қанча юк кўтара олишини намойиш қиласман,— деди у ғалабасининг тантанасин муқаррарлигидан масрур бўлиб. Шу сўзларни айта туриб, тараңг қайишларни қирқиб юборди.

Бизнинг экспедициямиз ҳеч қачон ҳалокатга бунчалик яқин бўлмаганди. Газга тўлган қоп Челленжерни ҳам қўшиб осмонга шиддат билан кўтарилди. Мен унинг белидан маҳкам қучоқлаб олишга зўр-базўр ултургандим, шар мени ҳам осмонга кўтарида. Лорд Жон худди канадек оёқларимга ёпишиб олганди, у ҳам биз билан бирга кўтарилди. Бир секундча тасаввуримда антиқа бир манзара лип этиб ўтди: тўрт жасур сайёҳ бамисоли бир шода бақлажондек сир-асрорларини ўрганишга беҳуда уринган мамлакат узра осилиб бораарди. Лекин, бахтимизга, арқоннинг қуввати чегараланган экан; аммо ажойиб аппаратимизнинг кўтариш кучи ниҳоятда зўр эди. Мана, ар-

қонлар шарт-шурт узилиб, сайдынлар ерга тошдек қулай бошладилар. Биз узуқ-юлуқ арқонларга ўралиб-қоқилиб, зўр қийинчилик билан ўрнимиздан турдик, шу он базалът парчасининг нилий осмонда кўзга кўринар-кўринмас нуқтадек бўлиб, осмони фалакка учиб кетаётганини кўрдик.

— Жуда зўр! — хитоб қилди тушкунликка тушмайдиган Челленжер лат еган қўлини силаркан.— Тажриба кутганимдан ҳам зўр чиқди. Бундай муваффақият қозонишимизга ўзим ҳам умид қилмаган эдим. Сизларга ваъда бериб айтаманки, жентельменлар, янги шар бирон ҳафтадан кейин тайёр бўлади, сўнг биз хотиржамлик билан ватанимизга қайта элтадиган сафаримиздаги масофанинг биринчи босқичини учиб ўтамиш.

Шу чоққача мен кундалигимдаги ёзувларни воқеадан-воқеагача йўсинада ёзib келардим, мана энди бўлса ҳамма машиқатларимиз, хавф-хатарларимиз тушдек ўтиб кетган бир пайтда эса, мен ўз қиссани Самбо бизни кутиб турган қизил қоялар этагидаги лагеримизнинг ўзида тугалламоқчиман.

Тепадан пастга тушишимиз осонгина бўлди, бироқ худди шундай бўлиши кимнинг ҳам хаёлига келипти дейсиз? Бир ярим ойдан сўнг биз Лондонда бўламиз, балки ўзим хатимдан олдинроқ етиб борарман. Карабсизки, бутун ҳистийгуларимиз, фикр-ўйларимиздан жой олган, ҳар биримиз учун севимли, қадрдан, ардоқли бўлган жонажон шахримизда, ўз уйимизда ўтирибмиз-да.

Тақдиримиздаги бурилиш нуқтаси Челленжер қўлбола ҳаво шарини ясаш устидаги қалтис тажрибаларини амалга оширган ўша кунда юз берганди. Бизнинг ясситоғдан чиқиб кетишимизга ҳайриҳоҳ бўлган ягона ҳинду — қабила бошлиғи чолнинг ўғли, биз қутқазган йигит эканлигини аввал айтган эдим. Унинг ифодали имо-ишораларидан, бегона мамлакатда қолиш иштиёқингиз бўлмагани учун сизларни ортиқ ушлаб тура олмайман, деганини англадик.

Уша унутилмас оқшом чофи, ҳаммаёққа қоронғи тушганда, Маретас лагеримизга яширинча, ҳеч кимга билдиримай кириб, дараҳт пўстлоқлари ўралган кичикроқ тугунни берди (у нечундир мен билан алоқа қилишни афзал кўради, балки икковимизнинг бўйимиз баробар бўлганидан-дир), кейин улуғворлик билан лагерь томонга ишора қилиб, дамларингни чиқармаларинг, деган маънода бармоғини лабига олиб борди-да, қандай пинҳона келган бўлса, ўз одамлари сари шундай ғойиб бўлди.

Мен гулханга яқинроқ ўтириб олиб, менга тақдим этилган тугунни очиб қарай бошладим. Бу квадрат шаклидаги

бир дарахт пўстлоғининг ички оқ томонида бўйига ҳам энига ҳам бир футли тўртбурчакка кўмир таёқча билан ибтидоий нота ёзувини эслатувчи нарсалар чизилган эди.

— Унинг аъзои нақадар маънодор бўлганлигига эътибор бердиларингми? — сўрадим мен ўртоқларимдан.— Бу нарса биз учун жудаям муҳим бўлиши керак.

— Балки бу ёввойи бизларни бир калака қилмоқчи бўлгандир? — деди Саммерли.— Инсон тарақкайси мана шундай ибтидоий эрмаклардан бошланса керак-да.

— Бу аллақандай шифрга ўхшайди,— деди Челленжер.

— Балки ребусдир,— гапни илиб кетди лорд Жон елкам оша қааркан, сўнг бирдан пўстлоқни юлқиб олди.— Чин сўзим, унинг жумбобини ечганга ўхшайман! Иигитча ҳақ. Қаранглар. Бу ерда манави тўғри чизиқлар нечта? Ўн саккизта. Қоянинг нариги томонидаги форлар-чи? Улар ҳам ўн саккизта.

— Ҳақиқатан ҳам шундай! Ахир Маретас уларга ишора қилган эди-ку! — дедим мен.

— Демак, тўғри экан. Бу форларнинг плани. Қаранглар, бор-йўғи ўн саккизта чизиқ — баъзилари қисқа, баъзилари узун, айримлари иккига ажралади. Биттасининг тагида кичкина қўшув аломати. Нега? Балки, бошқаларидан чуқурроқ бўлган бу ғорни ажратиб кўрсатиш учун белгилангандир?

— Бу ғордан ғорга ўтиладиган йўлак-ку! — қичқирдим мен.

— Навқирон дўстимиз ҳақ бўлса керак,— қувватлади мени Челленжер.— Бўлмаса бу ҳиндуда ўша ғорни белгилаб ўтирасди. Ахир, унинг бизга яхши муносабатда бўлиши учун ҳамма асоси бор-ку. Лекин мабодо ғорда ҳақиқатан ҳам йўл бўлиб, худди шу баландликда нариги томондан чиқадиган бўлса, ерга юз футдан кам қолади.

— Юз фут бўлса гўрга-я, ҳеч нима эмас! — вайсади Саммерли.

— Ахир, бизнинг арқонимиз ундан узунроқ-ку! — хитоб қилдим.— Ҳеч қийналмасдан тушамиз ерга.

— Ҳиндуларни эсларингдан чиқариб қўйдиларинг чори? — бўш келмади Саммерли.

— Бўй форларда ҳеч ким яшамайди,— дедим.— Улар склад, омбор вазифасини бажаради. Келинглар, ҳозироқ у ерга чиқиб, разведка қилиб келайлик.

Ясситоғда қаттиқ ёғочли, елим чиқарадиган дарахт — ботанигимизнинг сўзларига қараганда, араукариянинг бир тури ўсади, унинг шохини ҳиндулар машъала қиласканлар. Ҳар қайсимиз бир боғдан шох олиб, пўпанак босган зина-

лардан юқорига кўтарилилдиқ да, планда қўшув аломати билан кўрсатилган горни топдик. Мен ўйлаганимдек, уларда ҳеч ким яшамас экан, фақат жуда катта кўршаплаклар кўп экан, улар улкан қанотларини шалоплатиб, бошимиз узра чарх уриб айланишарди. Ҳиндуларнинг эътиборини жалб қилмаслик учун биз анча вақтгача туртиниб, муюлишларни тимирскилаб юрдик, фор оғзидан анча узоқ кетганимиздан кейингина машъалаларни ёқдик. Нигоҳимиз қаршисида шиплариравоқсимон, йўлига оппоқ майдашағал тўшалган, силлиқ қулранг деворларига ҳайвонларнинг расмлари чизилган туннел манзараси намоён бўлди. Биз шиддат билан олға интилдик, лекин бирдан ҳафсаламиз пир бўлиб, қичқириб юбордик; рўпарамизда силлиқ тош деворга дуч келгандик; на тирқиши бор, на дарз кетган жойи, сичқоннинг боласиям чиқиб кета олмайди. Бу ердан чиқса бўладиган тўйнук ҳам йўқ.

Кутилмаганда йўлимизга ғов бўлган бу тўсиққа ғамандуҳ билан тикилиб қолдик. Бу девор туннелнинг ён деворларидан асло фарқ қилмасди, бинобарин, бу ерда биз еости йўлида дуч келган ўпирилиш бўлмаган. Биз ҳақиқий боши берк кўчага кириб қолгандик.

— Хафа бўлманглар, дўстларим,— деди тушкунликка тушмайдиган Челленжер.— Ахир, мен сизларга иккинчи ҳаво шари ясад беришга ваъда қилганман-ку.

Саммерли ғингшиди.

— Балки биз янгилишиб бошқа ғорга кириб қолгандирмиз? — дедим мен.

— Бўлмаган гапни қўйинг, йигит! — деди лорд Жон бармоғини планга нуқиб.— Ўн еттинчи фор ўнг томонда, бу бўлса чапдан иккинчи. Йўқ, хато бўлиши мумкин эмас.

Мен қўшув аломатига тикилиб, қувончдан ўзимни йўқотиб, қичқириб юбордим:

— Биламан! Биламан! Юринглар орқамдан, тезроқ! — Машъалани бошим узра кўтарганча ортга ташландим.— Мана бу ерда,— мен қум устида ётган чақиб ташланган гурургачларига ишора қилдим,— мана шу ерда биз машъала ёқсан эдик.

— Мутлақо тўғри.

— Ахир, форнинг иккига бўлинниб кетиши расмда аниқ кўрсатилган эди-ку! Демак, қоронғиликда бу жойни пайқамай ўтиб кетибмиз-да. Чап томондан юрсак, йўлни топиб олишимизга ишонаман.

Мен айтганимдек бўлиб чиқди. Ўттиз қадамча юрганимиздан кейин деворда катта бир тешик қорайиб кўринди. Биз у томон бурилган эдик, жуда кенг туннелга чиқдик.

Сабрсизлик бизни олға қуварди. Яна юз қадам юрдик, иккى юз, уч юз... қўққисдан рўпарамизда қизғиши ранг жилоланди. Бу нима бўлиши мумкин? Текис, сидирға аланга йўлимизни тўсганди. Биз қадамимизни тезлатдик. Бу оловнинг иссиғи сезилмасди. Ҳаммаёқ жимжит: на шитир этган, на тиқ этган товуш бор... Нур пардаси йўқолмади, унинг заррин ёғдуси туннелни тўлдириб, оппоқ қумни ялтироқ олмосларга айлантирганди. Биз яна ҳам яқинроқ келдик, нур пардасининг гардиши кўзимизга думалоқ бўлиб кўринди.

— Бу ой, худо ҳаққи! — қичқирди лорд Жон.— Биз озодмиз, дўстлар! Озодликка чиқдик!

Ҳақиқатан ҳам, тоғ қоясининг нариги томонига олиб чиқадиган ёриқдан ой нури тушиб турарди. Ёриқ унча катта эмас, дераза туйнугидек, лекин шунинг ўзи ҳам бизга кифоя эди. Ундан бошимизни чиқариб қарасак, тушиладиган жой унча қийинчилик туғдирмайди, ерга яқин экан. Ясситогни айланиб ўтганимизда, бу туйнукни ҳеч қачон пайқаш мумкин эмасди-да. Жуда паст бўлиб осилиб ётган бу қоялар орасида юқорига кўтариладиган жой борлиги кимнинг ҳам хаёлига келарди дейсиз? Биз ана шу ердан арқонга осилиб ерга тушиш мумкинлигига амин бўлиб, бахтиёрлигимиздан яшнаб лагеримизга қайтдик-да, эртаги оқшом сафаримизга тайёрлана бошладик.

Пинҳоний равишда, шошилиб ҳаракат қилиш керак эди, чунки ҳиндулар ҳатто охирги дақиқада ҳам бизни тушиб қолишилари мумкин эди. Биз миљтиқларимиз билан ўқларимиздан бошқа барча асбоб-анжомларимизни ташлаб кетишга қарор қилдик. Тўғри, Челленжер қандай бўлмасин бир неча қўполдан-қўпол нарсасини олиб кетмоқчиди, улардан биттаси бизга росаям дардисар бўлди. Лекин мен ҳозирча бу ҳақда кўп гапирмайман.

Кун ниҳоятда узоққа чўзилгандек туюлди, қани энди кеч кира қолса. Ниҳоят қоронғи ҳам тущди. Ҳамма нарсани жўнашимизга таҳт қилиб қўйдик. Барча эҳтиёт чораларига амал қилган ҳолда юқ-япақларимизни зиналарнинг энг юқорисига, форларнинг оғзига олиб чиқиб қўйдик-да, бизга романтик парда тортилгандек бўлиб кўринган бу сирли мамлакатга сўнгги бор тикилдик. Биз жуда кўп изланишлар олиб бориб янгиликлар очган, бизни кўп машаққатлар чектирган ва кўп нарсага ўргатган бу мамлакатни,— биз суюб ватанимиз деб атайдиган бу мамлакатни овчилар, қаланғи-қасанғи тадқиқотчилар тезда босиб кетмасайди, деб қўрқаман.

Чап томонимиздаги қўшни форлардан гулханларнинг қувноқ ёлқинлари тун зимзиёсига таралиб турарди. Паст-

дан Ҳиндуларнинг овозлари ва қўшиқлари эшитиларди. Узоқда ўрмон худди девордек қад кўтарган, у билан қоятошлар силсиласи орасида эса, ғаройиб махлуқлар ошиёни — катта кўл жилваланиб ётибди. Мана, аллақандай бир ҳайвон тун қаърини ёриб ўкирди. Бу сас биз билан хайрлашиб, ўзининг сўнгги «узри»ни айтаётган Мепл-Уайт Мамлакати садосидек янгради. Биз бурилдик-да, уйимизга элтадиган йўлга равона бўлиш учун форга кирдик.

Икки соатдан кейин биз юк-япағимиз билан тоғ қоясинг этагида эдик. Челленжернинг нарсаларини кўтариб қийналганларимизни ҳисобга олмаганда, пастга тушиш қийин бўлмади. Юкларимизнинг ҳаммасини ерга қўйиб, енгил-елпи кийиниб, Самбо қароргоҳига равона бўлдик. Субҳидам нурига чўмған текислик қўйнида бир эмас, камида ўнта гулханни кўриб, ҳангуманг бўлиб қолдик! Ҳар қалай қутқарувчилар гурӯҳи етиб келибди. Амазонкалик йигирма ҳиндудан ташкил топган бу группа жарга кўпприк ташлаш учун керак бўладиган ҳамма нарсани — ходачалар, арқонларни олиб келган экан. Мана энди юкларимизни Амазонка соҳилларига етказиб олиш учун ҳечам қийналмаймиз, эртага ўшаёққа жўнаймиз!

Шу билан, тақдиримизга минг-минг шукурлар қилиб, ҳикоямни тугатаман. Кўзларимиз қархисида ҳисобсиз мўъжизалар намоён бўлди, кўплаб синовларда тобланган кўнгилларимиз покланди. Ҳар биримиз, ҳаммамиз, ўзимизча яхшироқ, жиддийроқ бўлиб қолдик, камол топдик.

Эҳтимол, Пара шаҳрида тўхтармиз, чунки зарур нарсаларни олишимиз лозим. Бу ҳолда мазкур мактуб бир трансатлантик рейс фурсатича биздан олдин боради. Борди-ю, дарҳол йўлга тушадиган бўлсақ, хат ўзимиз билан бир вақтда етиб боради. Ишқилиб, азизим мистер Мак-Ардл, тез орада қўлингизни қисиб кўришарман, деган умиддаман.

•   ҮН ОЛТИНЧИ БОБ.

«ҚУЧАГА! ҚУЧАГА!»

Мен бизни шунчалар хушиудлик билан кутиб олган ва бизга катта илтифот кўрсатган амазонкалик барча дўстларимизга чуқур ташаккур айтишни бурчим деб ҳисоблайман. Сенъор Пеналоса ва Бразилия ҳукуматининг бошқа мансабдор шахслари алоҳида миннатдорчилик билдиришимизга сазовордирлар, чунки уларнинг ёрдамлари туфайли биз уйимизга етиб олдик. Шунингдек, ҳаммамизга

кйим-кечаклар тайёрлатиб берган Пара шаҳридаги сенъор Переира ҳам тахсинга лойиқ. Энди биз бу лиbosларда маданий оламда кўринсан, уялмаймиз.

Афсуски, саҳоватли мезбонларимизга самимий меҳмондўстликлари учун қарздор бўлиб қолдик. Нима ҳам қилардик! Имкониятдан фойдаланиб, уларни ишонтириб айтишим керакки, мабодо улар бизнинг изимиздан Мепл-Уайт Мамлакатига боришини ният қилсалар, бу нарса беҳуда вақт ва пул сарфлаш бўлур эди. Биз ўз ҳикояларимизда ҳамма номларни ўзгартириб ёзганимиз, экспедиция ҳисоботларини ҳар қанча синчилаб ўрганмангиз, бари бир биз бўлган жойларга яқин ҳам кела олмайсиз.

Жанубий Америкада бизга катта қизиқиш билан қаралганлиги маҳаллий аҳамиятга эга бўлса керак деб ўйлагандик, аммо бизнинг саргузаштларимиз ҳақидаги ноаніқ шов-шуввлар Европани бунчалар ҳайратга солиши кимнинг хаёлига келибди дейсиз! Ваҳоланки, илм-фан аҳлларигина эмас, балки кенг ағтор омма ҳам бизга зўр қизиқиш билан қарап экан, буни биз кейин билдик. Биз тушган «Иберия» кемаси Сауткемптондан эллик миљ масофага етиб келганида, симсиз телеграф турли газета ва агентликларнинг хабарларини кетма-кет бераверди. Улар ҳатто экспедициямиз натижалари ҳақидаги энг қисқа хабарларга ҳам катта гонорар таклиф қилишарди. Аммо бурчимиз бизни даставвал тадқиқот олиб боришини топширган Зоология институтига ҳисоб беришимизни тақозо қиласр эди, шунинг учун биз ўзаро маслаҳатлашиб, матбуотга бирор маълумот беришдан бош тортдик. Сауткемптонда жуда қўп мухбирлар бизни кутиб туришган экан, бироқ улар биздан ҳеч нарсани била олишмади, шунинг учун еттинчи ноябрь кечқурунга тайинланган мажлисни улар қанчалик зўр қизиқиш билан кутишаётганини тасаввур қилиш қийин эмас эди.

Зоология институтининг зали — худди ўша тадқиқод қилиш учун комиссия тузилган жой торлиқ қиласди деб, мажлисни Рижент-стритдаги Куинз-холл залига кўчиришди. Эндиликда мажлисни ўтказиш учун Альберт-холлни ижарага олишганда ҳам унда қатнашишни хоҳловчиларнинг ҳаммасини сиғдира олмаслиги равшан бўлди.

Унүтилмас мажлис биз Лондонга етиб келадиган куннинг эртасига, оқшомга белгиланганди. Биринчи кунимиз шахсий ишларимиз учун ажратилганди. Ўз ишларим ҳақиди ҳозирча ҳеч нима демайман. Вақт ўтиши билан, балки, булар ҳақида мулоҳазалар юритишим ва ҳатто гапиришим ҳам осон бўлиб қолар. Қиссамнинг бошида муҳтарам

китобхонларга мени ҳаракат қилишга даъват этган омиллар ҳақида гапириб бергандим. Энди булар қандай натижажа берганлигини кўрсатиш чори келди чамамда. Ахир, бир кун эмас, бир кун қилган ишларимдан асло пушаймон қилмаслигимни барадла айтаман-ку. Ажиб бир куч мени бу сафарга йўллаган ва мен ҳақиқий саргузашт гаштини сурганим учун ундан миннатдор эканлигимни ул маҳбубага изҳор этишга мажбурман.

Мана энди саёҳатномамизни якунловчи сўнгги воқеага ўтаман. Бу воқеани қандай баён қилсан экан, деб гаранг бўлиб турганимда, кўзим «Дейли-газетт»нинг 8 ноябрьсонига тушиб қолди. Ўнда дўстим ва ҳамкасабам Макдона ёзган Зоология институти мажлиси ҳақидаги батафсил ҳисобот босилганди. Бу ерда уни тўла келтираман,— ахир, бари бир ундан яхши нарсани ўйлаб топиш амримаҳолда. Албатта, «Дейли» газетамиз ўзининг муҳбири экспедиция ишларида қатнашганидан ғуурланиб, Зоология институтидаги воқеаларга кўп жой ажратганди, аммо бошқа йирик газеталар ҳам бу воқеани эътиборсиз қолдирмадилар.

Шундай қилиб, сўзни дўстим Макдонага бераман:

«ЯНГИ ОЛАМ
КУИНЗ-ХОЛДА КЎП КИШИЛИК ЙИФИЛИШ
ЗАЛДАГИ ЖЎШКИН ҲОЛАТЛАР
ФАВҚУЛОДДА ВОҚЕАЛАР
НИМАЛАР БЎЛИБ ЎТДИ?
СТРИДАГИ ТУНГИ НАМОЙИШ
(МАХСУС МУХБИРИМИЗДАН)»

Зоология институтининг узоқ орзиқиб кутилган мажлиси кеча Куинз-холлда бўлиб ўтди. Дадиллик билан шуни айта оламизки, бу кун фан тарихига киради, чунки уннадиги воқеалар фавқулодда антиқа ва ҳайратомуз бўлиб, иштирокчилар хотирасидан асло ўчмасдир. (Азиз қаламкашим Макдона! Дебочангиз мунча ҳам узун бўлмас!)

Таклифномалар расмий равишда институт аъзолари ва уларнинг яқинлари орасидагина тарқатилган бўлса-да, кейинги тоифага жуда кўп одамлар мансуб бўлиб, кечқурун соат саккизга белгиланган мажлис бошлиномасдан анча олдинроқ Куинз-холл зали лиқ тўлган эди. Бироқ кенг афгор омма, гарчи бунга асоси бўлмаса ҳам — ранжиб, полициячилар билан узоқ давом этган олишувдан сўнг залга ёриб кирди, бунинг натижасида бир неча киши жароҳатланди,

шу жумладан, инспектор Скоблнинг оёғи синди. Иўлакларнига эмас, балки матбуот ходимлари учун ажратилган ўринларни ҳам банд қилган бу исёнчиларни қўшиб ҳисоблаганда, таҳминан, камида беш минг киши сайёҳларнинг келишини кутарди. Ниҳоят, улар залда пайдо бўлишди, уларни саҳнага олиб чиқишли, бу пайтда супада фақат Англияниңгина эмас, Франция ва Германияниңг ҳам йирик олимлари тўпланишганди. Швеция ҳам машҳур зоолог, Упсал университети профессори жаноб Сергиус сиймосида қатнашмоқда эди. Шу куннинг тўрт қаҳрамони пайдо бўлиши билан гулдирос қарсаклар янгради: бутун зал бир кишидек оёққа қалқди, уларни қичқириқ ва қарсаклар билан кутиб олди. Аммо-лекин сезгир кузатувчи бу ҳаяжон бўронида қуюшқондан чиқадиган садолар ҳам борлигини пайқаб, мажлис тинч-осойишта ўтмаса керагов, деб ўйлашӣ мумкин эди. Лекин ҳақиқатан нималар бўлишини йиғилганлардан бирортаси ҳам олдиндан айтиб бера олмасди.

Бу ерда тўрт жасур сайёҳнинг ташқи қиёфасини тасвирлаб ўтиришнинг асло хожати йўқ, чунки уларнинг фотосуратлари ҳамма газеталарда босилган. Айтишларича, улар чеккан оғир мاشаққатлар ва азиятлар, гарчи улар бизнинг соҳилимизни тарқ этгандаридан бунчалик қораймаган бўлсалар-да, кўринишларига нуқсини урмаган. Профессор Челленжернинг соқоли янайм паҳмоқлашиб кетибди деса бўлади, профессор Саммерлининг юзлари эса салқиган, лорд Жон Рокстон салгина озган, лекин умуман уларнинг сиҳат-саломатликлари бинойидек. Газетамизнинг вакили, таниқли спортчи, халқаро классдаги регби ўйинчиси Э. Д. Мелоунга келсак, у бешикаст, бақувват, кўркам бўлмасада, беғубор, одилона чеҳрасидан табассум аримайди (Ҳа, майли Мак, қўлимга тушиб қоларсан!).

Залга жимлик чўкиб, ҳамма жой-жойига ўтиргач, раислик қилувчи, герцог Дархемский йиғилиш аҳлига нутқ билан мурожаат этди. Герцог' нутқининг бошидаёқ, сайёҳларнинг ўзлари билан учрашиш шарафига муяссар бўлаётганларингиз учун, бизга маълум бўлган хабарларга қарангандা, меҳнатлари ажойиб муваффақият билан якунланган тадқиқот комиссиясининг раиси профессор Саммерлининг маърузасидаги қувончли гапларни олдиндан айтиб қўймоқчи эмасми, деб айтди. (Қарсаклар.) Афтидан, романтик давр ҳали ҳам мавжуд бўлиб, шоирларнинг жўшқин хаёлот олами ҳамон фаннинг мустаҳкам заминидан озуқланмоқда. «Пировардида,— деди герцог,— ўзимнинг чексиз қувончимни изҳор қилмоқчиман — ҳозир бўлганларнинг

барчаси бу қувончимни баҳам кўришига шубҳам йўқ,— чунки шоввозларимиз қийин ва хатарли саёҳатларидан эсон-омон қайтиб келишди, зероки, бу экспедиция ҳалок бўлганида, илм-фан ўрни тўлдириб бўлмайдиган йўқотишга дучор бўлур эди». (*Шовқин-суронли қарсаклар. Ўнга профессор Челленжернинг ўзи ҳам қўшилиб кетади.*)

Минбарда профессор Челленжернинг пайдо бўлиши яна гулдурос олқишлирга сазовор бўлди, унинг нутқи чапаклар билан бўлиншиб турди. Биз унинг нутқини сўзма-сўз келтириб ўтирмаймиз, чунки мухбиришимиз қаламига мансуб бўлган экспедиция ишлари ҳақидаги батафсил ҳисобот «Дейли-газетт» томонидан маҳсус рисола тариқасида босиб чиқарилади. Шунинг учун профессор Саммерли докладининг қисқача баёни билан кифояланамиз.

Нотиқ йиғилиш аҳлига экспедиция юбориш фикри қандай туғилганини эслатиб ўтгач, профессор Челленжер иззатини бажо келтириб, ҳаққига яхши гаплар айтиб, аввалги йиғинда унинг сўзларини шубҳа остига олгани учун узр сўрагач, улар энди тўла-тўқис тасдиқланганини таъкидлаб, улар борган ясситоғнинг географик ўрнини белгиловчи маълумот ошкор этилмаслигининг эҳтиётини қилиб, саёҳат маршрути ҳақида умумий гапларни айтиб ўтди. Кейин профессор Саммерли ҳассослик билан бир неча оғиз сўзда Амазонка соҳилларидан тоғ тизмасига ўтилганини баён қилди-да, экспедициянинг икки содиқ йўл кўрсатувчиши — икки метис ўлими эвазига ясситоғ устига кўтарилишга уринилганини айтиб, тингловчиларни ҳайратда қолдирди. (Воқеаларни кутилмаган тарзда баён қилгани ва баъзи нохуш муаммоларни четлаб ўтгани учун Саммерлидан миннатдор бўлдик.).

Тоғ тизмасининг чўққисига чиққан ва тўрт сайёҳ учун ташқи дунё билан алоқа қилишнинг ягона воситаси бўлган кўприкнинг босиб тушгандаги аянчли ҳолатнинг ваҳшатини тингловчилар билан баҳам кўришга эришган профессор энди бу фаройиб мамлакатнинг даҳшатлари ҳамда кўркамликларини тавсифлашга киришди. У ўзининг саргузаштлари ҳақида кам гапирган бўлса-да, экспедициянинг ўсимлик ва ҳайвонот олами вакиллари устидан олиб борган кузатишлари натижасида фанга катта ҳисса қўшганини ҳар томонлама таъкидлаб ўтишга ҳаракат қилди. У ернинг ҳашаротлари олами, айниқса қаттиқ қанотлилар, тангасимон қанотлиларга ниҳоятда бой бўлганидан экспедиция бир неча ҳафта мобайнида биринчи оиласга мансуб қирқ олти нусхани, иккинчи оиласга мансуб тўқсан тўрт нусхани аниқлашга муваффақ бўлди. Бироқ, кутилганидек,

йиғилғанлар асосан йирик ҳайвонлар, хусусан аллақачон қирилиб кетган деб ҳисобланувчи баҳайбат махлуқлар ҳақидаги гапларга қизиқарди. Профессор тарихдан аввалги бундай баҳайбат махлуқларнинг узундан-узоқ рўйхатини келтириди-да, тингловчиларини, ясситоғ синчиклаб ўрганилгач, бу рўйхат янада тўлдирилади, деб ишонтирди. Профессор шу чоққача илм-фанга маълум бўлмаган камида ўнга яқин улкан ҳайвон зотини ўзим ва ҳамроҳларим ўз кўзимиз билан кўрдик, тўғри, уларнинг кўпчилигини узоқдан кузатдик, деб айтди. Бақти келиб улар, шубҳасиз, муносиб равишда ўрганилади ва тасниф қилинади. Профессор мисол тариқасида узунлиги эллик бир фут бўлган тўқ-қизил илонни, сутэмизувчилар оиласига мансублиги аниқроқ бўлған, қоронғида фосфор нури сочиб турадиган ғалати оқ жониворни ва каттақон қора капалакни келтириди; ҳиндуларнинг гапига қараганда, бундай капалакларнинг чақиши заҳарли экан.

Ясситоғда жониворларнинг мутлақо янги навларидан ташқари илм-фанга маълум, қадимги даврларга мансуб жонзотлар ниҳоятда кўп бўлиб, уларни дастлабки юра даврида ўшаганлар сирасига киритиш лозим. Шу ерда бир куни кўлнинг ҳайвонлар келиб сув ичадиган жойида мистер Мелоунга дуч келган баҳайбат стегозавр тилга олинди. Бизнинг экспедициямиз бормасданоқ бу мамлакатга оёқ босган америкалик рассомнинг альбомида худди шундай ҳайвоннинг сурати чизилганди. Профессор Саммерли үларга биринчи бўлиб ясситоғда учраган улкан йиртқич махлуқ — игуанодан билан птеродактилни ҳам тавсифлаб берди, бу оламда истиқомат қилувчи, экспедиция аъзоларини неча марталаб бирма-бир таъқиб қилган энг даҳшатли йиртқичлар — динозаврлар ҳақида гапириб, тингловчиларининг этларини жимиirlаштириб юборди. Кейин профессор форораккос деган улкан йиртқич қуш тўғрисида, бизнинг ясситоғларимизда ҳамон учраб турадиган баҳайбат буғулар оиласига мансуб бутоқшохли махлуқлар — лослар ҳақида батафсил гапириди.

Лекин профессор марказий кўлнинг сиру асрорлари ҳақида сўзлаганда мажлис аҳлиниң ҳайрати энг олий нуқтага етди. Бу ҳушёр олимнинг сокин нутқини тинглар эканман, наҳотки ўша сирли чуқурликларда яшовчи ғаройиб, уч кўзли балиқсимон калтакесаклар ва улкан сув илонлар ҳақидағи гапларини тушимда эмас, ўнгимда эшитаяпман деб ишонч ҳосил қилиш учун ўзимни чимчилаб олгим келарди.

Кейин профессор маҳаллий аҳоли билан одамсимон

маймұнларни тасвиrlашға ўтди; Яван питекантропи эволюциясининг маҳсули бўлган бу мавжудотлар олимлар фарз қилган, «одам ва маймун ўrtасида учраши лозим бўлган» жонзотларга ҳайвонот оламиининг барча ҳар қандай турларидан ҳам яқин келади.

Ниҳоят, профессор Саммерли фавқулодда хавфли ҳаво шари аппаратини — Челленжерниң кашфиётини — тавсифлаб, ўтирганларни роса кулдирди, ниҳоятда қизиқарли маърузасининг пировардида экспедициянинг маданий оламга қандай қайтиб келганиligини ҳикоя қилиб берди.

Аввалига мажлис шу билан тугайди, профессор Сергиус таклиф этган тадқиқ қилувчи комиссияга ташаккур билдириш ҳақидаги резолюция муносиб равишда овозга қўйилиб, қабул қилинади, деб тахмин қилинганди. Лекин иш ҳамма кутганидек силлиқ бўлиб чиқмади. Мажлис бошлинишиданоқ йигилганларнинг душманчилик кайфиятидағи қисми қитмирлик қиласверди, профессор Саммерли маърузасини тугатиши биланоқ эдинбурглик доктор Жеймс Иллингворт ўрнидан турди-да, раислик қилувчига қараб: «Резолюция овозга қўйилишидан олдин унга тузатиш кириши масаласини муҳокама қилсак бўлмасми?» — дея мурожаат этди.

Raис. Ҳа, мумкин, сэр, агар шундай тузатиш жоиз бўлса.

Доктор Иллингворт. Муҳтарам раис, менда тузатиш бор.
Raис. Ундаёт бўлса, марҳамат, баён қилинг.

Профессор Саммерли (ўрнидан дик этиб туриб). Муҳтарам раис жаноблари, рухсатингиз билан ҳаммага маълум қилиб қўяйки, бу одам «Илмий фикрлар» журнали саҳифаларида у билан баҳслашганимиздан бери менинг шахсий душманимга айланган.

Raис. Шахсий масалалар, адватлар бизни қизиқтири-майди. Давом этаверинг, доктор Иллингворт.

Сайёхларимизнинг дўстлари шундай шовқин-сурон кўтиришдики, доктор Иллингвортнинг овози баъзан эшитилмай қолди. Аллакимлар уни минбардан тортиб туширмоқчи ҳам бўлишди. Лекин ҳирсдек кучли, баланд овоз эгаси бўлган доктор Иллингворт барча тўсиқларни енгиб, ўз нутқини охирига етказди. У ўрнидан туриши биланоқ тарафдорлари кўплиги аён бўлди, аммо улар жамъи йигилганларнинг камчилигини ташкил қилишарди. Халойиқнинг анчагина қисми эса қай томон босиб кетишини кутиб, бетарафлик қилиб туришди.

Профессор Иллингворт аввалига профессор Челленжер билан профессор Саммерлининг илмий фаолиятларига

кatta ҳурмат билан қарашини изҳор қилган бўлса ҳам, кейинчалик менинг тузатишим нима учундир шахсий адоват натижаси деб эълон қилинади, ваҳоланки, мен ҳақиқатни юзага чиқаришга интиламан, холос, деди қаттиқ ранжиган бўлиб. Аслини олганда у ҳам илгариги мажлисда профессор Саммерли изҳор қилган нуқтаи назарни айтиётганини маълум қилди. Ўшанда профессор Челленжер олдинга сурган бир қатор тезисларга унинг ҳамкасабаси шубҳа билдирган эди. Энди бўлса ўша ҳамкасабасининг ўзи бари бир ҳеч ким эътиroz билирмайди, деган ниятда худди ўша фикрларни баён қишлоқда. Бу мантиқданми? («Ҳа!», «Йўқ!»— деган қичқириқлар эшишилади. Матбуот вакиллари учун ажратилган ложа томондан профессор Челленжернинг доктор Иллингвортни залдан ҳайдаб чиқарид юборишни сўраб, раисга мурожаат қилган овози эшишилади.) Бир йил муқаддам бир одам ғалати нарсаларни даъво қилган эди. Энди бўлса тўрт киши худди шундай даъвони қиласяпти, тағин зўр қатъият билан даъво қилишаяпти. Ваҳоланки, фандаги тўнтариш ҳақида сўз бораётган бир пайтда бундай даъволарни исботлашга шу гаплар ҳал қилувчи омил бўла олармиди?

Сайёхлар одам боласи оёқ босмаган мамлакатлардан қайтиб келишадиганда, ҳамма чиппа-чин ишонадиган анови ёлғон-яшиқларни тўқиб тарқатишлари барчанинг ёдида эди. Наҳотки Лондон Зоология институти ёлғон-яшиқларга лаққа тушадиган даражага тушиб қолса? Тадқиқот комиссиясининг аъзолари — муносиб кишилар, буни ҳеч ким инкор қилмайди. Лекин инсоннинг феълу автори ниҳоятда мурракаб нарса. Юқори погонага кўтарилиш истаги ҳар қандай профессорни ҳам йўлдан оздиради. Ҳаммамиз ҳам бамисоли парвонадек шон-шуҳрат ўтига урамиз ўзимизни. Катта ўлжа ишқибозлари ҳақиқатга хиёнат қилишдан тоймайдилар, ўз мухолифларини бир амаллаб ерга қорсалар бас, ҳар қандай шов-шувга ўч журналистлар эса, нуқул фактларни уйдирмалари билан бойитиб, ҳайратомуз гапларни тарқатадилар. Комиссиянинг ҳар бир аъзоси экспедиция натижаларини ўз билгича кўпиртириб гапиришдан тиийлмаяпти. («Шармандалик!», «Ўялинг!»). У ҳеч кимни таҳқиқирламоқчи эмас. («Лекин таҳқиқиляяпти!» Залда шовқин-сурон.) ...Лекин бу мўъжизаларнинг ҳаммасини тасдиқлаш учун келтирилган далилларнинг ҳаммаси бўш, ишончли эмас. Хўш, бу далиллар нималардан иборат ўзи? Бир неча фотосурат, холос. Бизнинг давримизда сохталаштириш санъати шу қадар юқори даражага етганки, фотосуратларнинг ўзига қараб ҳукм чиқариш мумкин эмас. Яна ни-

малар билан бизни ишонтироқчи бўлишади? Шошиб-пизиб қочганлари ҳақидаги афсоналари билан, арқонга осилиб тушганлари учун ўша ажойиб мамлақатнинг ҳайвонларидан йирик нусхалар олиб келиша олишмаган эмишлар. Гапни қаранг, жудаям оқилона-ю, лекин мутлақо ишонтиарли эмас. Лорд Жон Рокстонда форорак-коснинг бош суяги бор дейилди. Бироқ қани ўша бош суяги? Бир кўрсак бўлармиди дейман.

Лорд Жон Рокстон. Бу одам мени ёлғончиликда айблаяпти шекилли? (Залда шовқин-сурон).

Раис. Жим! Жим! Доктор Иллингворт, марҳамат қилиб, тузатишиңгизни баён қилиб беринг.

Доктор Иллингворт. Гарчи яна баъзи нарсаларни айтишим лозим бўлса-да, амрингизга бўйсунишга мажбурман. Шундай қилиб, менинг таклифим қўйидагича: қизиқарли маърузаси учун профессор Саммерлига ташаккур изҳор қиласак-да, бироқ у маълум қилган фактларни исбот учун ожиз деб ҳисоблаб, Челленжернинг даъволарини текшириш учун бизнинг ишончимизга кўпроқ молик бўлган бошқа комиссияни юборсак.

Бу нутқнинг залда қандай тўфон кўтарганини тасвирлаш амримаҳол. Ҳозир бўлганларнинг кўпчилиги сайёхлаrimiz шаънига қилинган бундай тухматдан дарғазаб бўлиб: «Йўқолсин тузатиш!», «Унга овоз берманглар!», «Доктор залдан чиқиб кетсин!», — дея қичқирдилар. Айни чоғда бу қичқириқлардан норози бўлганлар: «Бу адолатдан эмас!», «Раис! Тартибга чақиринг!» — деб бақирдилар. Студент-медиклар ўтирган оҳирги қаторларда ур-йиқит, тартибсизликлар, муштлашувлар бошланди. Халойиқ орасида аёлларнинг борлигигина умумий ур-йиқитга йўл қўймади. Бирдан бақириқ-қичқириқлар тўхтаб, зал жимжит бўлиб қолди. Саҳнада профессор Челленжер турарди. Бу одамнинг ташки қиёфасию ҳатти-ҳаракатлари шу қадар салобатли эдики, у қўлини кўтариши биланоқ ҳамма ўз жойига ўтириб, унинг нутқини тинглашга тайёрланди.

— Бу ерда ҳозир бўлганларнинг кўплари яхши эсласалар керак,— дея бошлади галини профессор Челленжер,— мана шундай номақбул тўполон биринчи мажлисимиизда ҳам рўй-берган эди. У сафар мени хафа қилган одам асосан профессор Саммерли бўлган эди, гарчи у энди тузалган, ўз гуноҳларига тавба-тазарру қилган бўлса ҳам бунақа номақбул ҳатти-ҳаракат эсдан чиқмайди. Бугун мен ҳозиргина саҳнадан тушиб кетган зот томонидан ундан ҳам таҳқирили хуружларни эшийтдим. Мен зўр қийинчилик билан ўзимни мажбур қилиб, ўзимни бу зотнинг ақлу за-

коси қадар пастга тушираман, лекин бу нарса шу ерда ҳозир бўлганларнинг баъзиларида ҳамон сақланиб қолган шубҳаларни тарқатиб юбориш учун ҳам керак. (*Кейинги қаторлардан қулги, шовқин, қичқириқлар эшитилади.*)

Профессор Саммерли бу ерда тадқиқ қилиш комиссиясининг бошлиғи сифатида гапирди, аммо барча ишларнинг илҳомчиси мен эканлигимни, сафаримиз асосан мен туфайли муваффақият билан якунланганини эслатиб ўтиш зарур бўлмаса керак дейман. Мен бу уч жентельменни керакли жойга олиб бордим-да, ўзларингиз эшитганларингиздек, фикрларимнинг тўғрилигига ишонтирдим. Биз биргаликда чиқарган хулосаларимиз аввалги сафардагидек нодонларча ва қайсарлик билан шубҳа остига олинишини кутмагандик. Лекин ҳаётда аччиқ тажриба орттирганим учун бу гал ҳар қандай соғлом ақлли кишини ишонтира оладиган баъзи далиллар билан қуролланиб олдим. Профессор Саммерли бу ерда фотокамерамизнинг одамсимон маймунлар панжасига тушганини, негативларимизнинг кўпчилиги нобуд бўлганини айтиб ўтди. (Шовқин, истеҳзоли қулги, орқада ўтирганлардан кимdir: «Буни бувингизга айтинг!» деб бақиради.) Ҳа, айтгандай одамсимон маймунлар ҳақида. Менинг қулоғимга ҳозир чалинаётган баъзи овозлар бизнинг бу антиқа маҳлуклар билан учрашувимизни эслатади. (Кулги).

Қимматли негативлардан кўпи йўқолиб кетган бўлса ҳам ҳар қадай, бир неча фотосурат қолганки, уларга қараб, ясситоғдаги ҳаёт шарт-шароитлари тўғрисида тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Негативлар экспертлар эътиборига ҳавола қилинди. Комиссия яна қандай далилларни тақдим этиши мумкин? Комиссия ясситоғдан қочиб қутулишга мажбур бўлгани сабабли ҳам оғир юк олиш имкониятига эга бўлмади, аммо шунга қарамай профессор Саммерли капалаклари ва қўнғизлари коллекциясини сақлаб, олиб келишга муваффақ бўлди, унда эса ҳашаротларнинг янги-янги намуналари жуда кўп. Бу кифоя эмасми? (*Йўқ! Йўқ* деган садолар эшитилади.) «Йўқ» деган ким?

Доктор Иллингворт (Ўрнидан туриб). Бу коллекцияни сизнинг тарихгача мавжуд бўлган ясситоғингизда эмас, балки ҳамма жойда йиғиш мумкин. (*Қарсаклар.*)

Профессор Челленжер. Шубҳасиз, сэр, сиздек йирик мўътабар олимнинг бир оғиз сўзи биз учун қонун. Бироқ фотосуратлар билан энтомология коллекциясини қўйиб турдайлик-да, ҳали ҳеч қачон ва ҳеч ким томонидан ёритилмаган масалаларга ўтайлик, Масалан, бизда птеродактил-

лар ҳақида мутлақо аниқ маълумот бор. Бу ҳайвонларнинг яшаш тарзи... («Сафсата!!» деган қичқириқлар. Залда шовқин-сурон.) Мен ана шу жониворларнинг яшаш тарзи энди сизларга мутлақо аён бўлади демоқчиман. Менинг портфелимда бир расм бор, ўша нарсанинг ўзига қараб чизилган бу расмга асосланиб...

Доктор Иллингворт. Расмлар бизни ҳеч нимага ишонтира олмайди!

Профессор Челленжер. Ўша маҳлуқнинг ўзини кўрмоқчимисиз?

Доктор Иллингворт. Шубҳасиз!

Профессор Челленжер. Ўшанда менга ишонасизми?

Доктор Иллингворт (кулгига олиб). Унда-ми? Зўр бўларди-я!

Мана шунда биз кечанинг энг ҳаяжонли, энг мароқли эпизодига келдик, бу воқеанинг таъсир кучи бемисл бўлиб, ёдимииздан асло ўчмайди. Челленжер қўлини кўтарган эди, бизнинг ҳамкасабамиз мистер Э. Д. Мелоун дик этиб ўрнидан турди-да, саҳнанинг ичкариси томон юрди. Бир минутдан сўнг у баҳайбат бир негр билан бирга яна пайдо бўлди; улар икковлашиб, афтидан, жуда оғир бўлган квадрат шаклидаги каттакон яшикни кўтариб келишарди. Яшик профессорнинг оёғи тагига қўйилди. Юз бераётган воқеанини дикқат билан кузатаётган ҳалойиқ жим бўлиб қолганди. Профессор Челленжер яшикнинг сурма қопқоғини итариб очди-да, ичига қараб қўйгач, бармоқларини шиқиллатиб олгач, ёқимли товуш билан деди (журналистлар ложасида унинг овози барадла эшитилиб туради): «Қани, жажжигинам, чиқ, чиқа қол!» Аллақандай тапир-тупир, бесарамжомлик, тимдалашга ўхшаган садолар эшитилиб, ақл бовар қилмайдиган даражада қўрқинчли, хунук, жирканч бир маҳлуқ яшикдан чиқиб, унинг бир чеккасига ўтирди. Ҳатто герцог Дархемскийнинг оркестр чуқурига қулаб тушиши ҳам даҳшатдан ҳангуманг бўлиб қолган ҳалойиқнинг диққатини бўла олмади. Кичкина кўзлари чўғдек ёниб турган ваҳшиёна боши фақат ўрта аср рассоми хаёлхонасидағина туғилиши мумкин бўлган баҳайбат маҳлуқни эслатарди. Унинг узун ярим очиқ тумшуғида икки қатортиш терилган. Сал титраётган елкаси кулранг шол рўмолга ўхшаш нарса қатларига яширинган. Хуллас, бу ўша бизни ёшлигимизда қўрқитишадиган олабўжининг ўзгинаси эди.

Йиғилганлар саросимага тушишди. Кимдир қичқириб юборди, олдинги қатордаги икки хонимнинг кўнгли озиб ҳушидан кетди, саҳнада ўтирган олимлар раисга эргашиб

оркестр чуқурига қулай бошлашди. Яна бир секунд бўлса, бутун зал ваҳима гирдобига шўнғирди.

Профессор Челленжер халойиқни тинчитаман деб қўлини кўтарган эди, унинг ёнида ўтирган қўрқинчли маҳлуқ чўчиб кетди. У ҳалиги шолрўмoliniни ёзувди, маълум бўлдики, бу бир жуфт пардали қанотнинг ўзи экан. Профессор унинг оёғига ёпиши-ю, аммо жониворни тутиб қола олмади. Маҳлуқ яшидан парвоз қилиб, ўн футли қанотларини шилдиратиб, атрофига бадбўй ҳидлар таратиб, зал узра секиň айланди. Бу ёнар қўзлар билан жирканч тумшуқнинг яқинлашиб қолганидан ўлгудек қўрқиб кетган галереяда ўтирганлар додлаб юборишган эди, маҳлуқнинг ўзи ҳам даҳшатга тушиб қолди. У зал бўйлаб тез уча бошлади, ўзини деворларга, қандилларга уриб оларди, афтидан, ўлгудек қўрқиб, нима қилишини билмай талпинаётган эди. «Дераза! Жами муқадас нарсалар ҳақи, деразани ёпинглар!» — қичқиради профессор қўрқиб кетганидан диконглаб, бармоқларини қирсиллатаркан. Афсуски, бу фикр унинг калласига кечроқ келганди. Маҳлуқ чироқ қалпоғига урилаётган улкан капалақдек ўзини деворларга ура-ура дераза рўпарасига келди-да, беўхшов, бадбашара гавдасини унга суқди... биз фақат шуни кўриб қолдик. Профессор юзини кафтлари билан тўсиб, курсисига шилқ этиб тушди, хавф-хатар даф бўлганига ишонч ҳосил қилган зал аҳли худди бир одамдек эркин нафас олди.

Ана энди бўлди ҳангома... Залда бўлган воқеаларни, тарафдорларининг қувончи-ю, Челленжерга яқингинада мухолиф бўлганларнинг ҳижолатпазлигини, кейиň уларнинг апоқ-чапоқ бўлиб кетганини тасвирлашга қалам ожиз. Құдратли шодиёна тўлқини охирги қаторлардан оркестр томон мавжланиб келиб, саҳнада авжга чиқди-да, қаҳрамонларимизни эпкинида кўкка кўтарди! (Қойил-е, Мак!) Шу пайтгача залдагилар тўрт жасур сайёҳга адолатсизлик қўилаётган бўлса, энди ҳар ким ўз гуноҳини ювишга ошиқарди. Ҳамма ўрнидан туриб олган. Ҳамма қичқириб, қўлларини силкитиб, саҳнага интилади. Қаҳрамонларни зич ҳалқадек ўраб олишди. «Кўтаринглар уларни! Бошга қўйинг уларни!» — деган юзлаб садолар эшитиларди. Мана тўрт баҳодир сайёҳ аламон боши узра суза бошлади. Уларнинг бу ирғитишлардан қутулиш учун қилган ҳамма харакатлари зое кетди. Ҳа, уларнинг ерга тушиш ниятлари беҳудалиги аниқ эди, чунки саҳнани лиқ тўлдириб турган одамлар орасида тангадек жой қолмаганди-да.

«Кўчага! Кўчага олиб чиқинглар!» — деб бақиришарди ҳаммаёқдан.

Ала~~ж~~он ҳаракатга келди, ҳалойиқ оқими тўрт қаҳрамонни кўтарганча ташқарига силжиди. Майдонда камида юз минг киши йигилганди. Ленгем меҳмонхонасидан то Оксфорд майдонигача ер-кўкини тутган одамлар елкама-елка сиқилишиб турарди. Дарвозахонадаги фонарлар ала-мон боши узра сузиб келаётган тўрт қаҳрамонни ёритиши биланоқ янграган табрик хитобларидан осмон ларзага келди. «Издихом Рижент-стритга қараб юрсин!» — дея талаб қиласарди ҳамма бир овоздан. Издихом кўчани тўлдириб, Рижент-стрит кўчасидан Пелл-Мелл, Сент-Жеймс-стрит ва Пикадилли томон олға юраверди. Лондон марказида кўча ҳаракати тўхтади. Бир томондан намойишчилар, иккинчи томондан полициячилар ва шоферлар ўртасида бир неча бор тўқнашув бўлди. Ниҳоят тун яримдан оққанда, ала-мон тўрт сайдени Олбенига, лорд Жон Рокстон уйи осто-насига етгач, ерга тушириб, ҳайрлашув чоғи «Азамат йигитларимиз» деган гимнни айтишиди. Кейинги ўнлаб йиллар мабайнода Лондон шоҳиди бўлган энг ажойиб кечаларнинг бири ана шундай якунланди.

Дўстим Макдона шуларни ёзибди, жумлаларининг тумтароқлигини демаса, бу ҳисоботда воқеаларнинг бориши анча аниқ баён қилинган. Ҳисобот қўзғаган шов-шувга келганда шуни айтиш керакки, у гарчи афкор оммани ҳайратга соглан бўлса ҳам, экспедиция қатнашчилари бўлмиш бизлар учун кутилмаган нарса эмасди. Муҳтарам китобхоннинг ёдида бўлса керак, лорд Жон Рокстонни бошига саватдек бир қафасни кийиб олиб, профессор Челленжер учун «жўжача» тутиш учун кетаётганида учрашганимизни ҳикоя қилган эдим. Шунингдек, Челленжернинг юклари ясситоғдан тушишимизда жудаям қийнади-да, деб нолиганларимизни ҳам эслаб кўринг, а. Шу ҳақдаги ҳикоямни давом эттирганимда, йўл-йўлакай иштаҳаси унча зўр бўлмаган ҳамроҳимизни сассиқ балиқ билан боқиб келганимизни баён қилишга жуда кўп жой керак бўларди. Бу ҳақда бир оғиз ҳам сўз айтмагандим, чунки профессор Челленжер, бу рад этиб бўлмайдиган далил билан душманларимни ер билан яксон қилмагунимча маҳлуқни олиб келганимиз ҳақидаги маълумот ҳалойиқнинг қулоғига бориб етмаса гўрга эди, деб хавотирланган эди.

Лондонга келтирилган птеродактилнинг тақдирни ҳақида икки оғиз сўз. Бу борада бирор нарсани аниқлаб бўлмади. Қўрқиб, ўтакаси ёрилган икки хотин уни Куинз-Холл томида кўришганини, даҳшатли яжуҷ-маъжуҷдек бир неча соат қимир этмай ўтирганини таъкидлайди. Эртаси куни оқшомги газеталарда қуйидаги мазмунли қисқа ха-

бар босилиб чиқди: Молборо-Хаус соатининг посбони гвардиячи Майлз ўз постини ташлаб кетгани учун ҳарбий судга берилган. Майлз судда тунгги навбатчилик вақтида тасодифан осмонга қараганида ойни тўсиб турган иблисга кўзи тушади-ю, милтигини ташлаб Пелл-Мелл томонга урма қочади. Судланувчининг гаплари эътиборга олинмаган бўлса ҳам, унинг гаплари бизни қизиқтирган масалага бевосита тааллуқли эди.

Америка-Голландия кемачилиги ширкатига қарашли «Фрисланд» кемаси дафтарида бир ёзувни қўшимча шахдат сифатида келтираман. Унда ёзилишича, Старт-Пойнт кемаси бир куни эрталаб соат тўқизларда Старт-Пойнта ўн милча қолганда, ўнг томондан кеманинг устидан шиддатли тезлик билан жануби-ғарб томон йўналган қанотли эчки ёки улкан кўршапалакка ўкшашибир нарса ғиз этиб учиб ўтди. Ітеродактилимизнинг инстинкти йўлни тўғри кўрсатган бўлса, жонивор Атлантика океани тўғонларида ҳалок бўлгани шубҳасизdir.

Менинг Глэдисим-чи? Сирли кўлга номи қўйилган Глэдис қайда? Ахир, бундан буён ўша ажойиб кўл Марказий номи билан юритилади, чунки мен унга мангаликнираво кўрмайман-да. Бу аёлнинг табиатида бағритошлилик борлигини илгари сезмаганимидим? Кишини муқаррар ўлимга йўллаган ёки ҳаётини таҳлика остига қўйишга мажбур этган танизнинг амрини бажаришга ифтихор билан киришганимда, ўзи шундай муҳаббатга лойиқмикин, деб ўйлаганимкинман? Бу аёлнинг ташқи қиёфаси гўзал бўлгани билан унинг қалбига худбинлик ва беқарорлик соя солиб турибди-ку, деган фикрини кўнглимдан қувиш учун курашмадимми? Нима учун у нуқул қаҳрамонликлар асираси эди? Бу таниз ҳеч қандай куч-ғайрат сарфламай, қурбон бермай, олижаноб ишларнинг буюк шуҳратига шерик бўлмоқчи эмасмиди, ахир? Ё бу фикрларим қуруқ хомхаёлларнинг ўзимикин? Шу кунларда ўзимга кела олмай юрдим. Бевафонинг зарбаси бутун қалбимни оғулаган эди.

Ушандан бери бир ҳафта вақт ўтди, лекин шу кунлар ичida лорд Жон Рокстон билан ўртамиизда битта жуда муҳим суҳбат бўлди... Ишларимизнинг унчалик ёмон эмаслиги менга секин-аста аён бўла борди.

Бўлган воқеаларнинг ҳаммасини бир бошдан гапириб бера қолай. Саутгемптонда менинг номимга на хат, на телеграмма бор эди, ўша оқшом соат ўнда Стрitemдаги кичикроқ вилланинг эшиги олдида турардим. Балки Глэдис тирик эмасдир. Қучоқ очиб бағрига босицлар, табассумли чехраси, ўз маҳбубасининг амри-фармонини бажо қилиб

келган қаҳрамон шаънига айтилган ҳисобсиз жўшқин ол-қишилар тушларимга кирмай қўйганига анча бўлдиёв! Лекин ҳаёт ҳақиқати мени осмони-фалакдан ерга улоқтирганди. Бироқ яна осмони-фалакда парвоз этишим учун муҳаббатини изҳор қилиб бир оғизгина сўз айтиши кифоя эди. Шуларни ўйлаб шитоб билан боғ йўлкасида чопиб бориб, эшикни тақиллатдим. Глэдисимнинг овозини эшитиш им биланоқ шошиб қолган чўри хотинни бир томонга итариб ўтиб, меҳмонхонага отилдим. Глэдис рояль билан тикка турган баланд лампа ўртасидаги диванчада ўтирган экан. Мен уч ҳатлашда хонани кесиб ўтдиму унинг иккала қўлини кафтларим орасига қисиб олдим.

— Глэдис! — қичқирдим.— Глэдис!

У ҳайрон бўлиб менга қаради. Охириги учрашувимиздан сўнг ўтган вақт ичидан аллақандай билинар-билинмас ўзгариш содир бўлганди унда. Қарашлари совуқ, лаблари маҳкам юмилган — буларнинг ҳаммаси менга янги, эриш туюлди. Глэдис қўлларини бўшатиб олди.

— Бу нима қилганингиз? — сўради у.

— Глэдис! — қичқирдим мен.— Сизга нима бўлди? Ахир, сиз менинг Глэдисимсиз-ку, менинг севимли дўндиқчамсиз-ку, Глэдис Хангертон!

— Йўқ, деди у.— Мен Глэдис Потсман. Рухсатингиз билан сизга эримни таништирсам.

Ҳаёт нақадар бемаъни нарса-я! Бир вақтлар фақат менга хизмат қилган юмшоқ креслога ястаниб ўтириб олган кичкинагина малла нусхага беихтиёр таъзим қилиб, унинг қўлини қисганимни сезмай ҳам қолибман. Биз бошларимизни қимирлатиб, аҳмоқона илжайиб, бир-биримизга қараб турардик.

— Дадам ҳозирча шу ерда туришимизга рухсат берди. Бизнинг уйимиз ҳали битмаган,— тушунтириди Глэдис.

— Э, шундай денг! — дедим мен.

— Менинг хатимни Парада олмаганимдингиз?

— Йўқ, мен ҳеч қанақа хат-пат олганим йўқ.

— Э, аттанг, чакки бўпти-да! Олганингизда ҳаммаси сизга аён бўларди-қўярди.

— Менга шундоғам ҳаммаси аён,— дедим фўлдираб.

— Мен сизнинг ҳақингизда Вильямга гапириб берганман,— давом этди Глэдис.— Бир-биримиздан яширадигаң сиримиз йўқ. Шундай бўлганига ўзим ҳам ачинаман, мени бунда ёлғиз ташлаб аллақайси гўрга кетиб қолишга журъат қилган экансиз, демак, менга нисбатан ҳис-туйғуларингиз чуқур эмас экан-да. Мени койимассиз?

— Йўқ, нималар деяпсиз асти.., Хўп, энди кета қолай...

— Чой ичмайсизми? — таклиф этди малла нусха, кейин ишонч оҳангиди қўшиб қўйди:— Ҳамиша шунаقا бўлади ўзи... Бошқа нимага ҳам умид боғлаш мумкин?! Иккни рақибдан бири ҳамиша ғолиб чиқади.

У телбаларча эшилиб кулаётган эди, мен тезроқ чиқиб кетишни роҳат деб билдим.

Орқамдан меҳмонхона эшиги ёпилган эди ҳамки, бирдан аллақандай бир шиддат аъзой баданимни туғёнга келтирди, шу шиддатнинг зўри билан баҳтиёр рақибим ёнига қайтиб келдим. У шу заҳотиёқ ташвишли нигоҳини электр қўнғироққа қаратди.

— Битта саволимга жавоб беринг, марҳамат қилиб,— дедим.

— Нима ҳам дердик, савол қуюшқондан ташқари бўлмаса, марҳамат.

— Сиз бунга қандай мұяссар бўлдингиз? Ёмби топдингизми? Қутбни қашф эттингизми? Ёки денгизда қароқчилик қилдингизми? Ла-Маншдан учиб ўтдингизми? Сиз нима қилдингиз? Қандай романтик иш қилиб, қойиллатдингиз? Бунга қандай эришдингиз?

У менга кўзларини лўқ қилиб тикилиб туради. Бу овсар, кўнгилчан башарада ҳеч нарсага тушунмаганлик аломатлари зоҳир эди.

— Бу гапларингизнинг ҳаммаси ҳаддан ташқари шахсий адсоват меваси деб ўйламайсизми? — деди у, ниҳоят.

— Яхши. Яна битта савол, охиргиси! — қичқириб дедим.— Кимсиз ўзингиз? Қасбингиз қанақа?

— Мен Жонсон билан Мервиль нотариал конторасида нозир бўлиб ишлайман. Адрес: Ченсери-Лейн, қирқ биринчи уй.

— Яхши қолинглар! — деб қичқирдиму ҳеч нарса овута олмайдиган қаҳрамонларга хос қатъият билан, ғазаб, ғам-андуҳ ва... кулги ўтида қовурилиб, қизарган ҳолда отилиб чиқиб, тун қоронғиси қаърида ғойиб бўлдим.

Яна битта воқеани қисқача сўзлаб берай-да, қиссамни тамомлай.

Кеча кечқурун ҳаммамиз лорд Жон Рокстон уйида тўпландик, овқатдан кейин сигара чекишиб ўтирақканмиз, дўстона сухбат чоғида яқингинада бошимиздан кечган саргузаштларимизни узоқ эслашдик. Менга яхши таниш бу қиёфаларни шунаقا самимий вазиятда кўриш алланечук ғалати туюлди. Маға Челленжер ўтирибди. Аввалгидек лабларида мулојим табассум ўйнайди, қовоқлари

ўшандагидек истеҳзоли чимирилган, соқоли тиккайган, ўзи эса кўкрагини кераб олганча тиришиб-тиртишиб, Саммерлига насиҳат қиляпти. У бўлса калтагина трубкачасини сўра-сўра эчки соқолини селкиллатиб, Челленжернинг ҳар бир сўзи ҳақида куйиб-ёниб баҳслашиб ўтирибди. Ва ниҳоят, мана бизнинг хўжайнимиз — юзи озғин, чуқур ботган муздек бургут кўзлари совуқ боқади, бу кўзларнинг тагида ҳамиша қувноқлик, ҳазил-мутойиба чўғлари ялтиллайди. Буларнинг учови худди ана шу тахлитда эсимда умрбод қолишади.

Овқатдан сўнг биз лорд Жоннинг жонидан ҳам азиз, мўътабар жойига — қирмизи ёғдуға чўмилган, турли-туман ўлжалари осиб қўйилган хонасига ўтдик, бундан бўёнги суҳбатимиз шу ерда кечди. Хона соҳиби шкафчасидан эски сигара қутичасини олди-да, ўз олдига, стол устига қўйди.

— Аслида сизларни бу ишдан анча олдинроқ хабардор қилишим керак эди-ю,— деди у,— лекин аввал ҳамма нарсани охиригача ҳал қилиб олмоқчи бўлгандим. Умидворлик билан ёниб, амалга ошмаганидан кейин куйиб ўтиришнинг нима кераги бор? Бироқ ҳозир олдимизда фактлар турибди. Ботқоқда птеродактилларнинг инини топган кунимиз эсларингизда бўлса керак, а? Шу десангиз, ана шу ботқоқликка қарайвериб-қарайвериб ўйланиб қолибман. Ўзларингиз пайқамаган бўлсаларингиз, ўзим айтиб бера қолай гап нимадалигини. Бу зангори лойли вулқон воронкаси эди.

Иккала профессор бошларини силкитиб, унинг гапи тўғрилигини тасдиқлашди.

— Ана шундай зангори лойли вулқон воронкасини умримда бир марта — Кимберлидаги олмос конларида кўргандим. Сизлар тушунаяпсизларми? Олмос миямдан кетмади. Мен ўша қўланса газандалардан ўзимни қўриқлайдиган саватга ўхшаган нарса тўқиб, белкурак олиб, уларнинг инида вақтимни яхшигина ўтказдим. Мен у ердан ма-на буларни териб олдим.

Ў сигара қутичасини очиб, тўнтарди-да стол устига ҳали пардозланмаган нўхатдан каштонагача катталиктаги ўттизга яқин олмосни тўқди.

— Сизлар бу кашфиётимни бизларга ҳам маълум қилишинг керак эди, дейишларингиз мумкин. Баҳслашиб ўтирамайман бу хусусда... Лекин тажрибасиз киши бу тошларни деб балога қолиши ҳеч гап эмас. Ахир, уларнинг қиммати катта-кичиклигагина қараб эмас, сувнинг тозалиги билан консистенциясига қараб ҳам белгиланади. Хул-

лас, уларни бу ерга олиб келдиму эртасига Спинканинг олдига бориб, битта тошни пардозлаб, нархини белгилаб беришни илтимос қилдим.

Лорд Жон чўнтағидан чоғроқ дори қутисини чиқардида, ажаб бир тарзда жилваланиб турган бир жавоҳирни кўрсатди, бунаقا чиройлисини умримда кўрмагандим.

— Мана меҳнатларим меваси,— деди у.— Заргар бу тошларни камида икки юз минг фунт баҳолади. Албатта, ҳаммамиз баб-баробар бўлашиб оламиз. Бошқа ҳеч нимага мен рози бўлмайман. Хўш, Челленжер, сиз ўзингизнинг эллик минг фунтингиз хусусида нима дейсиз?

— Сиз ҳақиқатан ҳам олижаноб қарорингизни амалга оширмоқчи бўлсангиз, анчадан бери қилиб юрган эзгу орзум рўёбга чиқаркан, шахсий музей учун асбоб-ускуналар олишга сарфлардим бу пулни.

— Сиз-чи, Саммерли?

— Мен ўқитувчиликни ташлаб, вақтимнинг ҳаммасини бўр даври топилмаларини тасниф қилишга бағишлардим.

— Мен эсам,— деди лорд Жон Рокстон,— ўз улушимнинг ҳаммасини экспедицияни жиҳозлашга сарфлаб, қалбимизга азизу қадрдан бўлиб қолган ясситофимизни яна бир кўриб келган бўлур эдим. Энди сизга келсак, йигит, пул сизга жуда зарур, ахир, сиз уйланмоқчисиз-ку.

— Э, йўқ, ҳозирча уйланмоқчимасман,— жавоб бердим ғамгин табассум билан.— Аммо-лекин йўқ демасангиз, сиз билан қўшилишиб борардим.

Лорд Жон менга бир тикилди-да, индамайгина метин-дек қорайган қўлини узатди.

АРТУР КОНАН ДОЙЛ

(1859—1930)

Таниқли инглиз адаби Артур Конан Дойл машхур изқувар айғоқчи Шерлок Холмс образи яратилган ўлмас асари, ажойиб саргузашт роман ва қиссалари билан жаҳон адабиёти ҳазинасига бебаҳо ҳисса қўшган буюк сўз санъаткоридир. Узоқ умр кўрган бу ёзувчи етмиш жилдлик адабий мерос қолдирди. Бу асрларнинг ҳаммаси бадиий жиҳатдан бир хил юқори савияда бўлмаса ҳам, унинг кўпгина илмий-фантастик, саргузашт жанридаги китоблари зўр қизиқиш билан ўқиласди. У яратган билимдон, топқир, инсоний фазилатларни ўзида мужассамлаштирган олижаноб изқувар Шерлок Холмс, унинг доимий ҳамроҳи, матонатли, камгап доктор Ватсон, эҳтиросли олим, тиниб-тинчимас сайёҳ ва тадқиқотчи профессор Челленжер, жасур бригадир Жерар, кўрқув нималигини билмайдиган сэр Нигель Лоринг сингари қатор образлар китобхонга яқин ва қадрдан бўлиб қолди. Бундай қаҳрамонларнинг кўпида муаллифнинг ўзига хос фазилатлар ўз ифодасини топган. Зоро Артур Конан Дойлнинг ўзи баланд бўйли, хушмўйлов, хушчақчақ, кўзлари тийрак киши бўлган. У ҳазил-мутойибани, шоду хуррамликини, ўйин-кулгини, майшатни севган, айни чоғда ниҳоятда ширин сўз, дилкаш одам бўлиб, бу фазилатларининг кўпини унинг асарларида персонажлар характерларида учратамиз. У рақс санъати билан, спортнинг кўпгина турлари билан шуғулланган. Чунончи, ўзи ўқиган университетнинг футбол командасида марказий ҳужумчи бўлган, графлик командасида маҳоратини кўрсатган, ёз ойларида Швейцарияга бориб, конькида учишни севимли машғулотларидан бири деб билган, бокс, хоккей, крикет, велосипед, елканли кема спорти соҳаларида ҳам муваффақият қозонган. Ўзи

максус буюртириб тайёрлатган пойга машинасида ет-
миш ёшдан ошганига қарамасдан елдек юришни
севган, Жанубий ва Шарқий Англия йўлларини кезган.
Унинг бу фазилатларини китобхон мазкур асардаги
моҳир овчи, сайёҳ, жасур ҳамроҳ лорд Жон Рокстон
қиёфасида, ўз саргузаштларини эҳтирос билан ҳикоя
қилувчи муҳбир ва қўрқмас сайёҳ, ғаройиб саргузашт-
лар ишқибози мистер Мелоун образининг турли қир-
раларида кўриб, билиб олади.

Артур Конан Дойл кема врачи сифатида Фарбий
Африка соҳилларини айланиб чиқсан, жуда кўп туристик
саёҳатларда қатнашган, бурглар урушида иштирок
этаб, кўплаб ярадорларнинг дардига малҳам бўлган.
Бошидан жуда кўп воқеаларни кечирган бу ажойиб
киши ниҳоятда одобли, мулоҳазакор, камсукум, хаёл-
параст киши бўлган. У ўз ижодхонасида бунёд этган
фантастик оламида яшаган, ундаги жуда кўп қаҳра-
монлари орқали одамийликни, жасурликни, яхшиликни
улуғлаб, қабоҳатни, разолатни, хиёнат ва жиноятни
қоралаган, манфур одамларнинг кирдикорларини,
ғаламисликларини аямай фош этган.

У Шотландия пойтахти Эдинбургда туғилган, ўша
ерда мактабни битирган, университет таълимини олган,
умрининг асосий қисмини Англиядага ўтказган, Ирлан-
дия кўчаларини кезишдан чарчамаган. Шунинг учун ҳам
Артур Конан Дойл характерида Бирлашган қироллик-
нинг Англия, Шотландия ва Йрландия музофатлари
аҳлига хос фазилатлар мужассамланган эди. Ёзувчи ва
инсон Артур Конан Дойлда ирландларнинг романтизми
ва эҳтирослилиги, шотландларнинг ғурури ва қатъияти,
инглизларнинг сабот-матонати ҳамда юморга мойил-
лиги каби ажаб фазилатлар омихта бўлиб кетганди. Бу
фазилатларнинг кўплари у яратган асарларнинг қаҳра-
монларини инжулардек безаб турибди.

Камбағал хизматчи оиласида туғилган Артур като-
никларнинг иезуитлар мактабида таълим оларкан, бу
мазхабнинг тартиботлари уни маҳдудликка, биқиқликка
мажбур этса ҳам, хаёлпараст, мушоҳадалари оламга
сиғмайдиган бу болада китобга бўлган ҳавас жуда эрта
уйғонди. У дастлаб Майн Рид асарларини қизиқиб
ўқиди, кейинчалик Жюль Верн китобларига эҳтирос
кўйди, ўсмирлик чоғида эса Вальтер Скотт асарларини
чукур мутолаа қилди. Айниқса, унинг «Айвенго» рома-
ни Артур Конан Дойлнинг бир умрлик севимли китоби
бўлиб қолди.

Университетда ўқиб юрган Артур тарихни ниҳоятда севарди, шунинг учун ҳам Теккерейнинг XVII аср ҳаёти лавҳаларини жуда ифодали тасвиrlанган «Генри Эсмонд тарихи» асарини қўлидан қўймасди. Маколейнинг тарихий воқеалар ниҳоятда мароқли ҳикоя қилинган очерклари университет талабаси бўлған Артурда катта завқ ва ижодиётга иштиёқ уйғотди. Лекин у даставвал тезроқ медицинк дипломини олиб, ишга жойлашиб, муҳтоjлиқда кун кечираётган оиласага қарашиши лозим эди. Медицина доктори унвонини олиб, ишга борган Артурнинг илк адабий машқлари секин-аста кучая борди, унинг дастлабки асарларини ноширлар суст қабул қилишар, ҳакни кам тўлашарди. Лекин унинг илк китоблари дўйконларда туриб қолмас, уларга бўлған талаб эса ошиб бораради. Тез орада у Англиядаги энг катта пул тўланадиган ёзувчига айланди. Унинг ҳар бир сўзи учун бир шиллингдан тўлашадиган бўлишди.

Артур Конан Дойл тарихий романларини зўр эҳтирос ва муҳаббат билан ижод этди. Унинг Англия билан Франция ўртасидаги Юз йиллик уруш даврини тасвиrlовчи «Оқлар отряди», «Сэр Нигель», пуританларнинг герцог Монмаута бошчилигидаги ҳалқ қўзғолони лавҳаларини кўрсатувчи «Михей Кларк» романлари айниқса катта шуҳрат қозонди. Унинг неополитан романлари циклига кирган асарларининг қаҳрамони, ажойиб жанжалкаш ва мақтанчоқ, ақлли ва дадил неополитан офицери бригадир Жерар образи миллион-миллион китобхонларнинг севимли персонажларидан бири бўлиб қолди.

Ўзи тасвиrlаётган тарихий даврнинг ҳаёти лавҳаларини, тафсилотларини моҳирона кўрсата олган Конан Дойл гарчи идеаллаштиришга ўрин берса-да, лекин ҳалқ ҳаётини, тарихий воқеаларни ҳаққоний, ифодали, мароқли сюжетлар билан ниҳоятда ўқимишли қилиб баён этади.

Жаҳонга Артур Конан Дойл донгини таратган асари унинг тарихий романларидан ҳам кўпроқ машҳур изқувар Шерлок Холмс образи бўлди. Унинг Шерлок Холмс ҳақидаги биринчи китоби 1887 йилда чиқсан бўлса, сўнгиси қирқ йилдан кейин — 1927 йилда чоп этилди. Таниқли айғоқчи изқуварнинг саргузаштларига бағишланган бу асарлар тўйқиз жилдни ташкил этиб, тўрт роман, 56 ҳикояни ўз ичига олган беш тўпламни

ташкил этди. Ёзувчи бу асарларини ижод этишга қириқ йилдан ортиқ умрини сарфлади.

Артур таълим олиб юаркан, Эдинбург университетининг профессори доктор Жозеф Белл деган кишининг муолажага келган кишиларнинг бир неча ташки белгиларига қараб, унинг ҳаёти тарихини, касби-корини, характерини батафсил билиб олишига қойил бўлиб юарди. Артур Конан Дойл матбуотда бир неча марта Шерлок Холмс образининг прототипи ана шу доктор Жозеф Белл бўлғанлигини тан олган эди. Белл эса Артур мени жуда кам билар эди, шунинг учун мен бу образга алоқадор эмасман, деб таъкидларди. Аммо масаланинг муҳим жойи шундаки Артур Конан Дойл синчковлиги, фаҳму фаросатининг ўткирлиги, ақлу заковатнинг тийраклиги билан ҳаммани қойил қолдириб, ана шундай эллар аро машҳур образни моҳирлик билан яратиб берди. Кўп адабиётчилар доктор Ватсонни ёзувчининг ўзи бўлиши керак деб таъкидлайдилар. Бироқ Артур Конан Дойл Шерлок Холмснинг айнан ўзидир. Лондон полицияси, Миср ва Хитой ҳукуматлари бир неча марта ёзувчига мурожаат қилиб, чигал жиноий ишларни тадқиқ этиб, айбдорларни топиш ва фош қилишни сўрагандар. Артур Конан Дойлнинг ажойиб топқирлиги, донишмандлиги, ақлу заковати ҳайратомуз жумбоқларни ечишга кўмаклашгани ҳаммани ҳайратга солган эди.

Шерлок Холме ҳозирги замон дедектив жанрининг ривожланишига жуда катта таъсир кўрсатган образга айланди. Айниқса, у Фарбий Европа ва Америка адабиётларида сезиларли даражада из қолдириди. Шерлок Холмс ҳақидаги асарларда машҳур изқувар кўзга илин-нар-илинмас фактларни ниҳоятда аниқ тадқиқ этиб, жиноятнинг илдизини очади, унинг сабабларини аниқлайди, айбдорни моҳирона фош этади. Шерлок Холмс ҳамиша оддий халқ вакиллари томонида бўлиб, мутаасиб чиновникларни, бой ва зодагонларни таъқиб этади.

1954 йилда Лондондаги Бекер-стрит кўчасидаги 109-йга тантанали вазиятга ёдгорлик таҳтаси ўрнатилди. Унда шу уйда 1881 йилдан 1903 йилгача машҳур хусусий изқувар Шерлок Холмс яшаганлиги қайд этилганди. Адабиёт тарихида китоб қаҳрамонлари мусасар бўладиган ноёб бир воқеа! Бу ана шу образининг нақадар халқчил ва севимли бўлиб қолганидан шаҳодат беради.

Конан Дойл ижодида турли мавзуларда ёзилган

мароқли ҳикоялар нихоятда кўп. Лекин унинг фантастик асарлари алоҳида ўрин тутади. Ёзувчи бу жанрга қалами қайралиб, маҳорати камолга етган даврда мурожаат этди. Бу соҳада ҳам ёзувчи баракали мерос қолдирди. Унинг ўн ҳикояси, олти роман ва қиссаси ана шу жанрда яратилгандир. Ўзининг «Йўқолган олам», «Рафлз Хоунинг каашфиёти», «Заҳарланган камар» каби романларида Артур Конан Дойл бу жанрнинг новатори сифатида майдонга чиқади. У илм-фан кишиларининг ўз ишларига садоқат, фидоийлик билан қарашларини тасвирлайди, улар турли қийин, Нажотсиз ҳолларда ҳам қутулиб кетиш учун курашадилар ва ҳамиша яхшилик ғалаба қилишига эришадилар. Улар ҳақ ишнинг ғалабаси учун курашдан толмайдилар.

Таниқли адабий хизматларӣ учун Сэр Артур Конан Дойл деган юксак унвонга сазовор бўлган ва бу билан фахрланарди.

Ун биринчи боб	
Мен шу куннинг қаҳрамони бўлдим	124
Ун иккинчи боб.	
«Ўрмонда бўлиш мунча ҳам қўрқинчли!»	140
Ун учинчи боб.	
«Бу манзарани ҳеч қачон унутмайман»	154
Ун тўртинчи боб.	
«Бу ҳакиқий ғалаба эди»	169
Ун бешинчи боб.	
«Кўз олдимизда оламжаҳон мўъжизалар намоён бўлди»	183
Ун олтинчи боб.	
«Кўчага! Кўчага!»	198

МУНДАРИЖА

Биринчи боб.	
«Инсон — ўз шуҳратининг ижодкори»	5
Иккинчи боб	
«Бахтингизга эришмоқ учун профессор Челленжердан мадад иланг»	11
Учинчи боб.	
«Мунча ҳам бадфеъл бўлмаса, қурғур»	19
Тўртинчи боб.	
«Оlamдаги энг буюк кашфиёт»	27
Бешинчи боб.	
«Бу ҳали факт эмас»	44
Олтинчи боб.	
«Мени худонинг ғазаби дейдилар»	58
Еттинчи боб.	
«Эртага биз нотаниш мамлакатга жўнаймиз»	68
Саккизинчи боб.	
«Янги олам бўсағасида»	77
Тўққизинчи боб.	
«Бу кимнинг ҳам тушига кирипти дейсиз?»	90
Үнинчи боб	
«Мана ўша мўъжизалар»	111

Д 67

Дойль, Артур Конан

Йўқолган дунё: (Илмий-фантастик роман)
Русчадан М. Яҳёев тарж.— Т. «Ёш гвардия»,
1983.—224 б.

Тит. в: Артур Конан Дойл.

Дойль, Артур Конан. Затерянный мир.
И (Ингл.)

На узбекском языке

Артур Конан Дойл

ЗАТЕРЯННЫЙ МИР

Научно-фантастический роман

Перевод с издания издательства ЦК ВЛКСМ
«Молодая гвардия» «Избранные научно-
фантастические произведения», 1957 г.

Редактор **Х. Шайхов**
Рассом **В. Лебедев**

Расмлар редактори **А. Гуломов**
Техн. редактор **Л. Буркина**
Корректор **С. Сайдолимов**

ИБ № 1282.

Теришга берилди 6.05.1983 й. Босишга руҳ-
сат этилди 12.07.1983 й. Формати $84 \times 108^{1/3} \text{ з.}$
№ 3 босма қоғозга «Литературная» гарни-
турада юқори босма усулида босилди. Бос-
ма листи 7.0. Шартли босма листи 11.76.
Нашр листи 13,13. Тиражи 60000. Буюртма
№ 1095. Баҳоси 1 с. 10 т. Шартнома
№ 10—83.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш
гвардия» нашриёти, Тошкент, Навоий кў-
часи, 30.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети наш-
риётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмахонаси. Тошкент, «Правда Востока»,
кўчаси, 26-уй.